

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Јована М. Бугарски

Улоге отворених простора у реструктуирању
насеља планираних и грађених у Београду
у периоду 1960-1980. године

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Jovana M. Bugarski

The roles of open spaces in the restructuring of
housing estates planned and built in Belgrade
in the period 1960-1980

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор:

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Чланови Комисије:

др Милица Милојевић, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Ратка Чолић, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Др Ксенија Лаловић, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Ранка Гајић, доцент
Универзитет у Београду – Саобраћајни факултет

Датум одбране:

Београд

Изјава захвалности

Искрено се захваљујем свом ментору, проф. др Владану Ђокићу на вишегодишњој посвећености, стручној подршци и прагматичним саветима који су допринели усмеравању рада на изради дисертације.

Захваљујем се в. проф. др Милицы Милојевић на пријатељској подршци и смерницама које су значајно утицале на дефинисање теме и структуре истраживања, в. проф. др Ратки Чолић и в. проф. др Ксенији Лаловић на сугестијама у процесу истраживања, заједничком раду у настави и разговорима који су подстицали и усмеравали истраживање приказано у овој дисертацији, и доц. др Ранки Гајић на корисним саветима који су допринели унапређењу рада у кључним фазама.

Посебну захвалност упућујем колегама и пријатељима на подељеним искуствима, разговорима и охрабривању током целокупног процеса истраживања.

Највећу захвалност за разумевање, стрпљење и подршку током свих година рада на дисертацији упућујем свом партнеру Николи, својој породици и пријатељима.

УЛОГЕ ОТВОРЕНИХ ПРОСТОРА У РЕСТРУКТУИРАЊУ НАСЕЉА ПЛАНИРАНИХ И ГРАЂЕНИХ У БЕОГРАДУ У ПЕРИОДУ 1960-1980. ГОДИНЕ

САЖЕТАК

У раду се истражују улоге отворених простора у реструктуирању стамбених насеља планираних и изграђених у Београду, у периоду 1960-1980. године за време југословенског самоуправног социјализма. Отворени простори су препознати као једна од главних карактеристика усмерене стамбене изградње, засноване на техничким стандардима произашлим из друштвених норми и јасно дефинисаним механизмима планирања, изградње и одржавања стамбених насеља, а који су услед промене друштвено-економског система и еквивалентног регулаторног оквира, изложени различитим трансформационим процесима заснованим на механизмима промене намена површина, (пре)парцелације, приватизације, и др.

Полазећи од претпоставке да отворени простори представљају међурелацију елемената изграђене структуре стамбених насеља, и да се не могу планирати и развијати као засебан ентитет, циљ истраживања јесте идентификовање, објашњење и систематизовање улога отворених простора у процесима реструктуирања стамбених насеља, од тренутка њиховог планирања и изградње, кроз период вишедеценијске трансформације, до данас. Улоге отворених простора сагледане су на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења, где су друштвени процеси приказани кроз анализу и систематични преглед промена регулаторног оквира - закона, техничких прописа и планова, док су просторни процеси приказани кроз анализу урбоморфолошке трансформације структуре стамбених насеља, у три дефинисане зоне: зони контакта стамбеног склопа и терена, зони јавних садржаја и централних функција, и зони границе отвореног блока / стамбеног насеља.

Допринос пракси урбанистичког планирања и пројектовања огледа се у дефинисању специфичности структура стамбених насеља, у погледу заступљености и дистрибуције отворених простора, са циљем указивања на важност очувања стандарда и норматива за планирање и пројектовање отворених простора, и унапређењу њиховог квалитета и доступности.

Кључне речи: отворени простори, стамбена насеља, структура, стандарди и нормативи, урбанистичко планирање, архитектонско-урбанистичко пројектовање, Београд

Научна област: Архитектура

Ужа научна област: Урбанизам

УДК: 711.4(497.11 Београд)"1960/1980"(043.3)

THE ROLES OF OPEN SPACES IN THE RESTRUCTURING OF HOUSING ESTATES PLANNED AND BUILT IN BELGRADE IN THE PERIOD 1960-1980

ABSTRACT

The paper investigates the role of open spaces in the restructuring of housing estates planned and built in Belgrade, in the period 1960-1980. during the Yugoslav self-management socialism. Open spaces are recognized as one of the main characteristics of directed housing construction, based on technical standards derived from social norms and clearly defined mechanisms of planning, construction, and maintenance of housing estates, which, due to the change of the socio-economic system and the equivalent regulatory framework, are exposed to various transformational processes based on the mechanisms of change of land use, (re)parcellation, privatization, etc.

Starting from the assumption that open spaces represent the interrelationship of the elements of the built structure of housing estates, and that they cannot be planned and developed as a separate entity, the goal of the research is to identify, explain and systematize the role of open spaces in the processes of restructuring housing estates, from the moment of their planning and construction, through a period of several decades of transformation, until today. The roles of open spaces are seen in relation to the codification / legitimization of social and spatial processes in the culture of construction, where social processes are shown through the analysis and systematic review of changes in the regulatory framework - laws, technical regulations and plans, while spatial processes are shown through the analysis of urbomorphological transformation of the housing estates structure, in three defined zones: the zone of contact between the housing assembly and the terrain, the zone of public facilities and central functions, and the border zone of the open block / housing estate.

The contribution to the practice of urban planning and design is reflected in defining the specificity of the structures of housing estates, in terms of the representation and distribution of open spaces, with the aim of pointing out the importance of preserving standards and norms for planning and designing open spaces and improving their quality and availability.

Key words: open spaces, housing estates, structure, standards and norms, urban planning, architectural and urban design, Belgrade

Scientific field: Architecture

Scientific subfield: Urbanism

UDC: 711.4(497.11 Beograd)"1960/1980"(043.3)

Садржај

1. Увод.....	1
1.1 Уводне напомене о теми истраживања	1
Појмовно одређење.....	3
Теоријски оквир	5
1.2 Проблем и предмет истраживања	9
1.3 Циљ и задаци истраживања	9
1.4 Полазне хипотезе истраживања	10
1.5 Образложење усвојене методологије истраживања.....	10
1.6 Генерална структура рада	12
1.7 Научна оправданост и очекивани резултати.....	12
2. Друштвени и просторни процеси у култури грађења	14
2.1 Просторни преокрет и друштвена производња простора.....	14
2.2 Управљање урбаним развојем	20
2.3 Кодификација / легитимизација друштвених и просторних процеса	22
2.4 Управљање урбаним развојем у транзиционом окружењу	26
2.4.1 Друштвена производња простора у социјализму. Социјалистички град – појам и просторне карактеристике	26
2.4.2 Од социјалистичког ка пост-социјалистичком граду. Пост-социјалистичке просторне трансформације.	30
2.4.3 Пост-социјалистичка трансформација Београда	35
3. Планирање и изградња стамбених насеља у Београду.....	37
3.1 Основни концепт развоја стамбених насеља	37
3.1.1 Атинска повеља и модернички стамбени блок	37
3.1.2 Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ	41
3.2 Регулаторни оквир планирања стамбених насеља: стамбена политика у периоду од 1960. до 1980. године	44
3.2.1 Стамбена политика – појам и позиција у усмереној стамбеној изградњи самоуправног социјализма.....	44
3.2.2 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду 1945-1960.....	46
3.2.3 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду 1960-1980.....	50
3.2.4 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду од 1980. године до данас	65
3.2.5 Увиди у регулаторни оквир.....	77
3.3 Просторно-физичке карактеристике стамбених насеља.....	79
3.3.1 Просторно-временска диспозиција изградње стамбених насеља	79
3.3.2 Стамбена насеља као производ стандарда и норматива	86
3.3.3 Улоге отворених простора у структурирању стамбених насеља - отворени простори и стандарди	93

4. Реструктурирање стамбених насеља у Београду – систематизовани приказ врсте и улога отворених простора.....	98
4.1 Систематизовање кодификације /легитимизације употребе отворених простора.....	98
4.1.1 Зона контакта стамбеног склопа и терена.....	98
4.1.2 Зона јавних садржаја и централних функција.....	101
4.1.3 Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља.....	108
4.2. Приказ студија случаја.....	110
4.2.1 Стамбено насеље Шумице.....	112
4.2.2 Стамбено насеље Блок 30 на Новом Београду.....	125
4.2.3 Стамбено насеље Церак виногради.....	139
5. Дискусија резултата истраживања.....	159
6. Закључак.....	162
Списак графичких прилога и табела.....	167
Литература.....	171
Анекс.....	188

1. Увод

1.1. Уводне напомене о теми истраживања

У глобалном контексту преиспитивања квалитета урбаног живота, у протеклих двадесетак година изражено је поновно откривање и реафирмација отворених јавних простора града, кроз теме обликовања, увођења нових садржаја, преиспитивања улоге јавних простора као јавне сцене, генератора урбане обнове и подручја ревитализације заједнице (Carmona, 2015; Low & Smith, 2006). Урбане политике на међународном нивоу баве се и испитивањем улоге јавних простора у стварању друштвене и економске вредности суседства, градова и региона, њиховог значаја за успостављање одрживог урбаног развоја и формирање здравих градова погоднијих за живот (UN-Habitat, 2015; UN-Habitat, 2021; WHO, 2012).

Предмет овог рада јесте испитивање улога отворених простора у реструктурирању стамбених насеља изграђених у Београду, у периоду 1960-1980. године. Отворени простори били су једна од кључних особености стамбених насеља, креираних кроз процес стандардизоване усмерене стамбене изградње за време југословенског самоуправног социјализма. У датом периоду, станоградња је била заснована на друштвеној својини над земљиштем и објектима, техничким нормативима и стандардима произашлим из друштвених норми и јасно дефинисаним механизмима планирања, изградње и одржавања стамбених насеља.

Деведесетих година прошлог века, увођењем либерално – економског концепта доминације приватне својине, држава је укинула четрдесетогодишњи систем финансирања друштвене стамбене изградње, и низом промена у законском и планском оквиру мењала стамбену политику и модел управљања постојећим стамбеним целинама. Промене својинског статуса над стамбеним фондом и градским грађевинским земљиштем, „депланификација“, расута одговорност и преклапање надлежности између различитих институција, довели су до некоординисаних трансформација ових стамбених насеља, где отворени простори нису сагледани као интегрални део стамбених насеља и њихов просторни и друштвени ресурс, већ као економски ресурс – неизграђени простор и „празна парцела“, на којем су омогућене парцијалне изградње нових објеката. Механизми попут промене намена површина, (пре)парцелације, приватизације, и последичног решавања саобраћајних приступа за потребе изградње нових објеката, утицали су на промену структуре стамбених насеља и промену улога отворених простора као релација успостављених између елемената физичке структуре стамбених насеља.

Током претходних година, ова стамбена насеља предмет су многобројних истраживања, која посматрају њихов настанак и развој са различитих аспеката, успостављајући релације између друштвено - политичких промена, урбаних политика и трансформације урбане форме. Полазећи од анализе стратешког и планског оквира, поједина истраживања успостављају везу између економског и просторног развоја, идентификујући трансформацију урбане форме кроз процес попуњавања празних неизграђених простора под притиском нових комерцијалних објеката (Marić, Niković, & Manić, 2010). Идентификујући основне периоде институционалних промена, анализирајући урбане политике и пратећи морфогенезу стамбених блокова на Новом Београду, Милојевић и др. истичу да је планирање интервенција у пост социјалистичком транзиционом периоду вођено неолибералним механизмима, имало значајан утицај на морфологију супер блока, кроз процесе фрагментације блоковских структура, и смањење одговорности планера и обима планских докумената сходно смањењу просторног обухвата који план третира (Milojević, Maruna, & Djordjević, 2019). Иако се процес просторне трансформације везује за напуштање социјалистичког друштвено-политичког уређења, када се као кључна година за трансформацију друштвеног система у Југославији / Србији наводи 1989. година, поједини аутори наводе су ове трансформације убрзане пост-социјалистичким друштвено – економским процесима, али да су њихови обрасци наслеђени из продужене кризе социјалистичког система планирања (Kušić & Blagojević, 2013) и одустајања од идеје простора као јавног добра (Sekulić, 2012).

У досадашњим истраживањима је у великој мери заступљен аспект заштите градитељског наслеђа, усмерен ка документовању и конзервацији објеката и целина модерног покрета у архитектури (Dосото, 2022; МоМА, 2022). Већина ових истраживања бави се очувањем појединачних објеката и споменика, али су последњих година урађени значајни искораци и у погледу формирања основа за очување урбанистичких целина овог периода. Савремена пракса планирања и управљања урбаним развојем Београда препознала је значај насеља Церак виногради и Централне зоне Новог Београда, као дела градитељског наслеђа из периода модерне архитектуре, што је резултирало проглашавањем архитектонске и урбанистичке заштите појединих објеката и урбаних целина (Vlada Republike Srbije, 2021; Vlada Republike Srbije, 2019). Међутим, овакви механизми представљају само декларативне ставове, без препознавања стварног друштвеног значаја и без институционалне и финансијске подршке, што за последицу има недефинисане механизме управљања овим просторним целинама и одсуство стварних просторних промена.

Механизми управљања просторним целинама у овим насељима сведени су на законом предвиђене обавезе управљања и одржавања *стамбене зграде* као *стамбене заједнице*, што подразумева одржавање заједничких просторија - улаза, комуникација, помоћних просторија (Vlada Republike Srbije, 2016). Слободни, неизграђени простори у непосредној близини стамбеног склопа, организовани као површине јавне намене, некада су били у надлежности градских служби организованих на нивоу месне заједнице, која је временом изгубила своју управљачку улогу, док су данас, укидањем месних заједница као нивоа управљања, пребачени у надлежност јавних комуналних предузећа и организација града Београда¹. Током времена, ови отворени простори трансформисани су различито мотивисаним неформалним праксама становника, која представљају предмет многобројних истраживања. Дата истраживања фокусирана су на учување и објашњење настанка и развоја неформалних просторних пракси

¹ Иако је кроз *Закон о локалној самоуправи* начињен корак ка јачању позиције месних заједница, оне данас немају улогу коју су имале током периода социјализма, јер немају опредељени буџет са свој рад. Са друге стране, јавна комунална предузећа (ЈКП „Београдски водовод и канализација“, ЈКП „Јавно осветљење“, ЈКП „Зеленило Београд“, ЈКП „Градска чистоћа“, ЈКП „Паркинг сервис“, ЈКП „Београд пут“, ЈП „Градско стамбено“) и организације („Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда“ ЈП, „Урбанистички завод Београда“ ЈП, ЈП „Путеви Београд“), надлежна су за одржавање и управљање просторима у јавној својини и финансирана су кроз буџет града.

које су промовисале вредности активног односа између корисника, културе становања и непосредног окружења, попут развоја урбаних башти (Ђокић и др., 2018), спонтаног формирања нових места окупљања локалне заједнице (Stupar, Jovanović, & Ivanović Vojvodić, 2020) или активности озелењавања простора стамбене заједнице, као форме ван институционалног деловања у циљу доприноса зеленој инфраструктури града (Simić, Stupar, & Djokić, 2017). Ова истраживања указују на важност сагледавања социјалног аспекта просторних процеса, који је усмерен ка анализи урбаног суседства, повезаности физичког (просторног) оквира и значења које суседству приписују актери просторних пракси (Petrović, 2008). Промишљање појма суседства кроз концепт заједнице наглашава да суседство није само територијално ограничена област већ сложена мрежа социјалних односа. Тиме различите неформалне просторне праксе указују на важност афирмисања суседства (Милојевић, 2013) као просторног нивоа који омогућава активно учешће заједнице, кроз партиципацију грађана, партнерства и мреже, и који може бити основ за адекватно и прихватљиво управљање просторним трансформацијама – одржавањем постојећег стања урбане форме отворених простора стамбених насеља и планирањем њеног даљег развоја.

Критика карактеристика отворених простора ових стамбених насеља везана је за опште карактеристике модерног правца у архитектури и урбанизму - одсуство односа између изграђених објеката и улице, потешкоће у организовању полујавних и заједничких простора, нечовекомерност отворених простора, отуђујући карактер физичког окружења, безличност и униформност (Rowe & Koetter, 1988; Šoe, 1978; Jacobs, 1992; Appleyard & Jacobs, 1987). Међутим, иако су ова стамбена насеља иницијално настајала пратећи опште принципе функционалног урбанизма и отвореног блока, претходна истраживања показују да њихова структура није била истоветна током целокупног периода социјализма, ни униформно аплицирана на подручју целог Београда. Структура насеља, и њима пратећих отворених простора, мењала се од експерименталне (Blagojević, 2005), засноване на принципима модернизма и тадашње технологије „кранског урбанизма“ када су по завршетку изградње и демонтаже опреме, кранске стазе и „депоније“ претворене у рекреативне зоне и интерне саобраћајнице блока (Весковић & Јовановић, 2018), преко планирање комерцијалних садржаја и активирања приземља стамбених зграда, до повратка тргу, у циљу обезбеђивања „простора за окупљање и дружење, чиме би се ојачали контакти и везе међу суседима“ (Јефтовић, 2022). Структура насеља мењала се сходно институционализованим променама стандарда и норматива пројектовања стамбених целина, услед промена технологије грађења и пројектантских приступа, али и под утицајем различитих неформалних пракси становника и слабљења улоге државе и јавног сектора у управљању урбаним развојем.

Настојање за систематизацијом структура стамбених насеља, изграђених у Београду у периоду од 1960-тих до краја 1980-тих година, и праћење њихове трансформације до данас, може дати увид у релације успостављене између друштвених и просторних процеса, као основ за планирање даљег развоја који би афирмисао различите механизме произашле из планског и институционалног оквира, али и неформалне праксе станара и грађанског активизма.

Појмовно одређење

Стамбена насеља обухваћена овим радом представљају урбане целине настале као резултат стандардизоване усмерене стамбене изградње, за време југословенског самоуправног социјализма. Стамбена изградња датог периода развијена је на стандардима и принципима функционалног урбанизма модерног покрета. Прве смернице за планирање и пројектовање модернистичких стамбених насеља, која су представљала основ већине пројеката реконструкције и изградње нових градова у читавом свету у циљу решавања озбиљног проблема квантитативне стамбене несташнице, уочавају се у Ле Корбизјеовом (Le Corbusier) нацрту плана за „Савремени град од 3 милиона становника“ из 1922. године (Fišman, 2005; Petrović, 2005). Водећи се идејом да „сунце, простор и зеленило“ представљају „три основне

радости урбанизма“ (Dženks, 2007, стр. 9), Ле Корбизје је тежио решавању проблема који су настали услед тешких и нездравих услова живота и рада у тадашњем индустријском граду, истичући важност промишљања парковских и отворених површина као пратећих садржаја комплементарних становању. Управо су ови принципи урбанистичког планирања и пројектовања нових стамбених насеља били уграђени у урбанистичку праксу југословенског самоуправног социјализма, првобитно кроз Генерални план Београда из 1950. године, којим је предвиђено пројектовање новог града на левој обали Саве – Новог Београда, али и каснијим генералним плановима (из 1972. и његовим изменама и допунама из 1985. године) којим је предвиђено даље ширење града. Ширење града на терене који су онемогућавали примену ортогоналне уличне матрице карактеристичне за Нови Београд, утицало је на промену приступа планирању нових насеља на покренутом терену, што је резултовало широким спектром урбаних склопова нових стамбених насеља, иако су у погледу изградње *станова у зеленилу* задржани генерални принципи функционалног урбанизма.

У периоду од 1950-тих до краја 1980-тих година, станоградња је била у средишту градитељске делатности, и одвијала се на линији усмерене стамбене изградње по којој је у Београду програмирана реализација од око десет хиљада станова годишње. Заснована на колективном становању, у насељима отвореног типа, стандардизована изградња префабрикованим системима обезбеђивала је изградњу „великог броја станова на што мањем простору и у што краћем времену“ (Petrović M. , 2004, стр. 70). Специфичност система стамбене изградње датог периода, која није директно упоредива са другим социјалистичким моделима, огледа се у институционалној структури и управљању изградњом и одржавањем стамбеног фонда, који су произашли из југословенског самоуправног система, радничког социјализма и пратеће форме друштвеног власништва (Supek, 1974; Estrin, 1991; Zukin, 1975).

Од краја 1950-тих година, основна јединица планирања и пројектовања стамбених целина, била је *стамбена заједница*, која је у новим насељима и градовима идентификована са *месном заједницом*. Стамбена (месна) заједница представљала је најмањи облик територијалне организације (поделе) и управљања, односно „заједницу грађана настањених у одређеном насељу (стамбеном блоку или микрорејону), организована у оквиру општине ради управљања заједничким друштвеним пословима на унапређењу свакодневног живота у насељу“ (Vlagojević, 2005, стр. 136). Стамбена заједница је била планирана као просторна целина за 5-7.000 становника. Гледано са аспекта планирања и изградње, граница дате просторне целине, представљала је границу зоне за коју су били везани урбанистички параметри, произашли из техничких норми и друштвеног стандарда тог времена у које је спадала и површина отвореног простора по становнику. Генерални урбанистички план Београда из 1972. године, третирао је слободне отворене просторе у стамбеном блоку као део животног стандарда градског становништва, превиђајући да „до 2000. године у новим насељима са средњим и великим густинама становања слободни простор непосредно везан за стан треба да износи по становнику приближно колико и нето површина стана (21 m²)“ (Ђорђевић V. , 1977, стр. 15).

Деведесетих година прошлог века, увођењем либерално – економског концепта доминације приватне својине, држава је кроз уставне и законске одредбе укинула четрдесетогодишњи систем финансирања друштвене стамбене изградње, омогућила приватизацију постојећег (до тада – друштвеног) стамбеног фонда, и кроз низ промена у законском и планском оквиру утицала на промене у процесима планирања и управљања постојећим стамбеним целинама (Damjanović & Gligorijević, 2010). Услед напуштања идеологије социјализма, месна заједница је укинута као ниво управљања, док је појам *стамбене заједнице*, кроз нови *Закон о становању и одржавању стамбених зграда* (2016), добио ново значење као „заједница коју чине сви власници посебних делова стамбене, односно стамбено-пословне зграде“ (Vlada Republike Srbije, 2016). Са променом законског оквира, појам стамбене заједнице спушта се са просторног нивоа насеља, на ниво појединачног објекта, чиме се проблематизује улога отворених простора као релације успостављене унутар структуре стамбених насеља.

„Структура је међурелација делова којима доминира својство целине“. Она представља „скуп елемената који су међусобно повезани на један уређен целовит начин“ (Nikezić, 2007, стр. 17). Својство међурелације јесте међузависност појединачних елемената и целине, где се свака промена унутар целине, настала под утицајем стално променљивих природних, друштвених и техничких услова, одражава на појединачне елементе. Nikezić наводи да се „структурираност грађене средине испољава у сталном реструктурирању, некој врсти 'динамичне структурираности'“ (Nikezić, 2007, стр. 16).

Анализирајући урбанистичке аспекте становања, Милић истиче важност дефинисања просторно-физичких карактеристике стамбених структура на више просторних нивоа: „стамбене јединице, зграде, стамбене групације (улице, блока и четврти) и стамбеног насеља или стамбене зоне као целина, где се структура огледа у дефинисању броја, површине, међусобног распореда и веза појединих функционалних сегмената унутар поменутих просторних нивоа становања“ (Milić, 2006, стр. 200).

У циљу разумевања улога отворених простора стамбених насеља, који у овом раду означава отворене и неизграђене просторе око и између стамбених зграда, овај рад ће се фокусирати на просторне нивое *стамбеног објекта*, *стамбене групације-суседства* (улице, блока и четврти) и *стамбеног насеља*, уз сагледавање промена релација изграђених структура и отворених простора, које се су десиле у зони контакта стамбеног склопа и терена (отвореног простора у непосредној близини склопа), стамбеног склопа и улице (у зони границе отвореног блока) и стамбеног склопа и центра насеља (у зони јавних садржаја).

Теоријски оквир

Теоријски основ за истраживање улога отворених простора у реструктурирању стамбених насеља заснован је на концептуалном оквиру разумевања културе грађења, где је простор / изграђена форма културно и друштвено конституисана. Истраживање је успостављено на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења, коју чини координисани систем знања, правила, процедура и навика који окружује процес грађења у датом месту и времену. Структура, као међурелација стамбених насеља и отворених простора, осликава и репродукује друштвене процесе, структуру друштва, односе моћи и начине коришћења ресурса, посредством деловања различитих група актера, кроз различите временске периоде.

Теоријски основ за успостављање корелације између друштвених и просторних процеса заснован је на увиду у критичку социјалну теорију, са посебним фокусом на истраживању улоге просторне димензије у производњи културе и генерисању друштвених процеса.

Појам *друштвене производње простора*, у оквиру критичке социјалне теорије, увео је француски филозоф и социолог Анри Лефевр (Henri Lefebvre), са циљем позивања на промишљања улоге простора у конструисању и трансформацији друштвеног живота и односа моћи (Lefebvre, 1991; Lefebvre, 2003; Sodža, 2013). Кроз анализу линеарног процеса урбанизације, Лефевр уочава разлике између просторне форме феудалног и капиталистичког града, и закључује да се модели производње простора мењају услед промена у друштвеној структури, односа моћи међу друштвеним групама, и услед промена културолошких, технолошких, сазнајних и политичко-економских односа и образаца (Lefebvre, 2009). Након Лефевра идеја друштвене производње простора постала је утицајна у различитим дисциплинама које се баве проучавањем града, уз посебан осврт на промену друштвено-економског контекста, односно, напуштања *фордистичког* система производње и акумулације капитала, и окретања *пост-фордистичком* моделу, у чијим условима се одвија савремени процес урбанизације. Пост-фордистички модел развоја, заснован на ширењу масовне производње, њеној децентрализацији и све већој глобализацији економије, омогућио је просторну мобилност капитала и створио нову географију производње и потрошње (Harvey, 1989; Brenner, 2000; Brenner, 2004). Променљива динамика глобалних утицаја и односа, конституисање „предузетничког града“ (Harvey, 2005), и

бројни процеси плурализације, приватизације и децентрализације, мењали су урбану политику, подређујући трансформацију градова економским циљевима, стварајући истовремено потребу за флексибилним, иновативним и одговорним *моделом управљања урбаним развојем*. (Jessop, 2000; Healey, 2006)

Осврт на теорију управљања у раду пружа увид у модел управљања који је заснован на реструктурирању значења и улоге државе и управних институција, али не означава потпуно укидање државних актера. Посматрање управљања као процеса координације доношења одлука различитих актера, друштвених група и институција унутар одређеног институционалног контекста (DiGaetano & Strom, 2003), уз успостављање нових институционалних форми које се ослањају на веће учешће актера и институција из привреде и цивилног друштва (Moulaert, Martinelli, Gonzalez, & Swyngedouw, 2007), указује на померање улоге државних актера са командно-контролне ка развијању адекватних капацитета у циљу грађења колаборативних односа актера из различитих сектора (Petrović, 2012). Управљање пружа оквир за примену иновација и увођење нових норми (Hydén, 2011) и нових инструмената управљања и планирања, укључујући управљање на више нивоа, које је просторно засновано (*place-based*) (Barca, 2009) и базирано на партиципацији (Tasan-Kok & Vranken, 2011). У овом контексту, просторна димензија управљања посматра се као ресурс - *средство управљања (means of governance)*, циљана је као „објекат урбаних политика и мобилисана као медиј кроз који се те политике спроводе“ (Jessop, 2016). У контексту анализе отворених простора стамбених насеља из периода социјализма и њихове пост-социјалистичке трансформације, укључивање димензије управљања представља оквир за дефинисање нових инструмената који представљају допуну и подршку традиционалним инструментима планирања урбаног развоја.

У циљу постављања методолошког оквира за праћење трансформације структуре стамбених насеља, у раду је дат осврт на поставке Гиденсове теорије структурисања, која посматра структуру кроз друштвене, просторне и концептуалне процесе и реализације које су својствене одређеној култури. Гиденс сагледава структуру кроз структурална својства - правила и ресурсе, које различити актери користе у међусобној интеракцији, где се дата правила и ресурси доживљавају и као могућност и као ограничење. Гиденс дефинише правила као „процедуре и методологије“, док ресурсе идентификује као „материјалне залихе“ и „организационе капацитете“ актера (Giddens, 1984; Turner, 1986; Sodža, 2013).

У контексту праћења трансформација структуре стамбених насеља, теорија структурисања се користи са циљем приказивања изграђеног окружења истовремено и као медија и као производа друштвених процеса. Гиденсова теорија структурисања обезбеђује избегавање фокусирања истраживања само на изграђену форму, њену историју, дизајн и естетику, и у анализу укључује и норме, идеологије и веровања друштва.

Због разумевања специфичности социјалистичког друштвеног контекста који је произвео стамбена насеља која представљају предмет овог истраживања, у истраживању је дат увид у карактеристике социјалистичког, а затим и пост-социјалистичког транзициони контекста, кроз који су почетком 1990-тих година, прошле европске социјалистичке земље, а међу њима и Србија (Tsenkova & Nedović-Budić, 2006; Vujošević, Zeković, & Maričić, 2012).

Преглед литературе која се бави идентификовањем појма и основних карактеристика социјалистичког града, и специфично његових просторних карактеристика, показује да је идентификовање карактеристика често било засновано на поређењу са западноевропским градовима, нарочито кроз сагледавање разлика у природи, расподели и улогама јавних простора, заснованом на доминацији државне / друштвене својине над градским грађевинским земљиштем (Bodnar, 2001; Stanilov, 2007a). Иако у литератури не постоји опште мишљење о томе да ли је социјализам донео истинску нову урбану форму, или представља резултат универзалних процеса индустријализације 20. века, бројни аутори теже ка дефинисању урбане форме „социјалистичког града“ где као кључне просторне карактеристике издвајају: укупну просторну артикулација која се заснива на компактном ширењу града у форми великих

стамбених насеља, организацију комерцијалних функција и обиму јавних отворених простора у градским насељима (Hirt & Kovachev, 2006; Vodnar, 2001; Stanilov, 2007a).

Крајем 1980-тих и почетком 1990-тих година започета је политичка и друштвено-економска транзиција земаља Средње и Источне Европе, заснована на преласку са социјалистичког политичког уређења и централне планске економије, на плуралистичко друштво - вишепартијски систем и демократију, и тржишну економију, била је праћена институционалним променама и променама управљања (Tasan-Kok, 2004). Позивајући се на истраживања Дагласа Норта (Douglass North), Ценкова и Недовић-Будић (Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić) наводе да су институције важне јер обликују „економско понашање и пружају подстицајну структуру за развој политичких и друштвених организација“ (North, 1990; Tsenkova & Nedović-Budić, 2006), и уочавају да су институционалне промене земаља у транзицији биле усмерене ка процесима приватизације и подстицању приватних инвестиција. Увођење приватне својине над имовином и грађевинским земљиштем, имало је велике последице на економску ефикасност и друштвено благостање локалних заједница, испољавајући се кроз политике грађевинског земљишта, стамбене политике, развој јавног транспорта, обезбеђивање инфраструктуре, процесе ревитализације грађевинског фонда, и др. (Tsenkova & Nedović-Budić, 2006; Zeković & Vujošević, 2018). Поменути друштвени процеси испољили су се и у простору кроз смањење контраста између центра и периферије (Sýkora, 1999), раст предграђа, просторну сегрегацију, фрагментацију отвореног простора (Hirt & Kovachev, 2006), пораст неформалних просторних пракси (Kušić & Blagojević, 2013; Sekulić, 2012) и др.

Наведени процеси уочљиви су и у управљању урбаним развојем Београда током протеклих деценија. Пост-социјалистичка трансформација, неприлагођен институционални оквир и специфични друштвено-економски услови базирани на развоју слободног тржишта и давања примата економском развоју (Zeković & Maričić, 2020; Graovac i dr., 2021), довели су до дуге економске рецесије, осиромашења и пада квалитета живота (Čolić, 2015). Већа улагања, посебно у комерцијалне пројекте, пословне просторе и стамбене објекте, убрзала су раст Београда нарочито након 2000. године, и довела до значајних трансформација урбаног ткива. Парцијалне просторне интервенције на нивоу градског блока настале као резултат појединачног одлучивања, и максималног искоришћавања грађевинских потенцијала локација присутне су у зонама стамбених насеља из периода социјализма. Гледање на постојећи отворени, неизграђени простор као на економски ресурс, довело је до „инертног попуњавања празног простора у отвореном типу блокова“ (Никовић, 2013, стр. 16), чиме је нарушена првобитна структура стамбеног насеља и однос елемената који морају бити присутни у концепцији архитектонско-урбанистичких решења - зеленила, отворених простора, односа према улици и суседним објектима и парцелама.

Теоријски оквир за испитивање просторних процеса и трансформације отворених простора стамбених насеља у раду је дат кроз анализу литературе и методологије истраживања из домена урбане морфологије. Морфолошке студије у области урбанизма карактерише анализа грађених структура и отворених простора посматрана кроз три принципа: *принцип класификације, идентитета и морфогенезе* (Djokić, 2007). Од значаја за овај рад биће разумевање процеса морфогенезе као континуалног и сталног процеса посматрања грађених структура и отворених простора од тренутка њиховог настанка, кроз процес даљег развоја и трансформације. Посматрање морфогенетских процеса јесте заједничка карактеристика три „школе“ типоморфологије (италијанске, француске и енглеске), развијене у периоду после Другог светског рата, које посматрају градски простор кроз *време, облик и величину*, анализирајући промене које настају под „утицајем различитих друштвених и економских услова изградње, коришћења и трансформације простора“ (Djokić, 2009).

У циљу обезбеђивања основа за интердисциплинарни рад и ширење утицаја урбане морфологије изван домена географије, првенствено у пољу урбанизма и архитектуре, урбани морфолози су тежили ка интеграцији три школе урбане морфологије (Scheer, 2016). Прегледом досадашњих истраживања у оквиру различитих школа и у раду ИСУФ-а (енгл. *ISUF* -

International Seminar on Urban Form), Ан Вернез Мудон (Anne Vernez Moudon) идентификује три основна принципа на којима се заснива урбана морфолошка анализа: (1) Урбану форму дефинишу три основна физичка елемента: *зграде и припадајући отворени простори, парцеле и улице*; (2) Урбана форма се може разумети на различитим просторним нивоима, где се најчешће препознају четири нивоа који одговарају *згради / парцели, улици / блоку, граду и региону*; (3) Урбана форма се може разумети само кроз историјску анализу, јер елементи од којих се она састоји пролазе кроз континуирану трансформацију и промене (Moudon, 1997, стр. 7). Надовезујући се на став Ан Вернез Мудон да је изазов урбане морфологије у илустровању начина на који „принципи урбаних промена функционишу у многим различитим контекстима“ (Moudon, 1997, стр. 9) Бренда Шир (Brenda Scheer) истиче да урбана морфологија представља „посебну област знања која нема амбицију да постигне потпуни опис компликоване динамике града“, већ се бави „описивањем, дефинисањем и теоријским поставкама једног сегмента урбаног знања (формом и формалним променама) и сугерисањем како се то знање доводи у конкретан однос са другим (друштвеним) динамикама и условима на одређеном месту“ (Scheer, 2016, стр. 7).

Карл Кропф наводи да савремени приступи проучавању урбане форме прате процес њене трансформације кроз дефинисање различитих аспеката, попут *просторних релација* (односа природне и изграђене структуре), *релација између простора и корисника* (сагледавање друштвено-економског контекста, начина коришћења, односа простора, функција и активности), *токова* (природних токова; токова / кретања, токова материјалних добара и информација), и *промена* (формација / трансформација / циклчних промена) (Kropf, 2009), уз претпоставку да истраживања еволутивних промена урбане форме могу бити шире применљива ако се „апстрахују и ослободе специфичних историјских периода и секвенци“ (Kropf, 2001, стр. 29). Кропф такође истиче важност сагледавања урбане форме као дела „сложеног адаптивног система“, где је урбана форма посматрана као „жива“ и „прилагодљива задовољавању постојећих потреба и образаца понашања“ (Kropf, 2017, стр. 230-231).

Кроз дефинисање оквира за проучавање физичке форме градова, Оливеира (Vitor Oliveira) истиче важност сагледавања „актера трансформације“ и „процесе планирања трансформације“, као интегралног дела проучавања урбане форме. Под појмом „актера трансформације“, он наводи архитекте, планере, инвеститоре, извођаче, политичаре, и др., који као појединци или део организација / институција, имају улогу у процесу урбане трансформације. „Планирање процеса трансформације“ обухвата планове, као документе регулаторног оквира, али и процес имплементације, који укључује његово спровођење и повезаност са различитим механизмима управљања просторним развојем (Oliveira, 2016). Повезаност урбане морфологије као дисциплине, и различитих урбаних политика, Оливеира види кроз сагледавање доприноса урбане морфологије фундаменталним димензијама нашег колективног живота у градовима, са социјалног, економског и еколошког аспекта, кроз теме јавног здравља, социјалне правде, туризма у домену културног наслеђа, климатских промена и остваривања енергетске ефикасности.

Проучавање урбане форме модернистичког града, са посебним освртом на форму стамбених насеља грађених 60-тих и 70-тих година широм Европе, присутно је у савременим урбоморфолошким истраживањима. Дата истраживања теже дефинисању главних елемената урбане форме - улица, парцела и зграда, које су нужно прилагођене посебним карактеристикама „отвореног града“ (Oliveira, 2016) и о главним процесима који обликују њихову трансформацију током времена (García-Pérez, Oliveira, Monclús, & Díez Medina, 2020).

У контексту Београда, проучавања морфогенезе стамбених насеља са једне стране, и планског оквира и урбаних политика које су иницирале и обликовале просторну трансформацију, омогућило би успостављање релације између друштвених и просторних процеса током различитих временских периода, сагледавање специфичних просторних карактеристика и формирање основа за управљањем постојећим просторним оквиром или планирањем његовог даљег развоја.

1.2 Проблем и предмет истраживања

Предмет овог рада јесте испитивање улога отворених простора у реструктурирању стамбених насеља, планираних и грађених у Београду, у периоду од 1960-тих до краја 1980-тих година. Од тренутка њихове изградње до данас, услед промена културолошког и друштвено-економског контекста, ова стамбена насеља била су изложена сталном реструктурирању - урбаним процесима и просторним променама, који су мењали и улогу отворених простора као интегралног дела стамбеног насеља.

Основни проблем истраживања јесте испитивање природе улоге отвореног простора у реструктурирању стамбених насеља. Истраживање тежи одговору на питање да ли је отворени простор стална релација између елемената изграђене структуре стамбеног насеља, или је могуће посматрање отвореног простора као засебног елемента урбане структуре - засебног ентитета који може имати себи својствене принципе трансформације и управљања.

Праћењем улога отворених простора као релације, кроз праћење урбоморфолошких трансформација стамбених насеља, рад тежи идентификовању и систематизовању специфичности настанка и развоја стамбених насеља. Уочавањем и мапирањем специфичности, на различитим просторним нивоима (на нивоу насеља, суседства и стамбене зграде), кроз различите временске периоде, истраживање проблематизује став о иницијалној хомогености отворених простора стамбених насеља, заснованој на претпоставци примене општих принципа функционалистичког урбанизма, и реструктурирању / трансформацији стамбених насеља као линеарног тока, усмереног од друштвених процеса ка просторним.

Посматрајући улоге отворених простора на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења, истраживање испитује шта је из чега потекло, односно, да ли се, када и на који начин, улога отворених простора у реструктурирању / трансформацији стамбених насеља мењала, међусобним прожимањем сталних друштвених и просторних процеса.

1.3 Циљ и задаци истраживања

Основни циљ истраживања јесте идентификовање, објашњење и систематизовање релација успостављених између отворених простора и елемената изграђене структуре стамбених насеља. Секундарни циљ односи се на разумевање и објашњење улога отворених простора у реструктурирању / трансформацији стамбених насеља, успостављених на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења.

У складу са постављеним основним циљем истраживања, научни циљеви су:

1. Препознавање и систематизовање теоријских мисли о релационим односима између друштвених и просторних процеса у култури грађења, односно, успостављање релације између друштвене производње простора и трансформације урбане форме;
2. Систематизовање и приказ регулаторног оквира – закона, правила, планова, који је трасирао процес реструктурирања / трансформације стамбених насеља;
3. Систематизовање специфичних улога отворених простора у морфогенези стамбених насеља у Београду у дефинисаном временском периоду;
4. Испитивање начина и развијање интегралног методолошког приступа за праћење релација између отворених простора и физичких структура релевантних за процесе структурирања стамбених насеља.

На основу дефинисаних циљева истраживања, постављени су основни задаци:

1. Истражити и дати преглед теоријских ставова о релационим односима између друштвених и просторних процеса у култури грађења;
2. Прикупити, извршити анализу и дати хронолошки преглед релевантних закона, прописа и планова, у циљу стицања увида у норме и правила грађења која су

- трасирала процес планирања, пројектовања, изградње и даље просторне трансформације отворених простора стамбених насеља;
3. Прикупити и извршити анализу документације о планирању, пројектовању и изградњи стамбених насеља и идентификовати и описати структуру отворених простора стамбених насеља, кроз анализу и систематизацију физичких карактеристика;
 4. Испитати и приказати успостављене релације између отворених простора и физичких структура стамбених насеља, на конкретним студијама случаја;
 5. Указати на могућности примене истраживања у пракси планирања и пројектовања даљег развоја анализираних стамбених насеља и управљања отвореним просторима.

1.4 Полазне хипотезе истраживања

1. *Отворени простори успостављају релације између елемената изграђене структуре стамбених насеља планираних и грађених у Београду, у периоду од 1960-тих до краја 1980-тих година.*

Истраживање полази од претпоставке да су отворени простори интегрални, неодвојиви део стамбеног насеља, и да се не могу планирати и развијати као засебан ентитет, с обзиром на природу концепта отвореног блока и улогу коју отворени простори имају у њему.

2. *Улога отворених простора у реструктурирању стамбених насеља јесте променљива компонента, успостављена на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења.*

Претпоставка је да процес реструктурирања стамбених насеља није линеаран и усмерен од друштвених процеса ка просторним, већ да је дати процес итеративан, заснован на сталној релацији кодификације / легитимизације друштвених процеса – дефинисаних стандарда, закона и планова, са једне стране, и просторних процеса са друге стране, видљивих на различитим просторним нивоима - насеља, суседства и стамбеног објекта.

3. *Улога отворених простора у реструктурирању насеља и промени културе грађења индикативна је у три зоне: 1 - у зони контакта стамбеног склопа и терена (отвореног простора у непосредној близини склопа); 2 - у зони јавних садржаја и централних функција у оквиру стамбеног склопа; 3 - у зони границе отвореног блока / насеља (у контакту стамбеног склопа и улице)*

Претпоставка је да се динамика промена улога отворених простора може пратити на основу њиховог положаја у насељу и промена морфолошких карактеристика насеља услед процеса кодификације и легитимизације грађења. Ова хипотеза биће проверена кроз праћење морфогенезе насеља – анализом регулаторног оквира (закона, прописа и планова), и програмске и просторне трансформације које су се догодиле у овим зонама, на конкретним студијама случаја стамбених склопова у Београду.

1.5 Образложење усвојене методологије истраживања

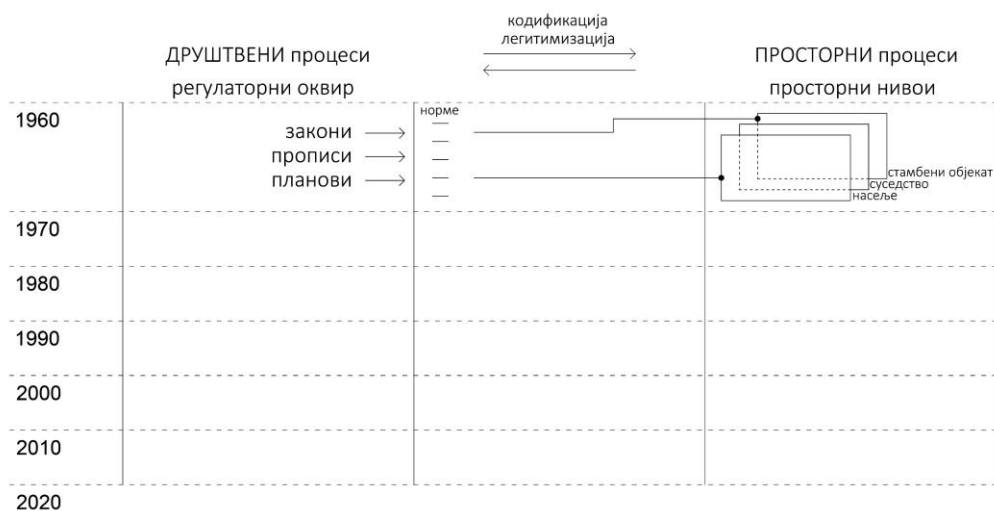
Основни методолошки поступак у теоријском делу истраживања јесте преглед литературе из домена критичке социјалне теорије и теорије управљања, и користи се у циљу разумевања релационог односа између друштвених и просторних процеса у култури грађења. У овом делу рада, дат је осврт и на литературу из оквира теорија транзиције, која даје посебан увид у специфичност друштвено-економског контекста Србије и региона, као подручја које карактерише напуштање социјалистичког друштвеног уређења и окретање ка капиталистичком економско-политичком моделу управљања, који је имао значајне реперкусије на просторне процесе и трансформацију урбане форме.

Преглед литературе из домена урбане морфологије, користи се у циљу разумевања настанка, развоја и трансформације елемената урбаног склопа стамбених насеља која представљају фокус овог истраживања. Урбана морфологија је посматрана као поље знања које истовремено може реконструисати процес развоја насеља, кроз мапирање промена урбане форме и законитости под којима се дата промена дешава.

Метода прегледа литературе и анализе садржаја документације везане за планирање, пројектовање и изградњу стамбених насеља, коришћена је у циљу сагледавања карактеристика отворених простора стамбених насеља и модела управљања њима. Анализа садржаја има за циљ обезбеђивање квантитативних и квалитативних података, као основ за преглед регулаторног оквира са једне стране, и типолошку класификацију структура стамбених насеља, са друге. Типолошка класификација структура стамбених насеља представља основ за одабир студија случаја које ће у даљем раду бити коришћене као полигон за испитивање улога отворених простора.

Метода студије случаја дата је кроз историјску компаративну анализу, као хронолошки упоредни преглед друштвених процеса са једне, и просторних процеса са друге стране, кроз идентификовање улоге отворених простора на релацији кодификације – легитимизације друштвених и просторних процеса (Слика 1.1). Укључивање временске критичке димензије, омогућиће јасније уочавање, мапирање и приказ промена које су се десиле у простору. Просторни процеси приказани су кроз методу праћења морфогенетских процеса трансформације отворених простора стамбених насеља на три просторна нивоа – на нивоу насеља (урбаног склопа), суседства и стамбеног објекта, односно, кроз уочавање промена које су се десиле у три дефинисане зоне: зони контакта стамбеног склопа и терена, зони јавних садржаја и централних функција, и зони границе отвореног блока / стамбеног насеља, у контакту стамбеног склопа и улице. У циљу прикупљања података за одабране студије случаја коришћене су технике: анализа докумената – закона, уредби, одлука и прописа, анализа архивске грађе – урбанистичких планова, студија и архитектонско-урбанистичких пројеката стамбених насеља, експертска опсервација - прикупљање фото-документације и мапирање просторних феномена.

У закључном делу рада, дата је систематизација и интерпретација добијених резултата у циљу дефинисања главних могућности и ограничења примене истраживања у пракси планирања и пројектовања даљег развоја стамбених насеља и управљања отвореним просторима стамбених насеља.

Слика 1.1 Приказ структуре студије случаја; аутор: Ј. Бугарски

1.6 Генерална структура рада

Структуру рада чине три основна дела: увод, централни део у којем је дат приказ истраживања и резултати, и закључак. Након тога, дат је списак коришћене литературе, архивске грађе, преглед анализираних докумената, и анекс који укључује систематични преглед података о структурама стамбених насеља и преглед графичких прилога из архивске грађе која је коришћена у истраживању.

Увод садржи уводне напомене о теми истраживања, предмету и проблему истраживања, из којих даље следе дефинисани циљеви, задаци, полазне хипотезе и образложење усвојене методологије истраживања. На крају поглавља, наведена је научна оправданост и очекивани резултати истраживања.

Централни део рада подељен је на три сегмента. Први сегмент даје увид у концептуални оквир истраживања, успостављен на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења. У овом делу рада дат је преглед теоријских ставова о друштвеној производњи простора и управљања просторним развојем. Фокус овог дела рада је на уочавању релационог односа између друштвених и просторних процеса и разумевању просторне димензије управљања, као основа за праћење улоге отворених простора у реструктурирању стамбених насеља. Други сегмент представља контекстуализацију истраживања кроз систематизовани преглед процеса планирања и изградње стамбених насеља у Београду у периоду од 1960-тих до 1980-тих година. Овај део рада фокусиран је на анализу карактеристика отворених простора у тренутку планирања и изградње насеља, и уочавање промена насталих услед њихове даље трансформације. Поред систематизације физичких карактеристика отворених простора стамбених насеља, у овом делу рада дат је преглед регулатног оквира – закона, прописа и планова, који су посредством стандарда и норматива утицали на реструктурирање / трансформацију стамбених насеља, у периоду од 1960. године до данас. Трећи сегмент централног дела истраживања представља систематизовање кодификације / легитимизације улога отворених простора стамбених насеља у оквиру три просторне зоне - зони контакта стамбеног склопа и терена, зони јавних садржаја и централних функција, и зони границе отвореног блока / стамбеног насеља, у контакту стамбеног склопа и улице. Кроз приказ три студија случаја стамбених насеља у Београду – насеља Шумице, стамбеног насеља Блок 30 на Новом Београду, и насеља Церак виногради, илустрована је релација између друштвених и просторних процеса посредством дефинисаних норми, и манифестација кроз промене улога отворених простора у овим зонама. Ова насеља изабрана су као релевантни примери реализације планских стамбених насеља за различите етапе праксе планирања и изградње у Београду, у периоду од 1960 до 1980. године.

Закључак представља сумирање укупних резултата истраживања, њихово образложење у односу на постављене почетне хипотезе, и указивање на правце могућег даљег истраживања.

1.7 Научна оправданост и очекивани резултати

Научни допринос дисертације односи се на лоцирање и мапирање релација између друштвених и просторних процеса у култури грађења, посебно се фокусирајући на препознавање улоге отворених простора у процесу креирања и реструктурирања стамбених насеља. Допринос дисертације јесте и систематизација знања о морфолошким карактеристикама отворених простора стамбених насеља планираних и грађених у Београду, у периоду од 1960-тих до краја 1980-тих година. Циљ систематизације специфичности стамбених насеља из морфолошке перспективе, јесте да се дебати о стамбеним насељима пружи више детаља о елементима урбане форме кроз посматрање отворених простора на више просторних нивоа, и да се пружи увид у главне процесе који обликују њихову трансформацију током времена.

Очекивани резултати су у домену разумевања концепата и принципа на основу којих су планиране структуре стамбених насеља, сагледавања процеса њиховог реструктурирања и

идентификовања улога отворених простора у датом процесу. Један од очекиваних резултата истраживања јесте и препознавање улога отворених простора у стварању социо-просторне целине као основа за успостављање одрживих механизма управљања простором и обезбеђивања њихове доступности.

Практична примена резултата истраживања посматрана је са планерског и управљачког аспекта. Резултати истраживања имају примену у пракси планирања и пројектовања даљег развоја отворених простора и унапређење квалитета живота у стамбеним насељима, кроз преиспитивање и ремоделовање тренутно доминантног приступа развоју структуре стамбених насеља, заснованог на парцијалном развоју и уситњавању урбане структуре градова у Србији. Са управљачког аспекта, применом резултата истраживања проблематизује се тренутна пракса управљања отвореним просторима стамбених насеља у Београду кроз дефинисање надлежности по основу својине и намене од стране државе и управе града, и указује на све чешћу на појаву неформалних пракси од стране грађанских иницијатива, које се јављају као реакција на узурпацију јавног простора од стране приватног / комерцијалног сектора. Резултати истраживања даље пружају основ за развијање и контекстуализацију механизма управљања отвореним просторима као интегралним делом стамбених насеља.

2. Друштвени и просторни процеси у култури грађења

2.1 Просторни преокрет и друштвена производња простора

Открити простор, открити шта се у њему 'смешта' и за шта се користи, значи вратити се дијалектици; анализа ће открити противречности простора.

Анри Лефевр, у Едвард Соџа, *Постмодерне географије*, стр. 3

Крајем 1960-тих и почетком 1970-тих година, унутар друштвене теорије категорија *простора* је реафирмисана након дугог периода подређености категорији *времена*, „ феномену који је одражавао огромну временско-просторну компресију индустријске револуције“ током 19. и великог дела 20. века (Warf & Arias, 2009, стр. 2). Географ Едвард Соџа (Edward Soja) наглашава да се подређеност простора времену манифестовала кроз „сочиво историцизма“ где је историјска контекстуализација стављала простор на периферну позицију (Sodža, 2013), као статичан и непроменљив, односно, као својеврсну „сценографију, опну у којој се одвија историја и динамика друштвених процеса“ (Timotijević, 2018, стр. 59). Друга половина 20. века доноси „просторни преокрет“ у друштвеним и хуманистичким наукама, уметности и науци, видљив у све *просторнијим* радовима из области књижевних и културолошких студија, социологије, политичких наука, антропологије, историје и историје уметности, где се утицај важности простора сагледава кроз језичке конструкције и појмове попут *простора*, *места*, *мапирања*, *територија*, *мрежа*, и друге појмове позајмљене из географије, урбаних студија, архитектуре и урбанизма. Овим појмовима је означена географска / просторна димензија значајна за производњу културе и генерисање друштвених процеса, којом је показано да је место „где се нешто дешава, кључно за спознају оног како и шта се дешава“ (Timotijević, 2018, стр. 59).

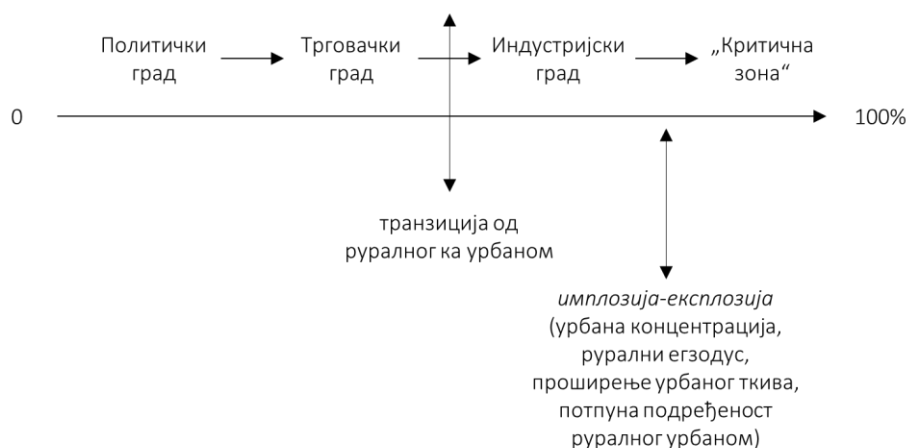
Реафирмација појмова *простора* и *просторности* у друштвеним наукама започета је увођењем простора у урбану анализу чикашке школе, кроз питање урбане екологије², али се значајни помаци дешавају кроз рад теоретичара Мишела Фукоа (Michel Foucault), Анрија Лефевра (Henri Lefebvre) и Пјера Бодријеа (Pierre Bourdieu), који су креирали своје теоријске ставове као одговор на фундаменталне економске, политичке, технолошке и културне трансформације које су се догодиле на глобалном нивоу током 1960-их и 1970-их година. Они у својим радовима сугеришу да је организација простора од значаја за разумевање структуре

² Почетком 20. века развијала се *Чикашка школа социологије* која је утицала на развој бројних социолошких дисциплина, између осталог и на развој урбане социологије, уводећи појам простора у урбану анализу. Значај простора у анализи „људског понашања у градској средини“ виђена је у препознавању образаца лоцирања, кретања и пресељења у градове, који су своје мотиве имали у еколошком аспекту; видети Antoni Gidens, *Sociologija* (Beograd: Ekonomski fakultet, 2003); Sreten Vujović, Mina Petrović, *O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji*, u S. Vujović i M. Petrović (ur.) *Urbana sociologija* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005)

и функционисања капитала, односно, да се укључивањем простора као аналитичке категорије могу објаснити производни и друштвени односи.

Анри Лефевр, француски филозоф и социолог, уводи нови појам у оквире критичке социјалне теорије – појам *друштвене производње простора*, са циљем позивања на промишљања улоге простора у конструисању и трансформацији друштвеног живота и односа моћи (Lefebvre, 1991; Lefebvre, 2003; Sodža, 2013). У књизи „Урбана револуција“, Лефевр анализира линеарни процес урбанизације (Слика 2.1), од нулте тачке (не-града), до потпуне урбанизације, истичући да овај процес карактеришу фазни прелазни који чине различите *модалитете производње простора* (Lefebvre, 2003, стр. 15). Наводећи разлике између просторне форме феудалног града и просторне форме капиталистичког града, Лефевр истиче да „простор и просторне политике преносе друштвене односе, али и реагују на њих“, па се и модели производње простора мењају услед промена у друштвеној структури, односа моћи међу друштвеним групама, културолошких, технолошких, сазнајних и политичко-економских односа и образаца, као и променама правила / норматива и односа према ресурсима, где се простор перципира као ресурс. Варф и Ариас истичу да је Лефевр сматрао да се „простор мора схватити не само као конкретан, материјални објекат, већ и као идеолошки, проживљени и субјективни објекат“ (Warf & Arias, 2009, стр. 2). По Лефевровом мишљењу, простор се не може схватити изван односа који га производе, као и да је „'апросторна' социологија неприхватљива“ (Vujić & Petrović, 2005, стр. 38).

„Критична зона“ процеса урбанизације (Lefebvre, 2003, стр. 16), коју Лефевр уочава, везује се за фазу индустријске (капиталистичке) урбанизације, када индустријски град постаје „роба“ - предмет производње вишка вредности, а тиме и саставни део размене и репродукције капитала. Сматрајући да је урбани простор индустријског града истовремено производ економских, политичких и идеолошких сила, Лефевр посматра економски простор, производ вишка вредности, симултано у корелацији са политичким простором, производом надзора и контроле државе (Lefebvre, 2009, стр. 214). Урбани простор индустријског града, који карактерише период друге половине 20. века, посматран је као производ модерне архитектуре и функционалног урбанизма, и по Лефевру, он се своди на шематизован процес „хомогенизације, фрагментације и хијерархизације“ (Lefebvre, 2009, стр. 212). *Хомогенизација* је сагледана као процес репродукције на глобалном нивоу - планирања и изградње истоветних просторних / урбаних елемената, попут „аеродрома, аутопутева, вертикалних градова од бетона, хоризонталних градова појединачних, слободностојећих кућа“. Лефевр наглашава да се појам хомогенизације не односи само на физичке карактеристике изграђене структуре, већ и на моделе друштвеног живота, нарочито у зонама стамбених насеља у којем живе припадници истих друштвених слојева, што је представљало својеврсну „пројекцију друштвених односа на тло“, посредством бирократског организационог система. *Процес фрагментације* везан је за основне карактеристике „функционалног града“ и начело сегрегације урбаних функција, карактеристично за модеран град, које је предвиђало поделу

Слика 2.1 Линеарни процес урбанизације; репродуковано према: Henri Lefebvre, *The Urban Revolution* (Minneapolis : University of Minnesota Press, 2003), 15

на функционалне целине за: становање, рад, слободно време и рекреацију, саобраћај и зону градитељског наслеђа. Појам *хијерархизације* везује се за појам *централитета*, односно, за успостављање међусобног односа центра и периферије, где је, унутар хомогенизованог простора, уочљива „јака тачка“ - *центар* као просторна тачка концентрације моћи, богатства, информација, материјалне и духовне размене, и *периферија*, додатно хијерархизована на целине које се налазе на различитим степенима удаљености од главног или секундарног центра, до зона која се чине „*напуштеним од богова и људи*“ (Lefebvre, 2009, стр. 215). Лефевр истиче да су урбано и централитет у сталној повезаности, односно да „нема урбане стварности без центра, било да се ради о трговачком центру, симболичком центру, центру информација и одлука итд.“ (Lefevr, 2005, стр. 168-169).

Лефевр дефинише три кључна елемента просторних карактеристика друштва: (1) *репрезентација простора* – кодификација простора, односно, идеологија у складу са којом је простор обликован, физички аспект простора као објективизоване репрезентације моћи; тежња ка пуној рационализацији начина на који људи сагледавају и доживљавају простор (2) *репрезентациони простори* – сачињен од комплексних симбола и имица које стварају становници и корисници, где не постоји могућност пуне рационализације; (3) *просторне праксе* – начин на који људи обављају свакодневне активности унутар граница социјалне и просторне реалности. Увођењем ових елемената Лефевр даје легитимитет различитим искуствима и начинима коришћења простора, и указује на просторну различитост која се уочава у ономе што је са једне стране *замишљено (планирано)*, односно, са друге – *проживљено и практиковано* (Lefebvre, 1991, стр. 38-39). Ови елементи биће од кључне важности за разумевање и увођење „перспективе различитости“ у све касније студије града (Petrović, 2009).

Идеја друштвене производње простора, након Лефевра, постала је утицајна у различитим дисциплинама које се баве проучавањем града, уз посебан осврт на улогу простора и просторности у домену друштвено-економског контекста и промена система производње и акумулације капитала. Појам „просторног преокрета“ у хуманистичке и друштвене науке уводи Едвард Соџа (Edward Soja), као „одговор на дугогодишњу онтолошку и епистемолошку пристрасност која је давала предност времену над простором у свим друштвеним наукама, укључујући просторне дисциплине као што су географија и архитектура“ (Soja, 2009, стр. 12). У средишту његовог рада јесте реафирмација критичке просторне перспективе у савременој социјалној теорији и анализи и развијање „просторног аргумента“ који нам омогућава да изађемо из „деветнаестовековне опсесије историјом и временом“ (Sodža, 2013, стр. 11). Међутим, Соџа истиче да заговарање важности простора и просторности није супротстављање важности историјских анализа или својеврсна „анти-историја“, као ни тежња да се историјска одређења замене просторним, већ се просторни преокрет може сагледавати као покушај да се развије „креативније и критички ефективније балансирање просторно / географске и временско / историјске имагинације“ (Soja, 2009, стр. 12).

У својој књизи „Постмодерне географије“, Соџа указује на заступљеност и утицај који је историцизам имао унутар оквира социјалне теорије током 19. и све до 80-тих година 20. века. Историцизам је, како он наводи, „потискивао критички сензибилитет за просторност друштвеног живота“ (Sodža, 2013, стр. 20). Ипак, током 1970-тих, а нарочито 1980-тих година, контекст модерне критичке социјалне теорије почео је значајно да се мења у правцу „спацијализације критичке имагинације“, која је означила почетак уобличавања постмодерне и критичке хумане географије, обезбеђујући реафирмацију интерпретативног значаја простора. Соџа наводи да географија није заменила историју у средишту савремене критике и теорије, али је подстакла нову и живу полемику на теоријском и политичком плану која води ка даљој „међусобној игри историје и географије“ – стварању једне „флексибилније и уравнотеженије критичке теорије која поново преплиће стварање историје са друштвеном производњом простора“ (Sodža, 2013, стр. 20-21). Анализирајући историјски развој друштвено-просторне дијалектике, Соџа наводи да су првобитни зачеци просторног преокрета

видљиви унутар оквира франкофоне западне марксистичке традиције, у радовима Анрија Лефевра, који је реафирмацијом простора у критичкој социјалној теорији створио оквир за даље покушаје спацијализације³. Повлачећи јасну разлику између *контекстуално датог простора* и *друштвено засноване просторности*⁴, Соца истиче да „простор може бити исконски дат, али организација и значење простора су производи друштвеног тумачења, трансформације и искуства“, због чега се друштвено произведени простор мора посматрати као креирана структура, упоредива са другим друштвеним конструкцијама. Он проналази сличност са Лефевровим успостављањем разлике између „природе као неутрално датог контекста“ и „друге природе“ – трансформисане и друштвено конкретизоване просторности (Sodža, 2013, стр. 110-111). Поред утицаја који је на хуману географију имао Лефевр, Соца наводи и утицаје англофонских географа, пре свега Дејвида Харвија (David Harvey), чији је „историјски материјализам⁵ постао приоритетни пут повезивања просторне форме и друштвених процеса“ (Sodža, 2013, стр. 73). Повезивање географских последица са Марксовом политичком економијом, Соца види као „додавање Маркса модерној географији“ и стварање марксистичке географије у чијем је средишту било структуралистичко читање – „копање испод површинске појаве феномена (просторних ефеката) како би се корени објашњења открили у структурисаним и структуришућим друштвеним односима производње“ (Sodža, 2013, р. 74). Соца истиче да су марксистички географи допринели формирању урбане политичке економије и развоју дебате у чијем средишту су биле теме попут: просторности урбаног, интеракција између друштвених процеса и просторних форми, урбана друштвено-просторна дијалектика. Као кључне представнике у овој дебати Соца препознаје Дејвида Харвија и Мануела Кастелса.

Рад географа и теоретичара Дејвида Харвија надовезује се на Лефеврову идеју да је „управљање простором извор друштвене моћи у свакодневном животу“ (Harvey, 1989, стр. 226). У свом раду, Харви се фокусира на даље елаборирање ове идеје, утичући на критичку реевалуацију простора и просторности у друштвеној мисли, нарочито у разумевању простора не као дате, „замрзнуте геометрије“ (Warf & Arias, 2009, стр. 3), већ друштвено произведеног, „пластичног“ елемента. Посматрајући „простор и време као извор друштвене моћи“, Харви наглашава да је простор одражавао логику робне производње у одређеном временском тренутку, обезбеђујући датом процесу стабилност. Због непрекидних напора капиталиста да обезбеде убрзавање времена обрта капитала, које укључује и време производње и време циркулације размене, ефикасност просторне организације и кретања добара постаје од великог значаја (Harvey, 1989, стр. 229). Процес интензивирања и убрзавања производње резултира тежњом да се једна форма просторне стабилности замени другом, односно, да се репродукција капитала обезбеди кроз веће просторне обухвате, чиме се стари просторни оквири и пејзажи, мењају новим, ефикаснијим пејзажима прилагођеним новим системима производње. Харви наводи да су ове финансијске одлуке великих фирми, које трагају за просторима за своје фабрике, канцеларије, центре за истраживања и развој, али и различити финансијски механизми и мере привлачења инвестиција од стране локалне и централне власти појединих држава, основни узрок „непрестаног просторног реструктурирања“. Харви овај просторни процес сматра савременим процесом урбанизације, наводећи да дати процес није аутономан, већ се „мора анализирати у односу на најважније обрасце политичких и економских промена“ (Gidens, 2003, стр. 589). Соца истиче да је за Харвија кључно питање „да ли је организација

³ Тежећи ка лоцирању извора постмодерних географија, Соца анализира радове теоретичара Чарлса Рајт Милса, Мишела Фукоа и Џона Бергера, али истиче да је Лефевров рад обезбедио оквир за даље испитивање просторности у радовима теоретичара попут Сартра, Алтисера, Фукоа, до Пуланцаса, Гиденса, Харвија, и Џејмсона; видети у: Edvard Sodža, *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*, стр. 58

⁴ Соца користи термин „просторност“ за означавања друштвено произведеног простора, са циљем „преношења суштинског друштвеног квалитета организованог простора“; видети у: Edvard Sodža, *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*, стр. 127

⁵ „Историјска географија капитализма мора бити предмет наше теорије, а историјско-географски материјализам метод истраживања“, Дејвид Харви; видети у: Edvard Sodža, *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*, стр. 63

простора (у контексту урбанизма) посебна структура са сопственим законима унутрашњег трансформисања и конструисања, или је израз збира односа грађених у неку ширу структуру (као сто су друштвени односи производње)“ (Sodža, 2013, стр. 107).

Као и Харви, и Мануел Каstelс (Manuel Castels) сматра да је просторни облик друштва уско повезан са његовом структуром и свеукупним механизмима његовог развоја, као и да су урбане промене „испреплетене са историјском еволуцијом“ (Castells, 2003а, стр. 23). Међутим, Каstelс наглашава да су ове одреднице релације између простора и друштва превише опште и да је за разумевање стварне повезаности потребно утврђивање механизма који трансформишу просторне структуре и редефинишу значење урбаног. Каstelс посматра град као историјски производ, где се значење *урбаног* разуме као „друштвено значење које је одређеном просторном облику доделило историјски дефинисано друштво“. Каstelс даље успоставља релације између *значења урбаног*, *урбаних функција* и *урбане форме*. Он истиче да „историјски процес дефинисања урбаног значења одређује карактеристике урбаних функција“, где су „урбане функције [...] артикулисани систем организационих средстава усмерених на остваривање циљева који су сваком граду задати његовим историјски дефинисаним урбаним значењем“ (Castells, 2003а, стр. 24). Урбано значење и урбане функције даље заједнички одређују *урбану форму*, односно, урбана форма се може посматрати као просторни / материјални израз друштвених / историјских процеса видљивих кроз урбане функције. Са циљем илустрације својих ставова, Каstelс даје примере градова у којима је видљива функција војног центра, верског центра, као и центра економије – пословних корпорација, али наглашава да нема за циљ детерминисање урбане форме посредством дистрибуције економске моћи, већ радије тежи успостављању везе и хијерархије између историјског значења урбаног, урбаних функција и просторних форми.

На трагу неомарксистичке конфликтне теорије (Vujić & Petrović, 2005, стр. 37), која се фокусира на анализу конфликта - сукоба (класа, депривилегованих и маргиналних група), и Каstelс посматра урбану форму као симболички израз урбаног значења, одређеног конфликтним процесом између различитих историјских актера“, где се урбане друштвене промене манифестују кроз: (1) сукобе око дефиниције урбаног значења, (2) сукобе око адекватног обављања урбаних функција (3) сукобе око адекватног симболичког изражавања урбаног значења и / или функција. Каstelс дефинише „урбане друштвене промене као редефинисање урбаног значења“, док „*урбанистичко планирање* посматра као договорено прилагођавање урбаних функција заједничком урбаном значењу“ (Castells, 2003а, стр. 25). Кроз планирање (и даље кроз урбанистичко пројектовање) манифестује се структурална улога друштвених сукоба и производње урбаног значења кроз различите друштвене процесе. Посматрање урбане форме као резултата конфликтних процеса у простору, Каstelс учача да урбана форма која репрезентује створено окружење није резултат деловања „само богатих и моћних“, већ и „борбе мање привилегованих група за промену услова у којима живе“, где ти услови могу бити бољи стамбени услови, заштита животне средине, или заштита зелених површина, паркова и спречавање изградње која нарушава природу и изглед неког део града (Gidens, 2003, стр. 590). Улога различитих друштвених група и њихово учешће у урбаним друштвеним променама биће у фокусу других урбаних студија, које су се бавиле темама побуне против доминације капиталистичке класе над урбаним процесима (Harvey, 2013), друштвеним покретима који се супротстављају доминантним структуралним значењима (Hayden, 1981; Hayden, 1997), и начинима на које се простор и место производе кроз друштвене, политичке и економске праксе великих и малих размера и нуде нове начине размишљања о томе како друштвене групе ангажују (створено) животно окружење (Gieseking, Mangold, Katz, Low, & Saegert, 2014).

Каstelс истиче да је у литератури о урбаним студијама постало уобичајено да се простор посматра као одраз друштва, што представља реакцију на (дотадашњи) „технолошки детерминизам и кратковидост емпиризма“ унутар академских, просторно оријентисаних дисциплина. Међутим, Каstelс наглашава да је одређивање простора (само) као одраза друштва, није потпуно, већ је потребно простор сагледавати као „једну од значајних материјалних димензија друштва“, која се перманентно реструктурира кроз производњу нових урбаних значења

изазваних друштвеним покретима (Castells, 2003b, стр. 59). Идентификујући основне друштвено-просторне процесе, Кастелс истиче да је индустријски модел развоја директно повезан са капиталистичким начинима производње, довео до опште урбане кризе која се огледа у кризи у становању, услугама и друштвеној контроли. Нови, информациони модел развоја, произашао из технолошког система који се базира на знању и информацијама као главном извору производње, створио је услове који дају одговор на дату кризу и ново просторно реструктурирање. Највећи просторни утицај нових технологија јесте просторна трансформација *места у токове и канале*, која омогућава „производњу и потрошњу без локално одређене форме“ (Castells, 2003b, стр. 60). Иако ова „апстракција производње“ потенцијално води ка губитку значења које простор има за људе, где би се „градови претворили у сенке“ (Castells, 2003b, стр. 62), Кастелс наглашава да се производња овог новог урбаног значења не ствара без отпора владајућег staleжа према алтернативним пројектима нових друштвених актера. Ипак, у том сукобу Кастелс уочава различите просторне контрадикторности, настале спајањем / сукобљавањем просторних пројеката доминантног staleжа (капиталиста, менаџера, технократа) и алтернативних модела предложених од стране друштвених покрета, у којима се препознаје тежња ка адаптирању старих простора или креирање нових за потребе ширења производних структура, које онемогућавају очување постојећих или креирање нових, стабилних суседстава и друштвених / културних заједница. Кастелс истиче да „нова капиталистичка, технократска елита [...] поново тражи државу прекомерне управе“ (Castells, 2003b, стр. 65), али да се оваквом систему контроле са друге стране опире цивилни сектор, са све већим захтевима за локалном аутономијом и самоуправљањем.

Дискусија о простору и просторности као друштвено произведеном простору, укључује и отворене просторе, или како се у литератури чешће среће – отворене *јавне* просторе. Опасност процеса глобализације, због којег са једне стране долази до „смрти јавних простора“, услед појаве бројних варијација тематских паркова, у форми шопинг молова, пословних зона, центрификованих подручја (Sorkin, 1992), са друге стране наглашава културну димензију и микро анализу урбаног која у глобализацијском дискурсу због нивоа општости анализе не може наћи место (Sodža, 2013). Харви уочава природу политичке економије јавних простора (Harvey, 2005), односно, препознаје улоге јавних простора у контексту испољавања друштвених моћи и дефинисања оквира за друштвену интеракцију, као и оквира за успостављање простора „побуне“ (Harvey, 2013).

Побуна и борба грађана за јавне просторе јесте актуелна тема и у контексту данашњег урбаног развоја Београда, нарочито у погледу трансформације отворених простора стамбених насеља која су „нападнута“ различитим интервенцијама под притиском комерцијалног сектора. У великом броју случајева у питању су делови зелених површина, који имају улогу заштитног зеленог појаса, као и парцеле које су биле планиране за изградњу централних садржаја у виду објеката ниске спратности, али које су остале празне услед одсуства реализације планираних структура. Сада се на овим локацијама планирају приватне инвестиције у форми стамбено-пословних комплекса велике спратности. Због ових планираних просторних интервенција, у последњих неколико година у Београду се бележе бројни протести грађана⁶ - станара ових насеља, који исказују незадовољство због „инвеститорског урбанизма који зелене површине претвара у стамбено-пословне комплексе огромних квадратура“.

⁶ Протести против нове изградње на зеленим површина насеља, присутни су и медијски пропраћени од протеста око „Петог парка“ у оквиру стамбене структуре на Булевару краља Александра (2008), насеља Шумице (2012), преко протеста у бројним стамбеним блоковима на Новом Београду – Блок 9а (2018), Блок 37 (2022), Блок 33 (2022), Блокови 45 и 70 (угроженост Савског насипа, 2022), Блок 19а до тренутно актуелних протеста у Блоку 63 (2024), и др.

2.2 Управљање урбаним развојем

Савремени процес глобализације мења сагледавање опште прихваћене представе о простору као *еуклидском простору*, формирајући везе између различитих произвођача и потрошача који су блиско повезани на огромним удаљеностима кроз токове капитала и добара (Warf & Arias, 2008, стр. 5). Кастелс наводи да су основни структурни трендови наше епохе: (1) *технолошка информациона револуција*, као „кичма“ свих других структурних трансформација која ствара нову блиску везу између производних снага економије и културних капацитета друштва, и (2) представља важну друштвену компоненту која обележава овај свет: *информационо друштво* (повезано, умрежено друштво), унутар којег информација постаје кључна сировина од које су сачињени сви социјални процеси, и (3) *глобална економија*, унутар које су токови капитала, тржишта рада и робе, информација, сировина, управљања, ... интернационализовани и функционишу као целина у реалном времену на планетарном нивоу (Kastels, 2005, стр. 183-184). Како Кастелс истиче, „глобална економија обухвата целу планету, али не и све регионе и све људе на планети“ (Kastels, 2005, стр. 184), већ се богатство, технологија и моћ све више концентришу у градовима на глобалном северу, водећи ка просторној трансформацији највећих градова. Градови тако постају јединствени ресурси који могу да привуку високо квалификоване и талентоване људе, неопходне да би фирме које своју економију базирају на знању, биле конкурентне на плану глобалне економије (Petrović, 2009, стр. 73).

Позиција градова у глобалном економском систему, водила је ка такмичењу градова за ресурсе, послове и капитал, што је захтевало трансформацију градске управе у позном капитализму и помак од „менаџерског“ модела управљања градовима ка „предузетништву“ (Harvey, 2005). Предузетнички модел града карактерише партнерство јавног и приватног сектора, првенствено на локалном нивоу, са циљем употпуњавања деловања локалне власти и привлачења страних инвестиција, нових директних улагања или обезбеђивања нових извора запослења (Harvey, 2005, стр. 210). Харви указује и на опасности које доноси увођење приватно-јавних партнерстава, а које карактерише шпекулативни приступ, пре него рационално испланирани и координисани развој. Градско предузетништво карактерише и „усмеравање на политичку економију места, а не територије“ (Harvey, 2005, стр. 211), које се огледа у усмеравању економских пројеката ка побољшању квалитета живота на локалном нивоу, уз могућност укључивања локалног становништва у процес управљања таквим пројектима. Надовезујући се на Харвијеве ставове, Боб Џезоп (Bob Jessop) (Jessop, 1998a) дефинише појам *предузетничког града* као „проактивну промоцију локалног економског развоја од стране локалне власти у савезништву са другим агентима приватног сектора“ (Petrović, 2009, стр. 40). Петровић наводи да Џезоп прави разлику између градова чија управа тежи да привуче нове послове, нудећи уступке потенцијалним инвеститорима, и оних градова код којих је управа ангажована у иновацији, односно, нуди „стратешки простор за иновацију“. У оваквом систему предузетничких градова, све чешће се укључују фактори развоја који су раније сматрани *ван-економским*, попут образовања, науке, здравства.

Променљива динамика глобалних утицаја и односа, конституисање предузетничког града, и бројни процеси плурализације, приватизације и децентрализације, мењали су урбану политику, подређујући трансформацију градова економским циљевима, стварајући истовремено потребу за флексибилним, иновативним и одговорним *моделом управљања урбаним развојем*⁷ (Jessop, 2000; Nealey, 2006). Управљање се посматра као процес координације доношења одлука различитих актера, друштвених група и институција унутар одређеног институционалног контекста (DiGaetano & Strom, 2003), уз успостављање нових институционалних форми које се ослањају на

⁷ У циљу одговора на изазове савременог (урбаног) живота, услед напуштања концепта државе благостања и заокрета ка пост-фордистичком моделу акумулације капитала и неолибералној економији, на глобалном нивоу учињен је помак од *владања ка управљању (government to governance)*; видети Bob Jessop, *The rise of governance and the risks of failure: the case of economic development*, *International Social Science Journal*, 155, 1998

веће учешће актера и институција из привреде и цивилног друштва (Moulaert, Martinelli, Gonzalez, & Swyngedouw, 2007). Концепт управљања промовише значај локалног нивоа управе, на којем се најбоље препознају проблеми заједнице, и усмерава „развој капацитета локалне заједнице ка артикулацији различитих ентитета, како интерно тако и у односу на спољашње окружење” (Le Galès, 1998).

Нови модел управљања заснован је на реструктурирању значења и улоге државе и управних институција, али не означава потпуно укидање државних актера. Увођењем процеса управљања смањује се значај командно-контролне моћи, док се друштвена моћ све више конституише кроз способност ефикасног и ефективног делања, односно социјалне продукције (Petrović, 2012, стр. 89). Улога државних актера се помера са командно-контролне, ка развијању адекватних капацитета (експертизе, информација, подршке, људства) у циљу кооперације и грађења колаборативних односа актера из различитих сектора. Утицај међународних политика, кроз регулаторне промене, финансијску подршку и др. – подстиче примену иновација, увођење нових норми (Hudén, 2011) и нових инструмената управљања и планирања, укључујући управљање на више нивоа, које је просторно засновано (*place-based*) (Varca, 2009) и базирано на партиципацији (Tasan-Kok & Vranken, 2011).

Савремени контекст друштвене производње, заснован на утицајима глобалне економије, преноси се и у оквиру урбаних политика и домен управљања урбаним развојем. Промене унутар урбаног оквира су бројне, и односе се на урбану фрагментацију и ширење економских и друштвених неједнакости (Elander & Blanc, 2000; Hajer & Wagenaar, 2003), хомогенизацију глобалне културе услед ширење међународних утицаја на локалне урбане културе, наглашену међурегионалну конкуренцију и предузетништво, и слабљење подршке градовима од стране државе (Tasan-Kok & Vranken, 2011). У погледу планирања урбаног развоја, ове промене значе настанак нових економских и друштвених услова и нових проблема који се не могу решавати само традиционалним инструментима планирања и управљања, или само тржишним инструментима (Jessop, 1998b). У овом контексту, просторна димензија управљања посматра се као ресурс - *средство управљања (means of governance)*, циљана је као „објекат урбаних политика и мобилисана као медиј кроз који се те политике спроводе“ (Jessop, 2016, стр. 10). Просторни оквир се посматра као интегративна снага у успостављању и кориговању политика, уз сагледавање сложености односа различитих актера који делују на подстицање развоја, због чега се место / простор може посматрати као „чвориште акције у урбаној политици“ (Healey, 2006).

У контексту анализе отворених простора стамбених насеља која представљају предмет овог истраживања, од значаја је идентификација проблема нејасних граница надлежности и међусобног преклапања рада различитих институција и организација, које Да Круз и др. (Da Cruz, Rode, & McQuarrie, 2019) идентификују као једне од главних изазова управљања у савременом контексту, како у сфери теорије тако и у сфери практичног деловања. Стога анализа просторног оквира приказана у овом раду може дати увид у зоне преклапања деловања различитих актера и успостављање оквира за њихову сарадњу.

2.3 Кодификација / легитимизација друштвених и просторних процеса

Дајући приказ развоја урбаних политика, Мина Петровић наводи да је до средине 1980-тих година доминирала анализа града из угла структурних неједнакости, где је град био сагледан пре свега кроз политички, економски и социјални аспект, односно, посматран као „последница тржишних сила и начина производње, а не као резултат сложеног комплекса активности и значења“ (Petrović, 2009, стр. 10). Петровић истиче да је „уношење перспективне различитости у студије града“, које отпочиње са радом Анрија Лефевра, и наставља се у раду других теоретичара, дало увиде у различите начине на које групе актера могу искусити и користити исти простор, као и да се начин коришћења простора може битно разликовати од начина на који се простор планира и пројектује (Petrović, 2009). На овај начин се сагледава стратешка интеракција структурне димензије контекста и рефлексивне способности актера, због чега „структура и агенти и сами једни другима представљају контекст“ (Petrović, 2009, стр. 9).

Просторни преокрет и увођење перспективе различитости су у друштвене науке средином 1980-тих година обухватили различите аспекте људске субјективности и свакодневног живота. На овој линији је успостављена и Гиденсова *теорија структурисања*, која кроз дефинисање дуалне природе структуре омогућава превазилажење дуализма појединац – друштво.

Соца наводи да се Гиденсова теорија структурисања заснива на „Марксовој максими да људи стварају историју, али не у околностима које сами бирају“, коју Гиденс даље разрађује успостављајући формулацију односа моћ – деловања – структура у оквирима социјалне теорије (Sodža, 2013, стр. 191). Анализирајући Гиденсово спирално кретање ка реконцептуализацији социјалне теорије, која подразумева постепено надограђивање теорије структурисања кроз више Гиденсових радова, Соца истиче да се Гиденс највише приближава „најтемељнијој контекстуалној генерализацији просторности друштвеног живота“ (Sodža, 2013, стр. 198), која укључује специфичне форме и функције унутар просторне структуре и њихово варирање кроз време.

Према теорији структурисања коју Гиденс предлаже у књизи *Конституисање друштва: Преглед теорије структуре* (Giddens, 1984), „читава друштвена интеракција састоји се од друштвених пракси ситуираних у времену и простору, пракси које на основу вештине и знања организују људски актери“. Гиденс даље наглашава да је знање на којем се интеракција заснива ограничено „условима деловања с једне стране и ненамерним последицама деловања с друге стране“, односно, да је ограничено структурним својствима друштвених система, „која су истовремено и медиј и исход друштвених активности“ (Giddens, 1981, стр. 19). Друштвене структуре и односи се репродукују, а самим тим и истовремено мењају, од стране људи који их чине. Пратећи ову логику, (просторни) контекст се више не може посматрати једноставно као окружење или позадина на којој се живот одвија секвенцијално, већ „пре интимно везан за проживљено искуство“ (Warf & Arias, 2008, стр. 4). Гиденс пројектује темпоралност и просторност у средиште критичке социјалне теорије, и комбинује повезане дуализме - моћ-деловање и структуру, индивидуално и друштвено, и друге дуализме који произлазе из успостављене супротности између објективности и субјективности.

Гиденс прави разлику између *структуре*, као сета правила и ресурса друштвених система, самог *система*, који се састоји од репродукованих односа између актера смештених у времену и простору, и појма *структурисања* који означава услове регулисања континуитета или трансформације структуре, а тиме и репродукцију система (Слика 2.2). (Giddens, 1979, стр. 66)

СТРУКТУРА	правила и ресурси, организовани као својства друштвеног система; структура постоји само као структурно својство
СИСТЕМ	репродуковани односи између актера или колектива, организовани као друштвене праксе
СТРУКТУРИСАЊЕ	услови који регулишу континуитет или трансформацију структура, а самим тим и репродукцију система

Слика 2.2 Однос појмова *структура – систем - структурисање*; репродуковано према Antony Giddens, *Central Problems in Social Theory* (Berkeley and Los Angeles: University of California Pres, 1979), 66

Гиденс именује правила и ресурсе као „модалитете које актери користе у конституисању друштвене интеракције / друштвене праксе“. Он наводи да се „ниједна друштвена пракса не може објаснити нити изразити кроз једно правило или једну врсту ресурса“, већ се праксе налазе „укрштених скупова правила и ресурса који на крају изражавају карактеристике тоталитета“ (Giddens, 1979, стр. 82). Како би образложио сложеност креирања друштвене интеракције, Гиденс даје приказ елемената и димензија који се унутар друштвене праксе на различите начине комбинују, а који се везују за правила и ресурсе друштвене структуре (Слика 2.3). Он прави разлику између *интерпретативних образаца*, као вида комуникације значења, и *норми*, као облика санкционисања понашања, односно дефинисања „правилног“, „пожељног“, „прикладног“ понашања, где су и један и други појам у служби „поштовања правила“ у производњи друштвених пракси. Интерпретативни обрасци представљају „стандардизоване елементе залиха знања, које примењују актери у производњи интеракције“ (Giddens, 1979, стр. 83). Интерпретативни обрасци за себе везују контекст, јер се унутар интерактивног процеса производње значења контекст не може третирали као „позадина“, већ као саставни део интеракције. Праћење понашања у интерактивном процесу укључује рутинско ослањање на физички, друштвени и временски контекст. Са друге стране, Гиденс третира норме као актуелизацију права и обавеза, која су основ за нормативну институционализацију понашања и даље – нормативне санкције, које могу бити „генерички тип ресурса који се користи у односима моћи“. Са становишта развијене теорије структурисања, Гиденс образлаже да се норме укључене у системе друштвене интеракције у сваком тренутку дате интеракције истовремено и одржавају и репродукују (Giddens, 1979, стр. 85-86).

Овако постављене релације између интерпретативних образаца и норми, омогућавају сагледавање структуре кроз структурна својства - правила и ресурсе, које различити актери (појединци или колективи) користе у међусобној интеракцији. Правила представљају „процедуре и методологије“ које актери поседују у својим „залихама знања“ и које користе као „формуле за деловање у друштвеним системима“. Правила имају низ важних својстава: она су прећутно позната, неформална, широко санкционишућа, и често заступљена и коришћена у разговорима, ритуалима и дневним рутинама. Структура такође укључује коришћење ресурса који представљају „материјалне залихе“ и „организационе капацитете“ актера. Они који имају ресурсе могу да мобилишу моћ, иако сама моћ није ресурс већ резултат поседовања материјалних и организационих могућности и способности (Turner, 1986, стр. 972).

Правила и ресурси су подложни трансформацији, зато што се могу креирати, мењати и комбиновати на различите начине. Такође, они посредују у креирању друштвених односа, као средства која актери користе у процесу интеракције. Правила делују у ситуацијама интеракције тако што прецизирају *права и обавезе* који су основа за *санкције*, са једне стране, односно обезбеђују *залихе знања* које су неопходне за ефективну *комуникацију* и *производњу значења* кроз *интерпретативне обрасце*. Ресурси делују у ситуацијама интеракције тако што обезбеђују алокативна (материјална) и ауторитативна (организациона) средства за мобилизацију моћи. На тај начин се „правила и ресурси трансформишу у моћ, санкције и комуникацију међу актерима у процесу интеракције“ (Turner, 1986, стр. 972).

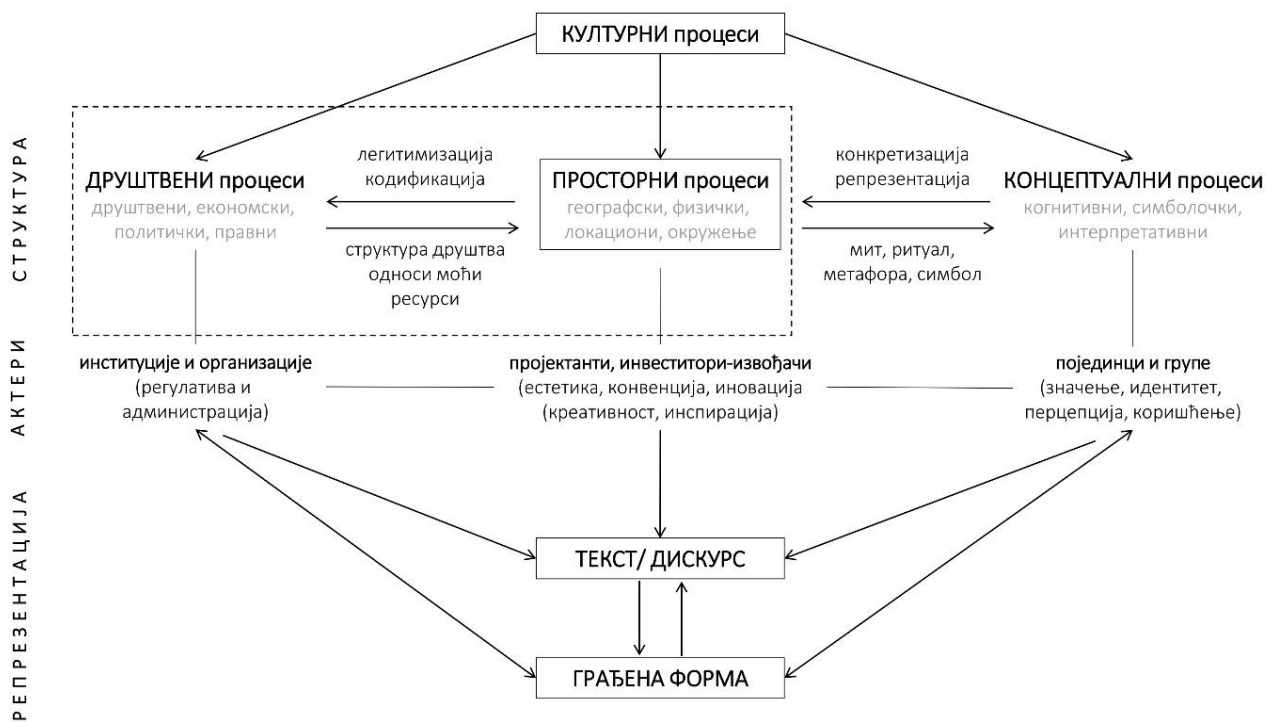
ИНТЕРАКЦИЈА	комуникација	моћ	санкције
(модалност)	интерпретативна шема	објекат	норма
СТРУКТУРА	означавање	доминација	легитимизација

Слика 2.3 Приказ елемената и димензија друштвене праксе; репродуковано према Antony Giddens, *Central Problems in Social Theory* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1979), 82

У циљу дефинисања концептуалног оквира за праћење трансформације модела становања, ослањајући се на Гиденсову теорију структурисања, Френклин (Bridget Franklin) истиче да структура укључује друштвене, просторне и концептуалне процесе и реализације које су својствене одређеној култури. Френклин закључује да „друштвене структуре немају независно постојање, већ их репродукују или трансформишу актери који доживљавају правила и ресурсе као могућност или ограничење“, где сама правила и ресурси представљају „структурна својства друштвених система, која често постају оличена у институцијама“ (Franklin, 2006, стр. 15). За разлику од структуре која је апстрактан појам и није чврсто везана за простор и време, Френклин истиче да људско деловање јесте, и позивајући се на Гиденсове ставове да се друштвени живот мора сагледати кроз различите временско-просторне активности, указује на важност дефинисања просторног контекста друштвеног деловања – локалитета, односно, зонирања и лоцирања датих активности. Френклин даље наглашава да на „зонирање снажно утичу функционисање тржишта станова и последична друштвена конституција насеља“ (Franklin, 2006, стр. 16), која имају значај за разумевање трансформације стамбених насеља.

У контексту праћења просторних трансформације, а специфично у овом истраживању, трансформација отворених простора стамбених насеља, теорија структурисања се користи са циљем приказивања изграђеног окружења истовремено и као медија и као производа друштвених процеса. Гиденсова теорија структурисања обезбеђује избегавање фокусирања истраживања само на изграђену форму, њену историју, дизајн и естетику, приликом чега се норме, идеологије и веровања друштва потпуно искључују и занемарују.

У наставку приказа овог истраживања, као структурна својства биће сагледана правила и ресурси који се односе на правила и норме произашле из закона, техничких прописа и планских докумената, и материјалне ресурсе који се првенствено фокусирају на просторне ресурсе стамбене структуре, без разматрања ресурса који се односе на организационе капацитете актера, било као појединаца или колектива.

Слика 2.4 Приказ концептуалног оквира истраживања; репродуковано према: Bridget Franklin, *Housing transformations : shaping the space of 21st century living* (London: Routledge, 2006), 27

Ослањајући се на приказани концептуални оквир (Слика 2.4), истраживање улоге отворених простора у реструктурирању стамбених насеља је успостављено на релацији кодификације / легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења, где култура грађења представља координисани систем знања, правила, процедура и навика који окружује процес грађења у датом месту и времену. Структура, као међурелација стамбених насеља и отворених простора, осликава и репродукује друштвене процесе, структуру друштва, односе моћи и начине коришћења ресурса, посредством деловања различитих група актера, кроз различите временске периоде. Са друге стране, просторни процеси укључују сагледавање простора као ресурса и начина на који простор („хардвер града“) учествује у посредовању, ограничавању и усмеравању друштвених процеса.

Од посебног значаја биће сагледавање и разумевање социјалистичке друштвене производње простора, односно, културе грађења под утицајем социјалистичке урбане политике, која је означила промену старих правила изградње и просторну конкретизацију новог концептуалног приступа, базираног на правилима изградње модернистичке архитектуре. У овом делу рада, истраживање се фокусирати на норме које су доводиле до производње простора, односно, на истраживање начина *како* се простор мењао, али не и на то *ко* дати простор мења. Након сагледавања основне просторне структуре и њене релације са друштвеном структуром у оквирима социјализма, рад даје осврт на заокрет ка пост-социјалистичком управљању, када се структура стамбених насеља која представљају предмет истраживања мења услед напуштања система самоуправног социјализма, и промена унутар економског, друштвеног, политичког и правног оквира.

2.4 Управљање урбаним развојем у транзиционом окружењу

2.4.1 Друштвена производња простора у социјализму.

Социјалистички град – појам и просторне карактеристике

Урбана форма као изграђено окружење еволуира кроз развојне процесе на различитим нивоима, добијајући упутства и подстицаје из планских докумената и политика урбаног развоја. Анализирајући социјалистичко друштвено уређење и њему комплементарни плански систем, базиран на централизацији одлучивања, Ценкова и др. (Tsenkova, Nedović-Budić, & Marcuse, 2006, стр. 9) постављају питање различитости урбане форме социјалистичких градова у односу на урбану форму градова развијених у капиталистичким друштвима.

Џудит Боднар (Judit Vodnar) анализира социјалистичке градове кроз „конструисање разлика“ између Западних и не-Западних градова (*western versus non-western*), односно, кроз идентификовање разлика које на пољу „урбане логике“ конституише капиталистички насупрот социјалистичком друштвеном уређењу и начинима на који се та разлика приказује у различитим урбаним студијама. У циљу пружања свеобухватнијег компаративног прегледа, она анализира три приступа који се најчешће срећу приликом истраживања урбане форме социјалистичких градова, а који их детерминишу као „друго“ и „другачије“ од западних градова: (1) преувеличавање посебности социјализма, (2) игнорисање и уклапање квантитативних разлика у универзални образац развоја, (3) објашњавање социјалистичке урбане појаве као наставка образаца који су увек квалитативно другачији од оних на Западу (Vodnar, 2001, стр. 14). Боднар истиче да овакав приступ анализирању социјалистичких градова омогућава боље разумевање њихове различите пост-социјалистичке трансформације, спречава „упадање у типичне интелектуалне замке“ и даје комплекснији увид у моделе истраживања урбане форме које се не могу сводити на „западане“ друштвене феномене и одбацивање социјалног искуства које треба објаснити неким помоћним аргументом (Vodnar, 2001, стр. 9).

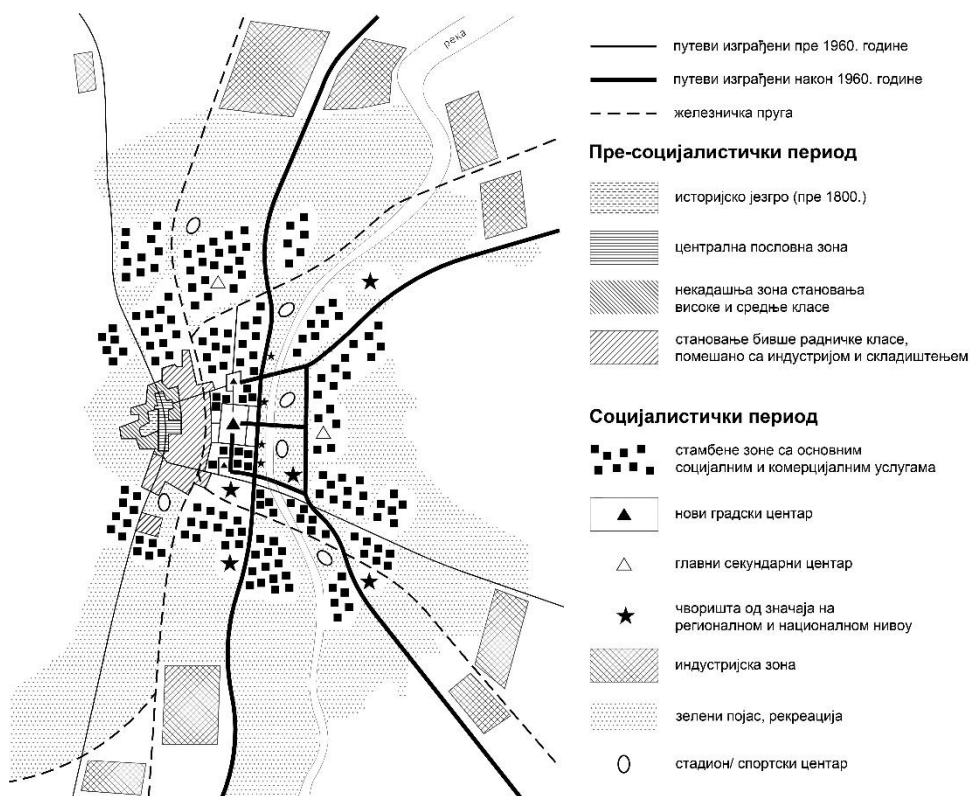
Мина Петровић анализира карактеристике градова европских социјалистичких земаља и капиталистичких градова развијеног света, уочавајући да су карактеристике социјалистичког друштвеног система, које се огледају у власништву и дистрибутивним механизмима, економији и инфраструктури, битно одредиле начин организације простора и употребе кључних просторних ресурса, кроз дефинисање планског урбанистичког система и начине коришћења земљишта, креирање стамбених политика и усмеравање просторног развоја (Petrović, 2009, стр. 56) (Табела 2.1). Као кључне карактеристике просторног развоја социјалистичког града Петровић издваја процес субурбанизације, односно, пораст рубних делова великих градова, као процес који се није одвијао „помаком градског становништва ка еколошки повољнијим локацијама“ у насељима мањих густина и индивидуалног становања (Petrović, 2009, стр. 58) као што је био случај са капиталистичким градовима у истом периоду, већ изградњом нових стамбених насеља колективног типа, за привилеговане друштвене групе (којима су припадали чланови политичке елите, стручњаци и високо квалификовани радници), односно, миграцијом са села ка подурбанизованој периферији, где је велики део становништва био приморан да развија „развија алтернативне (*exit*) стратегије“ (Petrović, 2009, стр. 61), улазећи у сферу нелегалне градње породичних кућа. Подурбанизованост била је последица неискоришћености земљишта и игнорисање његове тржишне вредности, услед неразвијања терцијарног сектора – пословања, услуга и централних функција, и примарног усмеравања економских и просторних ресурса ка изградњи стамбених насеља и развоју индустрије, која је покривала чак трећину простора социјалистичких градова (Stanilov, 2007a, стр. 10). Петровић закључује да је упркос томе што су социјалистички градови прошли период модернизације који је сличан искуству капиталистичких градова, првенствено усмерен ка индустријском расту који је био „укорењен у социјалистичку идеологију“ (Vodnar, 2001, стр. 26), бројна системска ограничења карактеристична за социјалистичко друштвено-политичко уређење „онемогућила су потпуну модернизацију и улазак социјалистичких друштава у постиндустријску фазу развоја“ (Petrović, 2009, стр. 64).

Табела 2.1 Упоредна анализа карактеристика градова европских социјалистичких земаља и капиталистичких градова развијеног света; *репродуковано из* Mina Petrović, *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2009); 62-63

Карактеристике	Социјалистички град	Капиталистички град
Власништво и дистрибутивни механизми	<ul style="list-style-type: none"> - државно власништво над грађевинским земљиштем и знатним делом стамбеног фонда - одбацивање тржишних механизма (рента) 	<ul style="list-style-type: none"> - значајна улога приватног власништва - доминација тржишних механизма
Економија и инфраструктура	<ul style="list-style-type: none"> - неефикасност економског система (економија несташице, доминација понуде а не тражње) без пост-индустријског развоја - подурбанизација – примарност инвестиција у индустрију, спорији развој инфраструктуре - доминација индустријске масовне производње, економије обима, великих државних / друштвених предузећа - индустријски град – организован око индустријске производње 	<ul style="list-style-type: none"> - индустријски развој праћен постиндустријском трансформацијом, економијом тражње - усклађеност индустријског и инфраструктурног развоја - пораст значаја сервисне економије, флексибилизација производног процеса, велики број малих и средњих предузећа специјализоване производње и услуга - од индустријског ка граду потрошње и услуга
Политика	<ul style="list-style-type: none"> - национална држава има директну контролу над градском влашћу – субординирана општинска власт - државна провизија сервиса – значај развоја социјалне инфраструктуре 	<ul style="list-style-type: none"> - помак од менаџерске (јавна позиција кључних сервиса) ка предузетничкој локалној власти - након периода колективне потрошње (образовање, здравство, транспорт) процеси приватизације и дерегулације - партнерство јавног и приватног сектора, провизија сервиса по тржишним принципима
Урбанизам	<ul style="list-style-type: none"> - зонирање пословних и резиденцијалних активности у духу модерног урбанизма са наглашеним функционализмом и социјалним циљевима - мањи степен урбане диверсификације, високи удели индустријског и стамбеног земљишта и нижа концентрација комерцијалних садржаја на централним локацијама 	<ul style="list-style-type: none"> - током индустријског периода зонирање – доминантан комерцијални центар и равномерно опадање вредности земљишта ка периферији - постиндустријско реструктурирање – напуштање зонирања – мултифункционалност и флексибилност планова, естетски испред социјалних принципа
Стамбени систем	<ul style="list-style-type: none"> - доминантна улога државе у провизији станова - нижи ниво резиденцијалне сегрегације - јавни сектор – станови дистрибуирани примарно вишим друштвеним слојевима - квантитативна стамбена несташица – стратегије самоградње и / или илегалне градње 	<ul style="list-style-type: none"> - зависно од типа државе благостања – мања или већа улога државе у провизији и регулацији - значајна резиденцијална сегрегација - јавни сектор – конципиран као социјална заштита – корисници ниже друштвене групе - решено питање квантитативне стамбене несташице
Просторни развој	<ul style="list-style-type: none"> - субурбанизација – нова стамбена насеља колективног типа, друштвеног власништва и привилегованих социјалних група наспрам индивидуалног становања у приватном власништву маргинализованих актера - подурбанизована периферија – атрактивност центра – без пражњења центра од стране виших класа - изостајање деиндустријализације и респективног социјалног просторног реструктурирања – без центрифугације, подурбанизованост центра 	<ul style="list-style-type: none"> - субурбанизација западног типа (индивидуално становање средње класе у приватном власништву), периферна нова стамбена насеља у јавном сектору за маргинализоване социјалне групе - просторно реструктурирање са деиндустријализацијом – профитабилност инвестиција у напуштена централна подручја са тражњом нове сервисне класе – центрифугација: луксузни стамбени пројекти, функционалне конверзије индустријских објеката у становање, забавне и комерцијалне садржаје

Анализирајући просторну структуру социјалистичког града, Хирт (Sonia Hirt) и Ковачев (Atanass Kovachev) наводе да је „термин „социјалистички град“ споран, јер у литератури не постоји консензус да је социјализам донео истински карактеристичан урбани модел“. Поједини аутори тврде да је дати модел проистекао из „универзалних процеса индустријске урбанизације двадесетог века“, док други аутори као кључни аспект развоја социјалистичког модела града наводе „смањену улогу приватног власништва над земљом, становима и средствима за производњу“ (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 114). Ипак, Хирт и Ковачев наглашавају да се упркос различитим ставовима могу уочити поједине карактеристике просторне структуре социјалистичког града које су га, у тренутку настанка, разликовале од капиталистичког модела:

- *укупна просторна артикулација* која се огледа у већој компактности социјалистичког у односу на капиталистички град; компактност социјалистичког града се сагледава кроз процес ширења у форми великих стамбених целина социјалистичког града, за разлику од прстенова стамбених групације ниске спратности и малих густина, које су окруживале централну зону капиталистичког града
- *организација комерцијалних функција*; услед фокуса на тешку индустрију, социјалистичке државе нису давале значај производњи па ни дистрибуцији робе широке потрошње, што је условило малу заступљеност комерцијалних активности и неразвијеност пратећих комерцијалних простора / центара у социјалистичком граду, за разлику од капиталистичког града који је традиционално имао развијен центар града који су махом чинили пословни дистрикти и комерцијалне зоне;
- *обим и организација јавних отворених простора у градским насељима*; захваљујући развијеном концепту државне / друштвене својине над градским грађевинским земљиштем и стамбеним фондом, социјалистички планери су мање штедели простор, планирајући паркове и велике отворене јавне просторе као интегралне делове нових стамбених насеља. (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 114-115)

Слика 2.5 Модел развоја источно европског социјалистичког града; цртеж: Ј. Бугарски, репродуковано према: R.A. French and Ian F.E. Hamilton, *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy* (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 228.

Са циљем уочавања и дефинисања разлика између пре-социјалистичке и социјалистичке урбане форме Софије, главног града Бугарске, Хирт и Ковачев наглашавају да је током социјализма град растао као јединствена урбана целина, насупрот послератном расту капиталистичких западноевропских градова чија се територија ширила у форми прстена предграђа ниске густине насељености. Нова стамбена насеља Софије планирана су као густо насељене, самоорганизоване и самодовољне стамбене јединице, са пратећим намена и услугама, чија реализација је неретко каснила за изградњом стамбених зграда. У оквиру нових, социјалистичких насеља, развијен је нови образац организовања отворених простора, који се значајно разликовао од образаца стамбених целина пре Другог светског рата. Док је урбана форма пре-социјалистичке Софије пратила традиционалну шему објеката изграђених дуж регулационих линија улице и који окружују скромно унутрашње двориште, социјалистичка насеља, посебно она изграђена након 1960. године, обликована су према модернистичким принципима где су слободностојећи стамбени објекти били удаљени од улице и једни од других. Као неки од разлога међусобне удаљености објеката наведени су: (1) омогућавање маневрисања дизалицама које су подизале монтажне панеле; (2) постизање максималне изложености сунчевој светлости; (3) стварање великих отворених простора. Хирт и Ковачев истичу да су „приватни, затворени простори сматрани неприкладним у социјалистичком граду, као што је аутор првог главног плана Софије после Другог светског рата објаснио: „[да] је [приватно] двориште оно што чини буржуја“ (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 116).

Кирил Станилов (Kiril Stanilov) истиче да се јединствене карактеристике социјалистичких градова у централној и источној Европи најбоље могу приказати у поређењу са западноевропским градовима, нарочито кроз сагледавање разлика у природи и улози јавних простора. Станилов уочава три групе карактеристика: (1) широке квантитативне варијације између источноевропских и западноевропских градова, у погледу удела у намени површина / земљишта у јавној својини; (2) изразито различити обрасци расподеле јавног простора; (3) велике разлике у функционалном садржају јавних простора (Stanilov, 2007b, стр. 270). Удео земљишта у јавној својини у социјалистичком граду износио је отприлике три четвртине укупне урбане површине, где спада градско грађевинско земљиште планирано за комерцијалне, индустријске и институционалне намене, паркове и рекреативне површине, историјске четврти и зоне великих стамбених насеља. Са друге стране, у градовима „капиталистичког Запада“, однос јавне и приватне својине над земљиштем је инверзан, али удео јавних простора износи око трећину укупног урбаног простора, подразумевајући да јавни простор може бити и у приватној својини. Осим квантитативне вредности укупне површине јавних простора, Станилов истиче постојање разлике и у њиховој просторној дистрибуцији, јер западноевропским градовима постоји тенденција груписања јавних простора у централном градском језгру, уз постепено опадање концентрација са кретањем ка руралној периферији, док такав „градијент јавног простора“ није био карактеристичан за социјалистичке градове, код којих је хомоген раст „распршио“ јавне просторе на ширу територију града. Дисперзан образац дистрибуције јавних простора резултирао је мањим интензитетом његовог коришћења у односу на коришћење јавног простора у капиталистичком граду, чему је, како Станилов наводи, додатно допринео и социјалистички модел „повлачење трговине са градских улица и тргова“, односно, искључивање „друштвене интеракције подржане и индуковане комерцијалним активностима“ која је била карактеристична за западноевропске градове и пре-социјалистички развој градова (Stanilov, 2007b, стр. 271).

Са напуштањем социјалистичког / комунистичког друштвеног уређења, значајно су се нарушили односи између јавне и приватне својине над објектима и земљиштем, резултирајући масовном реорганизацијом јавног простора унутар променљиве структуре пост-социјалистичког града.

2.4.2 Од социјалистичког ка пост-социјалистичком граду. Пост-социјалистичке просторне трансформације.

Крајем 1980-тих и почетком 1990-тих година, европске социјалистичке земље, а међу њима и Србија, прешле су у нову идеолошку категорију *пост-социјализма*, где је дати прелазак означио политичку и друштвено-економску транзицију, засновану на преласку са комунистичког, једнопартијског политичког уређења и централне планске економије, на плуралистичко друштво - вишепартијски систем и демократију и тржишну економију. Оваква друштвена промена била је основ за бројне публикације које су се бавиле различитим фазама и аспектима транзиционог периода, где је фокус огромне већине ових студија био је на питањима везаним за политику и економију, као двема областима које су постале су „главна жаришта реформи“ (Stanilov, 2007a, стр. 3). Станилов истиче да су у првој деценији након друштвених и политичких промена у Централној и Источној Европи, јавним дискурсом и у научним истраживањима доминирала питања „политичке борбе, економски развој, развој тржишта, друштвене неједнакости и класна поларизација“, док су студије које су истраживале промене у урбаној структури биле ретке, иако су све „везе које су званичну *производњу простора* везивале за економски, друштвени, политички и правни оквир нестале када је напуштен систем социјализма“ (Sekulić, 2012, стр. 56). Као један од разлога изостанка ових група студија, Станилов наводи временски фактор – чињеницу да је за сагледавање промена форме и структуре градова потребан дужи временски период, него што је случај са променом друштвене структуре. Лудек Сикора (Luděk Sýkora) учоава да су „политичке промене трајале само неколико недеља, суштинске институционалне трансформације економског система остварене у року од неколико година, али ће промене структуре насеља трајати много година или деценија“ (Sýkora, 1999, стр. 79).

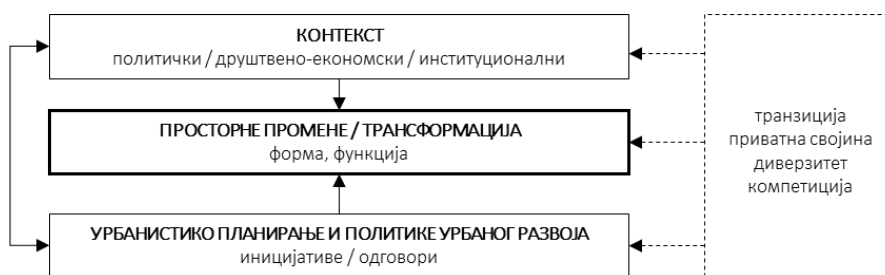
Аутори који су се фокусирали на истраживање пост-социјалистичких урбаних студија, истичу да је политичка и друштвено-економска транзиција била праћена законодавним и институционалним променама, од којих је најзначајнији био *прелазак са управе на управљање*, као вид опонашања трендова западних развојних модела. Ове промене су довеле и до „суштинских промена у природи, улози и функционисању државних и других институција укључених у просторни развој и урбану политику“ (Tsenkova, Nedović-Budić, & Marcuse, 2006, стр. 3). Нове околности, које су се огледале у поновном увођењу тржишних принципа, нарочито у домену земљишне политике, процесима приватизације, комерцијализације и укидања државе благостања, као и у интензивирању међународних трансакција и инвестиција, подстакле су не само развој новог институционалног оквира, већ и новог модела планирања урбаног развоја, који је тежио флексибилности и прилагођавању новонасталим економским и политичким условима. (Tsenkova, Nedović-Budić, & Marcuse, 2006; Vujošević, Zeković, & Maričić, 2012; Hirt & Kovachev, 2006; Tasan-Kok, 2004; Stanilov, 2007a)

Ценкова и др. истичу значај институционалних промена, сагледавајући улогу институција у обликовању „економског понашања и пружања подстицајне структуре за развој политичких и друштвених организација“ (Tsenkova, Nedović-Budić, & Marcuse, 2006, стр. 5-6). Аутори наглашавају да су ове промене у пост-социјалистичком друштвеном контексту довеле до промене урбаних политика, кроз подстицање процеса приватизације и улагања приватних инвестиција у сектор урбаног развоја. Они указују на утицај који је нови модел управљања, све више заступљен у Централној и Источној Европи, имао на планирање и креирање политика урбаног развоја, кроз укључивање широког спектра организација (актера), претежно из приватног и цивилног сектора, уз смањену контролу и централну улогу државе. Они учоавају да урбана стварност поприма форму „урбаног мозаика“ – мешавине старих, наслеђених и нових, иновативних пракси. У датом контексту, аутори посматрају динамику пост-социјалистичке трансформације урбане форме као резултат економских, друштвених, институционалних и просторних промена, и њихових импликација на урбанистичко планирање и креирање урбаних политика, као система који одговара и усмерава динамику урбаног развоја. Такође, аутори укључују анализу утицаја кључних чинилаца који карактеришу процесе и интеракције између контекста, урбаног простора и урбаног планирања: (1) процеси транзиције и трансформације; (2) имовинска права и тржишта; (3)

разноликост урбаних пејзажа, услова и искустава; и (4) конкуренцију изазвану притисцима за ново економско позиционирање и повезивање на глобалном и регионалном нивоу (Слика 2.6).

Сикора и Бузаровски (Sýkora & Bouzarovski, 2012, стр. 44-45) учевају да су досадашња истраживања⁸ пост-социјалистичких трансформација била сведена на пружање широких описа динамике урбане трансформације, где је „трансформација интерпретирана и објашњена као сет институционалних промена спроведених од стране државних управа током 1990-тих година“. Насупрот томе, они тврде да је трансформација комплекснија, односно, да пост-социјалистички градови представљају резултат „вишеструких трансформација“, где урбане трансформације долазе у последњем кораку, као резултат институционалних и унутар њих – друштвених трансформација. Претходне трансформативне нивое, аутори посматрају кроз призму „морфологије, начина коришћења земљишта и друштвене сегрегације“, и закључују да се могу уочити „капиталистички обликоване зоне и дистрикти“, али и други делови града који осликавају наслеђене социјалистичке обрасце. Такође, Сикора и Бузаровски теже успостављању везе између појмова *транзиција* и *трансформација*, схватајући пост-социјалистичку транзицију као „општи раскид са комунизмом, и кретање ка друштвима која мање-више прихватају тржиште и демократске принципе“ и „широк, сложен и дуготрајан процес друштвених промена који се одвија кроз мноштво посебних трансформација“ (Слика 2.7) (Sýkora & Bouzarovski, 2012, стр. 46).

Мина Петровић наводи да је у почетној фази пост-социјалистичке трансформације готово свих бивших социјалистичких земаља, урбанистичко планирање било потпуно занемарено, због чега су „локалне власти доносиле ad hoc одлуке да одбаце дугорочно дефинисање стратешких визија развоја града“ (Petровић, 2009, стр. 224). Висока технологија, тржишно пословање које је било потпуно занемарено током социјализма, и директне стране инвестиције захтевају прилагођавање организације простора за које локалне управе немају јасно припремљен плански основ. Економске промене сагледане кроз увођење приватне својине над имовином и грађевинским земљиштем, и подстицање приватних инвестиција, испољиле су се кроз политике грађевинског земљишта, стамбене политике, развој јавног транспорта, обезбеђивање инфраструктуре, процесе ревитализације грађевинског фонда, и др. (Tsenkova, Nedović-Budić, & Marcuse, 2006; Zeković & Vujošević, 2018). Ови процеси су добили своју просторну манифестацију у виду приватизације постојећег стамбеног фонда (Tsenkova & Polanska, 2014), урбаног реструктурирања под утицајем развоја приватног сектора (Bodnar & Molnar, 2010), смањења контраста између центра и периферије (Sýkora, 1999), расту предграђа, просторној сегрегацији, фрагментацији отвореног простора (Hirt & Kovachev, 2006), порасту неформалних просторних пракси (Kušić & Blagojević, 2013; Sekulić, 2012), које су укључивале и узурпацију земљишта у јавној својини и неконтролисано претварање пољопривредног у грађевинско земљиште (Petovar, 2003).

Слика 2.6 Однос између контекстуалних структура, планирања и политике, и процеса урбаних промена - концептуални оквир; репродуковано према Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić and Peter Marcuse, *The Urban Mosaic of Post-socialist Europe* (Heidelberg: Physica Verlag Springer, 2006), 5

⁸ Аутори реферишу на истраживања групе истраживача који су се бавили темом пост-социјалистичких градова, као „градова након транзиције“ (енгл. Cities after Transition – CAT)

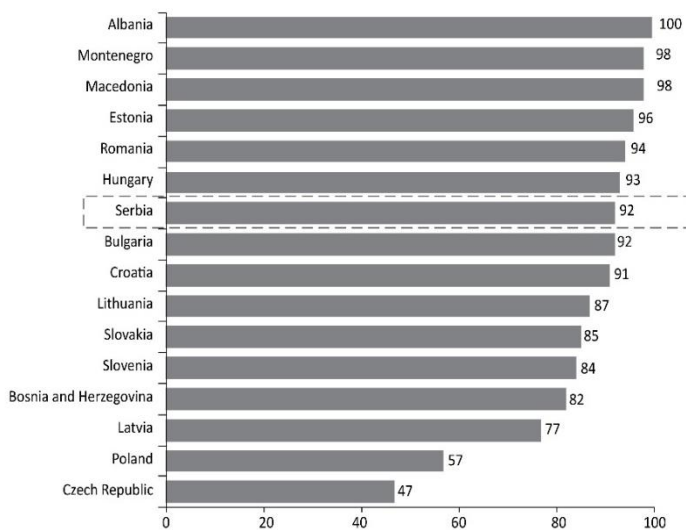
Слика 2.7 Приказ нивоа транзиција и вишеструких трансформација, репродуковано према: Luděk Sýkora and Stefan Bouzarovski, Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition, *Urban studies*, 49 (1) (2012), 46

Приватизацију, односно поновно увођење приватне својине, коју Сикора и Бузаровски смештају у први ниво транзиционих процеса, Гројс сматра важним предусловом за окончање „комунистичког експеримента“ и појмом који најбоље карактерише процесе пост-социјалистичке транзиције и трансформације (Groys, 2023). Приватизација је видљива и на нивоу урбаних трансформација кроз приватизацију стамбеног фонда, земљишта, услуга, и др. и утицаја на креирање урбаних и стамбених политика у земљама централне и источне Европе. Ценкова и Поланска (Tsenkova & Polanska, 2014) наводе да је динамика друштвених промена у различитим земљама утицала на њихов различит економски развој, али се без обзира на те разлике уочавају сличности на плану стамбених политика. Оне указују на бројне стамбене реформе у пост-социјализму, када је становање изгубило „привилеговани статус политичког приоритета“ који је имало током социјализма. Повлачење државе из сектора пружања стамбених услуга укинуло је дотадашња буџетска средства опредељена за становање, усмеравајући стамбене реформе ка промовисању тржишног приступа стамбеним услугама и преношењу стамбених одговорности на општине (Tsenkova, 2009), свдећи деловање државног сектора на „обезбеђивање лоше циљаних“ стамбених субвенција (Buckley & Tsenkova, 2003, стр. 3). Прва фаза стамбених реформи била је усмерена на масовну приватизацију државног / друштвеног стамбеног фонда, што је довело до стварања нација „власника кућа / станова“ у кратком временском периоду (Tsenkova, 2014, стр. 93) (Слика 2.8). Приватизација станова је довела до структурних промена у насељима из периода социјализма, остављајући нерешена питања управљања заједничким просторима на нивоу насеља, али и побољшања квалитета у наслеђеној социјалистичкој стамбеној структури.

Поред промена власничке структуре унутар стамбеног фонда, мењао се и однос између стамбених и комерцијалних намена унутар урбане структуре. Сикора анализира најважније промене у унутрашњој урбаној структури Прага након политичких промена 1989. године, уочавајући да су три најтранспарентнија процеса урбаних промена у Прагу, вођена реформама политичког и економског система, били: (1) комерцијализација историјског језгра; (2) ревитализација неких градских четврти; и (3) стамбена и комерцијална субурбанизација ван града (Sýkora, 1999). Он наводи да је прстен стамбених насеља, која су изграђена током комунизма, направио оштру границу између урбанизованог подручја и околног руралног пејзажа Прага, али да је данас овај контраст мање видљив услед интензивирања коришћења земљишта у центру града и изградње комерцијалних објеката (претежно пословних, малопродајних и магацинских простора) дуж важних саобраћајних праваца на периферији. Поред пословних простора, уочава се почетак изградње нових луксузних стамбених кондоминијума, који су

планирани „у последњим слободним зонама у ужем градском језгру и на рубовима оних комунистичких стамбених насеља са 'бољом адресом“ (Sýkora, 1999, стр. 88).

Анализирајући просторну структуру пост-социјалистичке трансформације главног града Бугарске, Хирт и Ковачев (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 113) истичу да су процеси реструктурирања Софије највидљивији у губитку компактне форме стамбених насеља из периода социјализма, реорганизацији, знатном повећању бројности и распрострањености комерцијалних функција уз развијање јаких комерцијалних језгара, и фрагментацији, приватизацији и губитку отворених зелених простора. Реструктурирање отворених простора повезано је са тумачењем закона о реституцији земљишта, који је предвиђао враћање земљиштима власницима пре Другог светског рата све док „не буде покренута активност због које је земљиште експроприсано“ (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 124). Хирт и Ковачев наглашавају да је у овом случају појам „активност“ била везана искључиво за изградњу објеката, али не и за уређење пратећих отворених простора (дечијих игралишта, простора за одмор, постављање урбаног мобилијара). Као резултат таквог тумачења законског оквира, велики делови паркова, заједничких вртова, игралишта и других зелених површина постали приватно земљиште, у неким случајевима намењени за изградњу нових објеката⁹. Отворени простори у оквиру стамбених насеља из периода социјализма, били су још подложнији трансформацији, с обзиром да земљиште између постојећих објеката није захтевало промене у планирању детаљне намене простора. Пошто су закони о реституцији дозвољавали „реституцију било које парцеле земље разумне величине све док на њој нема зграда“ (Hirt & Kovachev, 2006, стр. 124), отворени простори стамбених суседстава су постали подобни за развој приватних инвестиција, које некада нису подразумевале изградњу нових објеката, већ, како аутори наводе, могуће конверзије игралишта у плаћено паркирање, што је било легално докле год није прекорачен однос између отворених простора и изграђених површина. Процес интензивне изградње настављен је све до 2003. године, када је забрањена даља изградња у јавним парковима. До тада, по незваничним подацима, трајно је изгубљено око 15% зелених јавних површина услед решавања реституционих захтева.

Слика 2.8 Приказ власничке структуре над стамбеним фондом у пост-социјалистичкој Европи; репродуковано из: Sasha Tsenkova, The housing policy nexus and people's responses to housing challenges in post-communist cities, *Urbani Izziv* 25(2) (2014), 93

⁹ Аутори наводе пример изградње хотела Хилтон и комплекса америчке амбасаде у Јужном парку у Софији, истичући да је и у једном и у другом случају реализација омогућена захваљујући подршци од стране градске власти која је променила зонирање отвореног простора за те делове парка; видети Sonia Hirt, Atanass Kovachev, *The changing spatial structure of post-socialist Sofia*, у Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić (eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (New York: Physica Heidelberg, 2006), 124

Станилов сматра да је преуређење јавног простора у постсоцијалистичком граду резултат два утицаја: (1) поновно успостављање просторне организације карактеристичне за западноевропска насеља кроз драматично смањење удела јавног простора, централизацију дистрибуције јавних простора и испуњавање широким спектром комерцијалних активности; (2) трансформација постојећих (застарелих) образаца отворених јавних простора под утицајем напретка глобалног капитализма и технологије као главних агената промена у региону (Stanilov, 2007b). Као кључне процесе који су водили трансформацију отворених јавних простора, Станилов идентификује (а) приватизацију јавних простора, (б) њихову комерцијализацију и (в) трансформацију уличне мреже и транспортног система.

Приватизација градског земљишта, стамбеног фонда и већине економских активности, укључујући производњу, трговину и пружање услуга, имала је за последицу радикалну промену удела јавних у укупној просторној структури града. У појединим градовима, политика приватизације кроз реституцију довела је до видљивих промена у периферним социјалистичким стамбеним насељима, где су „бројне нове стамбене зграде, чудно постављени малопродајни центри и запањујући број бензинских пумпи“ (Stanilov, 2007b, стр. 272) изграђени су на земљишту добијеним кроз реституцију, на месту некадашњих отворених простора стамбених насеља. Поред процеса приватизације отвореног простора, Станилов уочава и пораст популарности и изградње затворених заједница (енг. *gated community*), канцеларијских паркова и шопинг молдова, који подстичу процес даље фрагментације урбаног ткива и изолације делова градова. Образац увођења нових комерцијалних садржаја у простор града, базиран на изградњи затворених просторних целина, рестриктивног модела коришћења, нарушава континуитет јавног простора, изобличујући његову структуру и улогу, „померајући фокус са друштвене интеракције на индивидуализовану потрошњу“ (Stanilov, 2007b, стр. 274).

Процес комерцијализације јавних простора Станилов коментарише као последицу економског развоја у пост-социјалистичком контексту, када су услед затварања великих државних предузећа развијених током социјализма, многи становници покретали мале бизнисе са циљем економског опстанка. Ова мала предузећа имала су потребу за просторним капацитетима, што је изазвало талас интензивног присвајања и трансформације урбаног простора, видљивог у претварању стамбених простора, подрума и гаража у канцеларије и продавнице. Станилов истиче да је затечена урбана форма била значајан фактор који је одређивао темпо економске транзиције, уочавајући да су „градови са већим уделом пресоцијалистичких насеља били у бољој позицији да се прилагоде реструктурирању привредног живота, у поређењу са насељима која су се развијала углавном у време социјализма“ (Stanilov, 2007b, стр. 275). Релативно мала величина парцела, решавање имовинско правних односа кроз реституцију и могућност конверзије из стамбене у комерцијалну намену, одговарала је потребама и економским могућностима већине предузетника почетком 1990-тих година, док је у другој половини 1990-тих појава глобалних корпорација на тржишту централне и источне Европе наговестила нову етапу у комерцијализацији урбаног простора кроз већа улагања и изградњу.

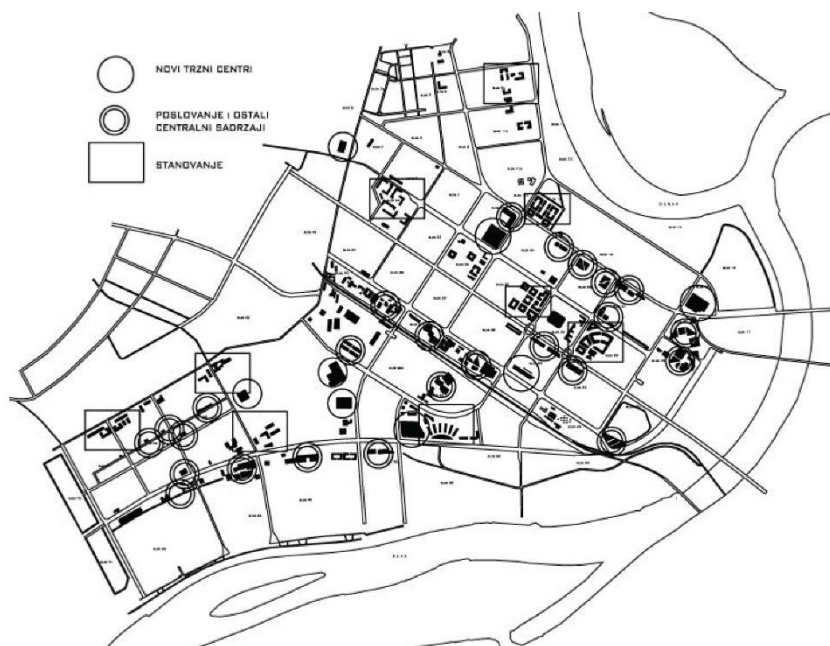
Као елемент јавног простора који има највећи удео у укупном коришћењу градског грађевинског земљишта, Станилов наводи улице, и наглашава да оне осим функције просторног повезивања и усмеравања кретања, представљају и примарни елемент организовања урбаног развоја, дефинишући основни образац поделе земљишта / блокова и успостављајући просторни оквир за пружање јавних услуга (саобраћај, електрификација, гас, вода и канализација, оптички каблови и др.) (Stanilov, 2007b, стр. 276). Он истиче да је пост-социјалистички развој градова, усмерен на развој периферних насеља и погушћавање централних градских зона, није подстицао паралелни развој улица и техничке инфраструктуре. Као посебан проблем издваја зоне социјалистичких стамбених насеља, које су се показале неспособним да задовоље и нове саобраћајне захтеве, и које због своје структуре суперблокова и ограниченог броја широких магистралних путева који их окружују, изазивају саобраћајне гужве.

2.4.3 Пост-социјалистичка трансформација Београда

Слично Прагу, Будимпешти и Софији, и трансформацију Београда карактеришу процеси комерцијализације и приватизације и последично - њихов утицај на трансформацију урбане форме, која се огледа у процесима погушћавања, фрагментисања и промене намена.

Фокусирајући се на анализу урбане структуре Новог Београда, као структуре која изворно настаје у социјализму, без директног ослањања на урбану структуру пре-социјалистичког Београда, Марић и др. анализирају трансформацију урбаног ткива која се „манифестује као попуњавање слободних простора унутар блокова под притиском развоја и појаве нових централних функција“ (Marić, Niković, & Manić, 2010, стр. 48). Марић и др. наглашавају да је оваква просторна трансформација вођена тржишним моделима, преведена у формални облик - *Генерални урбанистички план Београда 2021* (2003), који је препознао зону Новог Београда као зону „новог пословног града“, због чега су на територији ове београдске општине будуће комерцијалне функције фаворизоване у односу на друге намене (Marić, Niković, & Manić, 2010, стр. 51). Како аутори истичу, последица утицаја капитала на урбани развој огледа се у „убрзаној, најчешће неусклађеној изградњи тржно-пословних центара“ као облику развијања комерцијалних градских центара, нарочито у зонама у којима постоји потенцијал у виду отвореног, неизграђеног простора (Слика 2.9).

Поред формалних, плански вођених процеса просторне трансформације, на подручју Београда, а специфично у зони стамбених насеља из периода социјализма, током 1990-тих година развијали су се и бројни облици неформалних просторних пракси. Испитујући обрасце простора свакодневице у пост-социјалистичком развоју Београда, Кушић и Благојевић (Kušić & Vladojević, 2013, стр. 283) уочавају да је трансформација вођена неформалним просторним праксама убрзана услед тренутних друштвено-економских процеса, али да су дати обрасци наслеђени из претходног система, односно, да су настали као резултат „продужене кризе социјалистичког система планирања“. Аутори наглашавају да су микро просторне промене, у форми неформалних просторних пракси које илуструју реалност свакодневног живота, започете „испод површине на изглед уређеног социјалистичког система“. Ова „неформална просторност“ илустровала је неспособност планског система да уочи, дефинише и инкорпорира дате праксе у будуће урбанистичке планове. Насупрот томе, као резултат уочава

Слика 2.9 Изглед Новог Београда данас. Дисперзно распоређени комерцијални објекти; репродуковано из Igor Marić, Ana Niković i Božidar Manić, Transformation of the New Belgrade urban tissue: Filling the space instead of interpolation, *Spatium*, 22 (2010), 51

се „несклад између предложеног и спроведеног“, односно „замишљеног и проживљеног“ (Kušić & Blagojević, 2013, стр. 293). Аутори закључују да се ове просторне праксе „репродукују унутар пост-социјалистичког града кроз немилосрдну потрошњу заједничког простора“.

У условима тржишног капитализма простор представља ресурс, а просторни обрасци илуструју начин на који урбана подручја користе „еколошка добра као што су земљиште, вода и ваздух“, као и начин на који утичу даље на друштво и алокацију појединих активности (Stanilov, 2007a, стр. 5). Као пример коришћења просторних ресурса и „најочигледнијег симбола негативне трансформације града“ током пост-социјалистичког периода, Секулић наводи проширење крова и уличне киоске. Она истиче да су такве неформалне просторне праксе имале улогу у малим, неформалним економијама 1990-тих година и раних 2000-их, односно, да је трансформација простора представљала резултат „апсорбовања вишка вредности у изграђено окружење“ (Sekulić, 2022).

Управљање урбаним развојем Београда је током протекле две деценије било вођено како локалним тако и ширим политичким утицајима, укључујући постсоцијалистичку трансформацију, неприлагођен институционални оквир и специфичне друштвено-економске услове, који су довели до дуге економске рецесије, осиромашења и пада квалитета живота, упркос давању политичког примата економском развоју, привлачењу инвестиција и смањењу незапослености (Čolić, 2015). Већа улагања, посебно у комерцијалне пројекте, пословне просторе и стамбене објекте, убрзала су раст Београда од 2000. године, и довела до значајних трансформација урбаног ткива. Одсуство одговарајућег регулаторног оквира, утицало је на производњу мноштва неусаглашених докумената и некоординисаних деловања актера на различитим нивоима власти, што је као последицу створило неодрживо коришћење ресурса и произвело конфликте у простору (Maruna, Čolić, & Milovanović Rodić, 2018). Насупрот урбаном развоју града који је вођен повећањем инвестиција, и кога карактерише неолиберални механизам урбанизма, уз спрегу политике и инвеститора (Zeković & Maričić, 2020; Graovac i др., 2021), расте јавно мњење и заступљеност грађанског активизма, у погледу повећања бриге о заштити животне средине, унапређењу јавних, зелених површина, и заштити јавног интереса (Jovanović & Stupar, 2021; Čolić & Nedović-Budić, 2021; Petrović, 2012).

Резултат некоординисаног система управљања, планирања и пројектовања, сагледава се кроз трансформацију урбане форме, базиране на парцијалним интервенцијама на нивоу градског блока, насталим као резултат појединачног одлучивања, и максималног искоришћавања грађевинских потенцијала локација. Гледање на отворени, неизграђени простор као на економски ресурс, довело је до „инертног попуњавања празног простора у отвореном типу нових блокова“ (Никовић, 2013, стр. 16), чиме је нарушен баланс елемената који морају бити присутни у концепцији архитектонско-урбанистичких решења - зеленила, отворених простора, односа према улици и суседним објектима и парцелама. У овом раду, посебан фокус биће стављен управо на отворене просторе, као једну од кључних карактеристика стамбених блокова, грађених у Београду у периоду након Другог светског рата до краја 1980-тих година.

3. Планирање и изградња стамбених насеља у Београду – карактеристике отворених простора

3.1 Основни концепт развоја стамбених насеља

3.1.1 Атинска повеља и модернистички стамбени блок

Ле Корбизје (Le Courbusier) се овако присећао зачетка „Савременог града за три милиона становника“, свог првог пројекта идеалног града: 1922. године организатори париског Јесењег салона (Salon d'Automne) замолили су га да припреми изложбу о урбанизму. „Шта подразумевате под урбанизмом?“ упитао је Ле Корбизје директора Салона. „Па тако, то је нека врста уличне уметности“, одговорио је директор, „бави се уређењем излога, знацима на улици и томе слично; ту на пример спадају стаклене кугле на оградама.“ „Одлично“, одговорио је Ле Корбизје, „Пројектоваћу вам велику фонтану, а иза ње ћу поставити град за три милиона становника“.

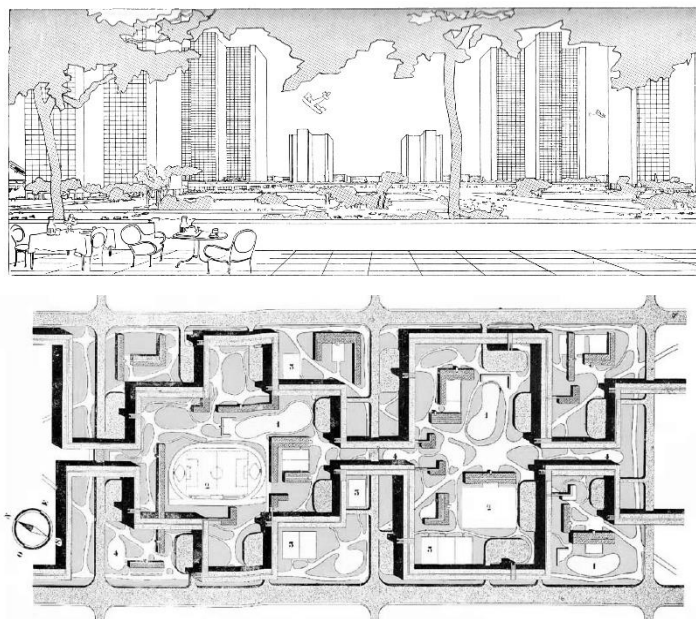
Роберт Фишман, *Ле Корбизјеове урбанистичке идеје*,
у Милош Перовић, *Историја модерне архитектуре: антологија текстова*.
Књига 2/А, *Кристализација модернизма*

Трагање за фундаменталним принципима модерног планирања градова уочавају се у Ле Корбизјеовом (Le Corbusier) нацрту плана за *Савремени град од 3 милиона становника (1922)*, и каснијим развојем идеје *Озареног града (1930)* (Fišman, 2005; Le Corbusier, 2009), као и његовог утицаја на развој CIAM-ове идеје *функционалног града (1933)* (CIAM IV, 2009). Водећи се идејом да „сунце, простор и зеленило“ представљају „три основне радости урбанизма“ (Dženks, 2007), Ле Корбизје је тежио решавању проблема који су настали услед тешких и нездравих услова живота и рада у тадашњем „радијално-концентричном“ индустријском граду, који „мучи људе, намећући свакодневно френетични механички саобраћај и стварајући загушену збрку радних места и места становања“ (Le Corbusier, 1974, стр. 2).

Ле Корбизје је дефинисао Савремени град као идеални тип индустријског града, који је, алудирајући својим насловом на својеврсни „научно-фантастични пројекат“, имао за циљ „промовисање нових идеја“ и „колективног духа“ (Fišman, 2005, стр. 318). Овим планом Ле Корбизје је тежио истицању урбанизма као технократски усмерене науке, где „органички град“, који је настајао кроз историју кроз деловање становништва, припада прошлости и уступа место новом, савременом граду, чисте форме и јасне класификације. Први пут се јавља идеја сегрегације функција, кроз одвајање зона намењених индустрији, становању и пословању. У

Савременом граду (Ville Contemporaine), Ле Корбизје је дао поставке стамбеног подручја кроз два прототипа стамбених блокова – ивичног блока и блока у форми „назупчане“ формације, која наговештава форму „отвореног града“. Овај блок ће своју пуну разраду добити кроз концепт Озареног града (Ville Radieuse), који, како Фремpton наводи, у себи „имплицитно садржи анти-улични концепт“ (Frempton, 2004, стр. 155). Осим рада на генези просторне структуре стамбене целине, од Савременог до Озареног града, Ле Корбизје је мењао однос према организацији града као управљачког механизма, па је у савременом граду, становање раздвајао према класама, смештајући елиту у централну зону, а пролетаријат на периферију. У Озареном граду стамбена зона је пројектована за радничку класу, с обзиром на Ле Корбизјеова тадашња уверења да „свет слободе“, који је идентификован са стамбеном зоном, мора припадати свима подједнако“ (Fišman, 2005, стр. 338), што је видљиво и у начину конципирања отвореног простора стамбеног насеља, као јавног и свима доступног. Стамбени блок Вртног града, пројектован је у форми континуиране траке стамбених објеката, „чија су прочеља наизменично правилно увучена или изједначена са линијом улице“ (Слика 3.1) (Frempton, 2004, стр. 178). Планиран као град у зеленилу са концентрисаном изградњом стамбених објеката (густине насељености од 1000 ст. / ha) (Vlagojević, 2005, стр. 152), озарени град је био вођен рационализацијом и економским критеријумима – квантитативним стандардима серијске производње.

Појмом *рационализације изградње*, са становишта дефинисања најрационалније висине стамбеног објекта, бавио се Валтер Гропијус (Walter Gropius). Он појашњава појам *рационалан* – „према разуму“, као појам који у себе „не укључује само економске мотиве већ примарно мотиве психолошког и друштвеног карактера“ (Gropius, 2009, стр. 262). Истичући важност социјалног аспекта здраве стамбене политике, где су „за здрав живот битни су : светлост, ваздух и слободно кретање“ Гропијус наводи да економија није сама себи сврха, па рационализација има смисла само ако служи „обогаћењу живота“ и ако „штеди људску виталност“. Кроз анализу потреба становника савременог града, који се настањују у непосредној близини градског језгра, он истиче корисност кратких комуникација, и закључује да „задатак урбанисти није само усавршавање транспортних средстава него и редуковање потреба за тим средствима“, обзиром да ширење града у форми изградње великог броја

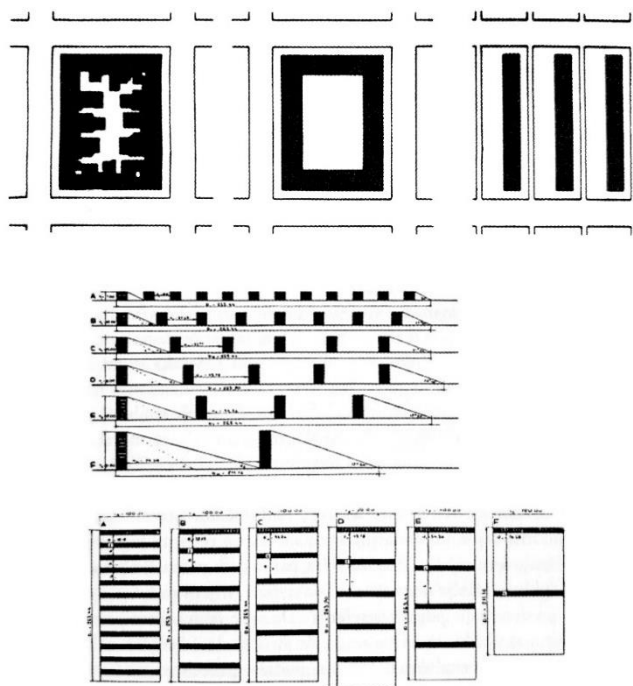

Слика 3.1 Ле Корбизје, (а) Савремени град за три милиона становника, 1922; (б) Озарени град, Стамбена четврт, 1930; репродуковано из Robert Fišman, Le Korbizjeove urbanističke ideje, у Miloš. R. Perović (ur.), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova, Knjiga 2/A: kristalizacija modernizma* (Beograd: Draslar partner, 2005), 325, 337

породичних кућа на периферији, нужно доводи до разграновања уличне матрице и повећавања просторних дистанци између куће и радног места. Он решење збрињавања масе запослених види у изградњи „добро организованих високих стамбених блокова“ који би представљали „биолошки мотивисан стамбени тип, продукт (наше) епохе“. Економско оправдање изградње високих објеката види у опадању трошкова за градњу улица и јавних услуга, кроз које би се компензовали трошкови потребних лифтова.

Гропијус даље анализира блоковску структуру градова и наводи да градски блокови периферних грађевина који окружују унутрашње двориште не пружају адекватне здравствене и хигијенске услове становања, обзиром да нису довољно осветљени и проветрени, и решење види у промени законског оквира који би омогућио изградњу „паралелних блокова“ (Слика 3.2а). Он даље истиче да би се предности овакве изградње могле развити ако се кроз нове законе уместо критеријума висине изградње, уведе критеријум „густине становништва“, односно „ако се контролише квалитативни однос стамбеног подручја или волумен зграда према подручју градилишта“. У својој анализи, Гропијус указује да „хигијенске и економске прилике постају умногоме боље са повећањем броја спратова“, обзиром да прописи који дефинишу да „размаци између паралелних блокова морају бити један и један и по пут већи од висине зграде“, чиме се са повећањем висине објеката еквивалентно повећава и размак између њих, пружајући бољу осветљеност и већу површину намењену зеленилу (Слика 3.2б).

Идеја реформисања друштва кроз архитектуру, којом би се преиспитали животни услови појединца и нови концепти становања, у циљу решавања проблема који су настали услед тешких и нездравих услова живота у индустријским градовима, био је предмет рада и истраживања групе архитеката у оквиру CIAM – а (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne). Кроз своје деловање, CIAM је покренуо различите теме од развоја концепта минималне стамбене јединице, до фокусирања на проблеме развоја града као економске,

Слика 3.2 Валтер Гропијус, (а) Упоредни приказ старог и новог метода грађења урбаних блокова, (б) Дијаграм који приказује развој правоугаоног градилишта са паралелним нивозима стамбених блокова различите висине; репродуковано из Милош Р. Перовић, *Антологија теорија архитектуре 20. века* (Београд: Грађевинска књига, 2009), 268-269

друштвене и политичке целине¹⁰, утичући на мењање архитектонско-урбанистичке парадигме 20. века. Закључци четвртог конгреса - „О функционалном граду“, одржаног 1933. године у Атини, публиковани су у форми *Атинске повеље* (1942 / 1957)¹¹. Овом повељом CIAM заузима став да је „суштина урбанизације у њеном функционалном реду“ (Frempton, 2004, стр. 269), и да урбано планирање мора бити вођено поделом структуре града на пет функционалних целина: становање, рекреација, рад, саобраћај и историјски део града. Кроз приказ оцена постојећег стања и дефинисање смерница будућег развоја за сваку од функционалних целина, Атинска повеља је пружила основ за развој нових урбаних политика, темељених на тестирању техничких могућности и системској сарадњи стручњака у области планирања. Повеља је указала на хитност потребе за развојем урбанистичких планова и правних основа за њихово спровођење, и важност развијања земљишне политике, којом би се спречила даља фрагментација власништва над земљиштем, настала купопродајом, шпекулацијом, наслеђивањем, као један од највећих проблема и сметњи за остваривање урбанистичких захтева (CIAM IV, 2009; Frempton, 2004). Фремpton истиче да је уопштени, догматски тон давао Повељи са једне стране карактер универзалне применљивости, али је са друге стране CIAM обавезао на „строго функционално зонирање“ и „примену једног јединог типа градског блока“, описаног као „висок простран стамбени блок“ (Frempton, 2004, стр. 270).

На шестом Конгресу, одржаном 1947. године, у измењеној друштвеној и политичкој атмосфери, истакнута је важност обнове и поновне изградње територија погођених ратом, као и подизање животног стандарда „у неразвијеним земљама у којима се одигравају велике промене“. Кроз реафирмацију деловања CIAM-а, као један од циљева истакнуто је да је потребно „радити на стварању физичког окружења које ће задовољити човекове емоционалне и материјалне потребе и подстицати његов духовни развој“ (CIAM VI, 2009, стр. 291). Како би се остварило окружење таквог квалитета, указано је на важност спајања „друштвеног идеализма, научног планирања и најпотпунијег коришћења расположивих техника грађења“, где велику улогу у развоју просторног оквира и архитектуре играју научне методе и напредак техника грађења.

У другој половини 20. века Атинска повеља и рад CIAM-а били су предмет многобројних критика социолога, планера, архитеката, и др. Међутим, о прихватању Повеље као манифеста и јавне декларације сведочи „хиљаде стамбених насеља и пројеката преуређења у социјалистичким и капиталистичким земљама широм света, било да су она реализована на претходно неизграђеном земљишту или као замена за стара урбана подручја“ (Appleyard & Jacobs, 1987, стр. 113). У поменути групу насеља спадају и она која су у грађена у Југославији након Другог светског рата.

¹⁰ Како наводи Кенет Фремpton (Kenneth Frampton), CIAM је прошао своје три развојне фазе: (1) прву фазу, у периоду 1928-1933., коју су у великој мери водили социјалистички опредељени немачки архитекти, обележио је конгрес у Франкфурту (1929), који се бавио *становањем за животни минимум* (“Die Wohnung für das existenzminimum”); (2) другу фазу, у периоду 1933-1947., обележио је конгрес у Атини (1933) и развој идеје *функционалног урбанизма* и дефинисања пет функционалних целина града; (3) трећу фазу, у периоду 1947-1956., карактерише оспоравање идеје функционалног урбанизма и трагање за основном јединицом организације града, која ће обезбедити идентификовање и припадање; десети, последњи конгрес CIAM-а одржан је у Дубровнику, 1956. године; видети Kenet Frempton, *Moderna arhitektura: kritička istorija* (Београд: Orion art, 2004), 270-271

¹¹ Анонимно издање Атинске повеље објављено је у Паризу 1942. године, а затим сређено и интерпретирано од стране Ле Корбизјеа, и објављено у Паризу 1957. године; видети Branislav Krstić, *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста FNRI 1950-тих* (Београд: В. Krstić, 2014). Превод Атинске повеље на српски језик, у издању Клуба младих архитеката Архитектонског факултета у Београду, објављено је тек 1965. године; видети Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: Osporeni modernizam* (Београд: Zavod za udžbenike; Архитектонски факултет Универзитета у Београду; Zavod za zaštitu spomenika, 2005)

3.1.2 Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ

Модернистичка идеја о бољем животу свих друштвених слојева, била је један од кључних принципа на којем је темељена послератна обнова и реконструкција европских градова, где је од посебног значаја за разумевање изградње Београда био „развој стратегије модернизма у новим социо-политичким условима“ (Blagojević, 2005). Имплементација Атинске повеље, која је заговарала примену друштвеног планирања као основе развоја, урбанистичко планирање и промену законског оквира у домену земљишних политика, у Југословенском социјалистичком друштву била је видљива кроз усвајање Петогодишњег друштвеног плана¹² (за период 1947-1951. године) и доношењем уставне одредбе (1946) којима је градско грађевинско земљиште проглашено државном својином, што је олакшало имплементацију урбанистичких идеја дефинисаних плановима¹³, као и промену институционалног оквира оснивањем Урбанистичког завода Београда при Управи за пројектовање, као институција надлежна за послове урбанистичког планирања (1948). Модерна парадигма је своју потврду добила кроз усвајање првог послератног Генералног урбанистичког плана Београда (1950) и отварања просторних полигона за масовну стамбену изградњу.

Саветовање архитеката и урбаниста, одржано у Дубровнику 1950. године (*Consultation of Yugoslav Architects in Dubrovnik*), представљало је значајан догађај који је окупио архитекте из целе Федеративне Народне Републике Југославије, са циљем разматрања позиције архитеката у послератном развоју земље. Учесницима саветовања су на располагању биле три штампане књиге реферата које су припремиле *Секција архитеката Друштва инжењера и техничара Србије*, у којој су публиковани и реферати архитеката из Подгорице и Скопља, *Секција архитеката Друштва инжењера и техничара Хрватске* и *Архитектна секција Друштва инжењерјев ин техников Словеније* (Krstić, 2014, стр. 9). Крстић уочава да је на садржај Саветовања велики утицај имала Атинска повеља, обзиром да тематски оквир саветовања прати поглавља Повеље, односно, да „почињу са поглављем 'становање' и завршавају се са 'историјском баштином града“; што сведочи о чињеници да су већ тада, југословенски архитекти прихватили Повељу као оквир свог рада и деловања на пољу архитектуре и урбанизма. Крстић такође запажа да у погледу дефинисаних „циљева и задатака“ реферата, постоје извесне разлике у односу на оне дефинисане у Повељи. Он закључује да дате разлике проистичу из „различитих улога аутора“, обзиром да су аутори Атинске повеље били „слободни стрелци“ окупљени око идеја модерне архитектуре“, док је југословенским архитектама „држава дала могућност да буду 'друштвени чиниоци', који су постали носиоци, па и креатори праксе у области модерне архитектуре и урбанизма“. Крстић истиче да су учесници Саветовања, као подстицај навели и први Петогодишњи план и да је он у великој мери „грађевински програм“, с обзиром да се „задаци постављени планом ... одражавају конкретним и реалним грађењем“.

У поглављу Дубровачког саветовања које се односи на тему *становања*, истакнуто је да „изградња стамбених зграда није само технички, нити само економски проблем“, већ првенствено „социјални проблем“, којем треба приступити на начин да се створи „амбијент који не спутава слободу приватног живота“ (Krstić, 2014, стр. 17). У погледу структуре нових

¹² Социјалистичко друштвено уређење подразумевало је планско управљање земљом и темељило се на државном власништву над средствима производње. Пре усвајања Петогодишњег плана, извршена је национализација страног и највећег дела националног капитала, са претпоставком да централно планирање може обезбедити управљање средствима, и материјални и друштвени развој земље. Петогодишњи план је подразумевао „индустријализацију и електрификацију аграрне земље“, која је била праћена плански неприпремљеном урбанизацијом; видети Branslav Krstić, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih* (Београд: В. Krstić, 2014)

¹³ Иако су Уставом подржани различити облици својине, државно власништво биће деценијама једини облик својине над градским грађевинским земљиштем. Приватна својина над градским грађевинским земљиштем омогућена је Уставом Републике Србије из 2006. године; видети Весна Цагић Милошевић, Верица Крстић, *Регулатива као компонента пројектантског процеса у београдској стамбеној архитектури* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2019)

стамбених насеља, наглашено је да изградњи насеља треба приступити као „развијеним просторима“, који омогућава „отворени систем грађења“ и нова типологија градског блока, где регулационе основе треба ускладити са комуналним инсталацијама. Поред дефинисања норматива као смерница за изградњу станова, које треба „креативно примењивати“, у поглављу са темом становања наглашена је и потреба за „унапређењем организације пројектовања, спремности пројектаната и стручности руководиоца на градилиштима“, као и „специјализације градње и концентрације градилишта“. Овакав приступ условљава уску сарадњу „пројектаната и оперативе“, као и укључивање пројектанта у процес изградње објеката.

Значајна су и запажања која се односе на проблем *централних садржаја* и активности које се одвијају мимо „формуле: становање – рад – рекреација – саобраћај“. Са једне стране, адресирана је важност изградње друштвених центара, док је са друге указано на важност уређења отворених простора које примена „отвореног система градње“ омогућава. У својим белешкама са Саветовања, Крстић наводи запажања Бранка Петричића који истиче да је важно решити питање „школовања кадра који би преузео подизање и управљање зеленим површинама у градовима“, обзиром да ни на Архитектонском ни на Шумарском факултету, не постоје предмети кроз које би „композиционо и обликовно биле решаване зелене површине“ (Krstić, 2014, стр. 27-29). У домену „закон и управе“, као важан проблем адресирано је непостојање разлике између „фискултурних и зелених површина“ стамбених насеља.

У закључцима Саветовања, истакнута је важност решавања позиције урбанизма у сложенем институционалном и стручном систему, и улоге коју у тој области могу преузети архитекте, обзиром да је урбанизам био одвојен од пројектовања, јер је планирање града био задатак тадашњих комуналних служби, на сличан начин као што је пројектовање одвојено од градитељске оперативе. Такође, наглашена је важност доношења законског оквира који би уредио надлежности у домену израде планова и пројеката, њиховог одобравања и финално - извођења. Након Дубровачког саветовања, архитекте су своја интересовања у области становања усмерили у три правца: 1) ка конципирању и примени нових система префабрикације, 2) ка иновативној примени модерничких образаца у естетизацији архитектуре и 3) ка експериментисању са просторним склоповима (Alfirević & Simonović Alfirević, 2015).

Примена принципа планирања функционалног града, најдоследније је видљива у плановима и пројектима Новог Београда. Планирање модерног града започето је првим послератним *Идејним планом намене површина*, из којег је произашла *Скица регулације Београда на левој обали Саве*, аутора архитекта Николе Добровића, 1946. године. Овај план је био „урбанистички предлог за остварење једне модернизацијске и истовремено, еминентно идеолошке концепције“, којом је изградња новог града на левој обали Саве, требала да подржи позицију и значај Београда као главног града нове државе, где ће Нови Београд, бити „управљачки центар“ Федерације и „будући центар Великог Београда“ (Vlagojević, 2005, стр. 58). Генералним планом Београда (1950), започет је процес редефинисања концепта Новог Београда, када је првобитна административна и управљача улога града, замењена доминантном функцијом становања. У *Предлогу Генералног урбанистичког плана Новог Београда*, аутора арх. Бранка Петричића (1957), основни елемент плана јесте *јединица насеља*, коју чине стамбени објекти висине 8-12 спратова и пратећи садржаји, планирана за 5.000-10.000 становника. Јединице насеља су независно подељене у девет блокова, постављених у правилан, ортогонални растер димензија 400x400м. У свом истраживању, Љиљана Благојевић указује на бројне аспекте по којима овај план Новог Београда „кореспондира са тезама Озареног града“ које је Ле Корбизје поставио (1930). Неки од елемената јесу величина блока и њихова композиција, стриктно зонирање – раздвајање функција, са „чистом функцијом становања у блоковима у зеленилу“, која у овом плану доминира, решење саобраћаја које подразумева укидање улице коридора, и др. (Vlagojević, 2005, стр. 151-152). Усвојени Генерални урбанистички план Новог Београда (1958), чији је аутор такође био арх. Бранко Петричић, покушао је да одговори на критике стручне јавности и оствари бољу интеграцију функција, чиме је постао основ даље изградње стамбених целина на Новом Београду.

Поред изградње Новог Београда, као новог, административног центра града, ГУП 1950, предвиђао је ширење централне зоне града на десној обали Саве, у форми великих периферних стамбених насеља, где због топографије терена и наслеђене уличне матрице, произашле из претходне парцелације земљишта, није била могућа примена ортогоналне уличне матрице карактеристичне за Нови Београд. Због прилагођавања топографији и постојећој уличној матрици, у планирању, пројектовању и изградњи нових стамбених насеља, дошло је одступања од директне, круте примене концепта „Озареног града“, што је резултовало широким спектром урбаних склопова нових стамбених насеља, иако су у погледу изградње станова у зеленилу задржани генерални принципи функционалног урбанизма.

Специфичност усмерене стамбене изградње у периоду самоуправног социјализма, огледа се и у планирању стамбених насеља као стамбених (месних) заједница. Стамбена заједница је истовремено била урбанистичка јединица планирања, али и основни облик територијалне поделе и управљања, па се „увођење стамбених заједница“ може довести у директну везу са „увођењем самоуправног система“ (Влагојевић, 2005, стр. 135). Промовисање стамбене заједнице и њене улоге која обједињује стамбену политику, урбанизам, архитектуру и свакодневни живот (Мартиновић, 2020), видљиво је и кроз организацију међународних изложби попут изложбе *Породица и домаћинство*, која је одржана на јесењем Загребачком велесајму 1958. године. Изложба је имала за циљ приказ стамбене заједнице са различитих аспеката, па је укључивала и макету „насеља за 5.000 становника, планираног до детаља, укључујући трошкове инвестирања и сву потребну инфраструктуру“, а у склопу исте тематске целине били су приказани и примери реализованих пројеката у Загребу, Београду, Љубљани и другим југословенским градовима (Серај & Galjer, 2011). Овакве изложбе и пратеће публикације имале су за циљ упознавање шире јавности са пројектима „читавих стамбених ансамбала“, који су укључивали становање, рад, рекреацију и саобраћај, али и да се, кроз презентовање планираних и реализованих резултата изградње, постигне „јединство погледа и тежњи стручњака и организација по питањима стамбене и комуналне изградње“ (Мартиновић, 2020).

Промена система планирања видљива је на методолошком плану, обзиром да је модел предратног планирања, који се ослањао на регулационо, физичко и зонско, у послератном периоду замењен нормативним и програмским планирањем, са месном заједницом као основном јединицом територијалног управљања (Milašinović Marić, 2011). Стандарди и нормативи, приказани кроз густине насељености, коефицијенте изграђености, здравствено-хигијенске, просторне и техничке критеријуме регулације инфраструктуре, представљали су са једне стране критеријум заштите и рационалног коришћења простора и земљишта, али су са друге стране пружали оквир за промишљање оптималних просторних решења, постављањем стандарда и норматива у службу економског планирања (Vujić, 1997).

Промена урбанистичке парадигме којом је развијена идеја *планирања градова у зеленилу*, утицала је на промену улоге отвореног простора у конципирању нових стамбених насеља. Увођење светлости, ваздуха и зелених простора у градске структуре и „отварање“ градских блокова, постало је идеолошка смерница архитектонског пројектовања, а уређење слободних, рекреативних и зелених површина стратешко опредељење у планирању градских насеља и уређењу простора, које је утемељено у регулаторном оквиру. Зелени, отворени простори стамбених насеља добили су пратеће садржаје намењене *рекреацији* одраслих, младих и деце, смештени у планове кроз дефинисање рекреације као једне од пет функција модерног града, препознате и у Атинској повељи. Отворени простори су путем планова даље *нормирани* – додељена им је нумеричка вредност, *параметар површине по кориснику*, и *дефинисани кроз урбанистичко-техничке услове за изградњу* рекреативних садржаја, опремање урбаним мобилијаром и озелењавање (Petrović, 1985), чиме су развијани различити концепти, који су са једне стране ослонац тражили у идеологији функционалног града у зеленилу, кроз обезбеђивање „светлости, ваздуха и зеленила“, док су са друге стране били вођени стандардима и нормативима урбанистичког планирања месне заједнице.

3.2 Регулаторни оквир планирања стамбених насеља: стамбена политика у периоду од 1960. до 1980. године

3.2.1 Стамбена политика – појам и позиција у усмереној стамбеној изградњи самоуправног социјализма

Становање је битна претпоставка реализације широког спектра индивидуалних и друштвених потреба. То га чини једним од најсложенијих друштвених феномена, елементарном функцијом сваког насеља и индикатором квалитета живота сваког друштва.

Мина Петровић, *Социологија становања*

Успостављање везе између важећег модела урбанизације, урбане политике, и стамбене политике (Vuјović, 1985), где стамбена политика представља „комбинацију мера социјалне, економске и урбанистичке политике“ (Petrović, 2004), остварена је кроз интензивну стамбену изградњу у периоду 1960-1980. године, када је, у процесу послератне обнове и успостављања социјалистичког друштва, широм Југославије изграђено више стотина хиљада станова (Alfirević & Simonović Alfirević, 2018). Изградња великог броја станова била је заснована на општој стандардизацији грађевинске индустрије, од развоја модуларних префабрикованих система градње, до функционалне организације стана унутар датих система. Тежња ка успостављању граница *егзистенцијалног минимума* у колективном становању, често је за резултат имала пројектовање великог броја малих, скучених станова, где је концепт урбанистичког планирања насеља као *стамбеног блока отвореног типа*, пружао развијање отвореног простора насеља као продужетка стана и компензације недостатка већег стамбеног простора (Milašinić Marić, 2017). Планирањем *градава у зеленилу*, уређење слободних, рекреативних и зелених површина постаје стратешко опредељење и предмет закона, одлука и других аката заснованих на регулаторном оквиру који третира проблематику планирања и уређења простора (Petrović, 1985).

Конституисање стамбене политике везује се за укључивање државе као корективног фактора у ситуацијама када стамбено тржиште доводи до друштвених неједнакости. Дефинисање *норматива* јесте предуслов за даља процењивања „квалитативног и квантитативног (жељеног) стања стамбеног фонда, и формулисања непосредних циљева стамбене политике у погледу њене економске и социјалне ефикасности“ (Petrović, 2004, стр. 10). У условима самоуправног социјалистичког друштва, где „расподела станова постаје друштвена брига, а стан симбол социјалног изједначавања“ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019), појам стамбене политике подразумевао је „бар три међусобно условљена комплекса: програмирање и изградњу станова, расподелу, коришћење и управљање стамбеним зградама и становима“ (Vuјnović, 1975, стр. 9), али и дефинисање техничких норматива и стандарда планирања и изградње, који су произашли из друштвених норми (Petovar, 2003; Gams, 1990).

Увођење норматива, дефинисаних на основу испитивања животних потреба, постаје један од главних услова стварања „критеријума економичности, рационалности и функционалности“ типских стамбених зграда, школа, дечијих установа и других објеката који су били предмет масовне изградње у периоду самоуправног социјализма. Максимовић истиче да „иако свака норма представља у процесу пројектовања извесно ограничавање“, она истовремено „поставља за све пројектанте исте оквире у којима се могу развијати њихове концепције“ (Maksimović, 1969, стр. 106). У погледу стамбене изградње, усмеравање њене просторне дистрибуције, усклађивање различитих активности и функција у простору, и понашања свих актера у планирању и изградњи, вршено је посредством урбанистичких норматива, који нису никада били формализовани као законска обавеза, али су били дефинисани у урбанистичким плановима и обавезујући приликом нове изградње, реконструкције и обнове (Petovar, 2010), као „критеријум заштите и рационалног коришћења простора“ (Vuјnović, 1997, стр. 135). Стамбена политика у ширем смислу, као скуп друштвених активности и урбанистичких мера, била је полигон на којем су интегрисани друштвено-економски и просторни развој.

Економски третман „стана као материјалног, непокретног добра, становања као градске активности и станоградње као производне и привредне делатности“ значајно се разликује у социјализму и капитализму, односно у планском и тржишном економском систему (Milić, 2006, стр. 35), због чега прелазак са једног на други модел друштвено-економског уређења, са собом последично води и ка промени стамбене политике која се, кроз стамбену изградњу одражава у простору града. Нормативи стамбене политике, дефинишу власнички однос над стамбеним фондом, квалитативне и квантитативне карактеристике (структура, број и стандард становања), просторну дистрибуцију и обим изградње, и др. Нормативи су вођени променама регулаторног оквира, заснованог на променама закона, прописа и урбанистичких планова који стамбену изградњу организационо, просторно и финансијски усмеравају.

У наставку рада дат је преглед развоја регулаторног оквира, који је обликовао стамбене и друге урбане политике у Београду, од друге половине 20. века до данас. Хронолошки преглед регулаторног оквира дај са циљем успостављања релација између друштвених процеса, који су кроз стандарде и нормативе обликовали стамбену политику, и који су за последицу имали промене структуре планираних и изграђених стамбених насеља. Преглед регулаторног оквира планирања стамбених насеља подељен је у три периода:

1. 1945-1960; овај период обухвата процес послератне реконструкције и успостављања самоуправног социјализма као друштвеног уређења; иако у раду није дат преглед стамбених насеља овог периода, он је узет у обзир са циљем разумевања законског и планског оквира који је омогућио интензивну стамбену изградњу након 1960. године;
2. 1960-1980; период интензивне усмерене стамбене изградње у периоду самоуправног социјализма, у оквиру којег, упркос сличним урбанистичким смерницама и принципима, долази до значајних промена у моделу организације стамбене изградње; овај период подељен је у три сегмента:
 - 1960-1965 успостављање самоуправног система и дефинисање закона којима је обезбеђено финансирање стамбене изградње; овај период карактерише трагање за моделом остваривања „комплексне“ стамбене изградње
 - 1965-1974. заокрет ка тржишној економији, која је укључивала тржиште станова, у ограниченим условима које је постављало социјалистичко друштвено уређење и друштвена својина; увођење накнада за уређење земљишта којима се контролише деловање инвеститора
 - 1974-1980. промена законског и институционалног оквира којом је тржиште ограничено кроз увођење друштвено-усмерене стамбене изградње „за познатог купца“;
3. 1980 – данас; период промене парадигме у управљању становима, зградама и стамбеним насељима, кроз законски омогућену приватизацију станова (1990-те године), омогућавање приватне својине над градским грађевинским земљиштем (2000-те), и промене планског оквира који је омогућио уситњавање просторне структуре стамбених насеља, препарцелацију и директно спровођење нове изградње кроз урбанистичке пројекте, без обавезе израде планова детаљне регулације који насеља третирају као просторну целину (2010-те).

Преглед регулаторног оквира укључује сет закона који уређују стамбене односе и управљање стамбеним зградама, сет закона о планирању, изградњи и уређењу простора, као и законе о земљишној политици. Такође, у раду ће бити дат преглед кључних планова који су усмеравали просторну дистрибуцију стамбених насеља и дефинисали смернице уређења и изградње. Анализа регулаторног оквира укључује и преглед пројектантске регулативе, услова и техничких норматива за пројектовање стамбених зграда и станова, који су посредно утицали на модел планирања и изградње стамбених насеља, а тиме и на промену обликовања, коришћења и модела управљања отвореним просторима.

3.2.2 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду 1945-1960.

Изградња стамбених насеља на подручју Београда, везана је за процес ширења градова, који је, поред модернизације и успостављања социјалистичког друштвеног система, обележио период „динамичних и свеобухватних промена живота милиона становника највећег дела Балкана у другој половини XX века“ (Тимотијевић, 2012, стр. 17). Модернизацију карактеришу структурне промене које „омогућавају да друштво континуирано производи и апсорбује многобројне и разноврсне друштвене и привредне промене, као и стални раст“, и које су повезане са „развојем институционалне структуре, политичким системом и вредностима“ (Тимотијевић, 2012, стр. 46). За процес *социјалистичке модернизације* балканских друштава, па и тадашње Југославије, главни предуслов био је технолошки развој и индустријализација, која је у директној вези са „стварањем друштвених темеља који су омогућили вођење индустријске политике“, а тицали су се формирања институционалног система - законског и планског оквира, образовних, социјалних и здравствених политика, па и стамбених политика које су биле основ планирања и изградње великих стамбених насеља¹⁴.

У првим годинама након завршетка Другог светског рата, Првим петогодишњим планом индустријализације земље пред привреду су стављени задаци који нису били лако остварљиви и који су захтевали максимална ангажовања људи (Мецанов, 2015). Привредни и друштвени развој Београда био је усмераван на обнову и изградњу индустријских и привредних капацитета, не остављајући могућност за већа улагања у стамбену изградњу. Међутим, услед привредног развоја Београда, који је допринео отварању нових радних места, број становника Београда нагло је растао услед прилива радног становништва¹⁵, па је главни задатак Управе града био решавање стамбеног питања новопридошлог становништва. Београд, као и многи други велики градови Југославије, ка којима се одвијала интензивна миграција, суочавао се са бројним комунално-инфраструктурним проблемима, од којих је један од најтежих био недостатак станова и лоше стање постојећег стамбеног фонда. Додатни проблем представљала је државна политика прениских кирија, које нису биле довољне за финансирање одржавања станова грађених у периоду између два рата искључиво за потребе издавања. У циљу решавања овог проблема, држава је спровођењем административних мера обавезивала власнике станова на вршење поправки оштећених и разрушених зграда¹⁶, чиме је у Београду до краја 1947. године оспособљено 2.000 станова (Dobrivojević, 2012, стр. 116).

До средине педесетих година, стамбена изградња у Београду као процес ширења града била је заснована на парцијалној реконструкцији у ратом порушеном ткиву ужег градског подручја, и изградњи стамбених колонија у рубним деловима града и у близини већих индустријских зона. Изградњу у централној зони карактерисала је изградња по систему затворених блокова, са вишеспратним зградама на уличној регулацији, где су, у циљу спречавања претеране заузетости грађевинског земљишта дефинисане унутрашње грађевинске линије, према грађевинским прописима из 1941. године. Међутим, ова мера није спречавала изградњу у унутрашњости блока, па је као честа појава била изградња дворишних привремених објеката – станова, барака и др., а за становање су се користили и тавани и подруми, што је драстично повећавало густину насељености централне зоне града (Bajlon,

¹⁴ О важности социјалистичке модернизације, која превазилази развој индустрије, сведоче бројне изјаве политичара и високих руководиоца, попут говора тадашњег председника ФНРЈ - Јосипа Броза Тита: „Социјализам не значи само имати велике и модерне фабрике [...] већ је неопходно нашим радним људима обезбедити боље услове живота“; видети Ivana Dobrivojević, *Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965, Contributions to Contemporary History*, 56 (1) (2016)

¹⁵ Број становника у Београду порастао је у периоду 1946-1951. године за 106.000 становника, а у периоду 1951-1961. године за 193.000 становника. Сличан тренд се наставио до почетка седамдесетих, па статистика бележи пораст становништва од краја Другог светског рата до 1971. године од 510.000; видети Ratko Vujnović, *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda, Časopis "Izgradnja", Savez građevinskih inženjera i tehničara Srbije* (1997), 3

¹⁶ *Zakon o obaveznoj opravci oštećenih, raščišćavanju porušenih i dovršenju započetih stambenih zgrada na teritoriji Narodne Republike Srbije, Sl. glasnik Srbije, 30. mart 1946.*

1984). Са друге стране, стамбене колоније планиране су и грађене као структуре стамбених блокова отвореног типа, малих густина насељености (70-150 ст. / ha) и типизованих објеката, са структуром станова заснованом на концепту *станова за минимум egzистенције* (нем. "Die Wohnung für das existenzminimum", Tegenthof, 2005), промовисаног на другом конгресу CIAM-а 1929. године у Франкфурту (Milić, 2006). Типизација, стандардизација и индустријска производња грађевинског материјала, стамбених зграда и њихових делова, био је модалитет за којим је власт, свесна стамбених проблема и „њених политичких и социјалних импликација“ посегла у циљ јефтиног и брзог обезбеђивања животног простора великог броја радног становништва (Dobrivojević, 2012, стр. 118). Применом изградње типских објеката, у овом периоду изграђене су колоније на Карабурми, у Земуну, на Палилули, а као једно од најпрепознатљивијих насеља из тог периода јесте Железник, планиран за 18.000 становника. Прва већа стамбена групација на подручју Новог Београда била је стамбена целина „Тошин бунар“ са око 2800 станова, чија је изградња започета 1948. године. Изградња заснована на развијању градилишта релативно малих капацитета и њихова просторна дисперзија на целој територији града, уз примену традиционалне технологије грађења, нису омогућавали брзо обезбеђивање великог броја станова којим би се одговорило на висок механички прираштај становништва. Додатни проблем представљала је и чињеница да су нови станови били у јавној својини, у власништву државе и општина, и дати на коришћење по симболичним рентама које „ни делимично нису обезбеђивале репродукцију стамбеног фонда“ (Milić, 2006, стр. 152-156).

Почетком 50-тих година процес друштвеног развоја вођен је *Уставним законом о основама друштвеног и политичког уређења Федеративне Народне Републике Југославије и савезним органима власти*¹⁷ из 1953. године. Устав је дефинисао прелазак са друштвено-управног на нови самоуправни привредни систем, а као једна од најзначајнијих новина била је одредба по којој се као основа друштвеног и политичког уређења Југославије утврђује "друштвена својина над средствима за производњу, самоуправљање произвођача у привреди, самоуправљање радног народа у општини, граду и срезу", чиме је производња станова у потпуности постала предмет самоуправљања, односно, пренета под контролу државе.

Усвајањем *Уредбе о управљању стамбеним зградама*¹⁸, управљање стамбеним фондом пренето је на органе друштвеног управљања и дефинисано право на стан које „обезбеђује станарима трајно право на коришћење стана сагласно са прописима о реду у стамбеним зградама“. Земљиштем на којем су грађени стамбени објекти, управљале су општине и станари преко кућног савета, док су представници свих кућних савета чинили савет стамбене заједнице. Уредбом о управљању стамбеним зградама, стамбене заједнице су добиле статус правног лица и надлежност прикупљања стамбене ренте и задатак одржавања стамбених зграда и заједничких уређаја у њима (Мартиновић, 2020). Корисници стамбеног права, плаћали су стамбену ренту, прописану за 1m² стамбене површине, која је дефинисана на основу критеријума: „материјала од којег је зграда направљена, уређаја у стану, распореда просторија, здравствених услова стана, положаја стана у згради и других услова који утичу на квалитет стана (балкони, терасе, баште, вртови, итд.) (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 39).

Важан корак у развоју институционалне структуре која је пратила и усмеравала процес урбаног развоја Београда, представља оснивање *Урбанистичког завода Београда* 1948. године, у оквиру *Управе за пројектовање*, чиме је омогућено спуштање надлежности са републичких институција на институционални ниво града¹⁹. Управа за пројектовање руководила је обимном планском и организованом изградњом града, а као главни задатак у послератном периоду

¹⁷ Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i savezним organima vlasti, *Sl. list FNRJ*, 13. januar 1953.

¹⁸ Уредба о управљању стамбеним зградама, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 52/1953

¹⁹ Урбанистичким планирањем у периоду обнове првобитно је управљао Урбанистички институт при Министарству грађевине НР Србије, основан 1946. године

добила је израду *Генералног урбанистичког плана Београда* усвојеног 1950. године²⁰. У датом тренутку, урбани развој Београда карактерисала је слаба комунална опремљеност, дотрајалост стамбеног фонда и низак стандард становања у централној градској зони, док се градско подручје ширило кроз велике непланиране потезе и изградњу породичних кућа по ободу. Генералним планом, који је требао да предвиди развој Београда до 1980. године са порастом од милион становника, обухваћен је цео градски регион, у оквиру којег је утврђена мрежа главних саобраћајница и општа расподела зона по наменама, уз планирање развоја новог дела града на левој обали Саве – Новог Београда, и његовог стапања са Земунем и старим језгром Београда у „монолитну урбанистичку целину“ (Урбанистички завод Београда, 2018а; Ђорђевић, 1984). Концепција организације града заснована је на жељи да се постигне што бољи однос функција становање – рад – рекреација. Генералним планом, у којем је за намену становања предвиђено 40% укупне површине уже градске територије, планирано је груписање функција у *систем центара – рејона*, ка којима би гравитирало 60.000 до 100.000 становника. Један рејон образовало је више мањих насеља са 4.000 до 6.000 становника, где је само насеље одговарало планерској јединици која се назива *микрорејон*, или јединица суседства, која ће каснијим законским одредбама бити именована као *месна заједница*. У погледу физичке структуре, планом је дефинисано да у новим стамбеним насељима треба да преовлађује отворени систем стамбене изградње, док су полуотворени систем, затворени блокови и изграђени фронтови предвиђени у зонама у којима је таква структура условљена постојећим стањем.

Иако се одмах по усвајању Генералног плана, приступило изради детаљних планова за поједине делове централне зоне града, мало планова је остварено због недостатака средстава и економско-политичке кризе која је настала као последица „разлаза“ са СССР-ом. Уместо концентрисане изградње планираних крупних урбанистичких целина и потеза, у периоду од 1950. до 1960. године развијала се „уситњена изградња појединачних објеката, разбацаних сасвим произвољно по 'празним' парцелама на целој територији Београда“, услед чега је настао „највећи несклад између планова и остварења“ (Ђорђевић, 1984, стр. 28). Александар Ђорђевић, тадашњи директор Урбанистичког завода, истиче да се узрок таквих појава може се тражити у вишеструком опадању инвестиционих улагања²¹, услед чега је у Београду дошло до обустављања већих грађевинских радова, нарочито развоја Новог Београда. Услед застоја у изградњи комуналне инфраструктуре, инвеститори су у централној зони града „тражили 'празне плацеве' поред којих већ постоји изграђена улица, водовод и др., како би на тај начин избегли трошење својих оскудних стамбених средстава на комуналије и инфраструктуру“ (Ђорђевић, 1984, стр. 28). Изградњом нових, ивичних објеката на регулацији улице, и без рушења постојећих старих, безусловних зграда, инвеститори су попуњавали централне градске блокове, без обезбеђивања простора за зеленило, игру деце или паркинг. Иако је ГУП 1950 предвиђао реконструкцију блокова у централној зони града, дефинишући смернице за „ослобађање терена у језгру блока и отварање блокова“ кроз формирање полуотвореног система, дате смернице нису имплементиране (Ђорђевић, 1963). Ђорђевић овакву негативну праксу планирања и изградње града приписује раду *Управе за извршење регулационог плана*,

²⁰ „Све до 1948. године радом на генералном урбанистичком плану руководи архитекта Никола Добровић, најпре као директор Урбанистичког института Србије, а касније као 'главни архитекта' Београда. Резултат тог рада је „Идејна скица новог генералног урбанистичког плана Београда“. [...] Крајем 1948. године, укинута је Управа главног архитекте, а даљи рад на генералном плану поверен је новоформираном Урбанистичком заводу при Управи за пројектовање“; видети Aleksandar Ђорђевић, *Urbanističko planiranje Beograda u periodu brzog rasta, u 40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)* (1984), 27

²¹ „Ниво инвестиционих улагања, који је 1948. године у Београду износио 24 милијарде динара, спао је у 1951. години на 3,7 милијарде. Такав пад изазвао је обустављање свих већих грађевинских радова (Нови Београд и др.). Истовремено Београд је од 1946. до 1956. године нарастао од 320.000 на 500.000 становника! За то време грађено је годишње само 1.000 до 2.000 станова“; видети: Aleksandar Ђорђевић, *Urbanističko planiranje Beograda u periodu brzog rasta, u 40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)* (1984), 28

основане 1955. године, чија је надлежност била одобравање и издавање услова за појединачне објекте. Због недостатка одговарајућих планова који би третирали већи просторни обухват на основу смерница из ГУП-а, кроз добијање услова за изградњу појединачних објеката од стране Управе, дошло је до убрзаног попуњавања слободних парцела у густо насељеним деловима града, чиме је било је онемогућено касније обезбеђивање просторних капацитета потребних за објекте јавне намене (школе, вртиће,...), као ни отворене просторе комплементарне намени становања, рекреацији и игри деце (Ђорђевић, 1984). Пракса планирања и „резервисања“ простора за садржаје комплементарне становању била је унапређена и ревидирана тек кроз каснију праксу израде регулационих планова, у периоду од 1960-1962. године.

Структура стамбених целина планираних и изграђених у периоду 1945-1960. године, заснована је на парцијалној ивичној изградњи стамбених објеката на парцелама малог просторног обухвата у централној зони града. Приватно власништво над земљиштем није омогућавало укрупњавање парцела на којим би била могућа изградња целовитих стамбених насеља и примена урбанистичких параметара стамбеног рејона дефинисаних Генералним планом. Изградња у овом периоду не може се посматрати и анализирати као структура стамбених насеља отвореног типа, већ као парцијална интерполација унутар структуре постојећег урбаног ткива, које није пратило постулате функционалног модернизма.

Улога отворених простора препозната је од стране урбаниста – архитеката као простор комплементаран становању, првенствено намењен рекреацији различитих група корисника. Упркос препознавању значаја отворених простора и зеленила од стране стручне јавности, изостало је „резервисање“ простора за њихову реализацију од стране управе града, која је постављала оквир за могућу инвеститорску градњу и „попуњавање“ празних парцела у централним градским зонама. Обезбеђивање отворених простора планирано је у унутрашњим двориштима затворених блокова, на малим парцелама а њихова реализација је често изостајала услед нерашчишћавања привремених објеката у унутрашњости блока, преграђивања заснованог на приватном власништву над парцелом, коришћењу овог простора за паркирање возила и др. Реализација планом предвиђених садржаја и отворених простора у стамбеним насељима омогућена је тек са унапређењем методологије планирања почетком 1960-тих година, као и обезбеђивањем регулаторног оквира који је у процес опремања земљишта за изградњу укључивао и уређење слободних површина (озелењавање и пратећа инфраструктура потребна за одржавање, дечија игралишта, стазе, и др.).

3.2.3 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду 1960-1980.

Стамбена изградња у периоду 1960-1965. – почеци самоуправљања

У периоду између 1955. и 1964. године обезбеђене су планске, организационе, правне и финансијске мере које су омогућиле концентрисану стамбену изградњу на одабраним локацијама, чиме се поново активира изградња нових насеља и напушта модел парцијалне изградње.

Крајем 1955. године, доношењем *Закона о доприносу за стамбену изградњу*²², уведен је обавезан допринос од 10% који су плаћале радне организације, којим је омогућено образовање друштвених фондова, из којих је финансирана (кредитирана) и стамбена изградња (Alfirević & Simonović Alfirević, 2018; Vuјnović, 1984). Две године касније (1957), уведен је одвојени *обавезни допринос за стамбену изградњу*²³, који је износио до 4% од укупног дохотка сваког запосленог. *Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта*²⁴, извршена је национализација и дефинисана друштвена својина над делом стамбеног фонда који је до тада био у приватној својини и над градским земљиштем. Друштвена својина и законска одредба којом је ограничено стицање и поседовање највише „једне породичне стамбене зграде, тј. зграде са два стана или са три мања стана“, онемогућили су је манипулисање ценом станова, закупом станова и земљишта, стварајући основ за планску (касније и друштвено-усмерену) стамбену изградњу (Vuјnović, 1997; Marić, 2018). Средином педесетих година долази до децентрализације управе – општинама (локалним самоуправама) дате су веће надлежности и право убирања дела прихода са територије локалне самоуправе, кроз формирање *општинских фондова за кредитирање стамбене изградње* (Тимотијевић, 2012), а након реформе комуналног система из 1955. године, почиње да се придаје значај самоуправном аспекту стамбених заједница, као инструменту који може много допринети изградњи комуналног система, тако што ће „грађани сами решавати своје заједничке проблеме, блиском сарадњом и једним обликом самопомоћи“ (Мартиновић, 2020).

Првом стамбеном реформом (1960-1965) уводе се економски принципи и критеријуми, као и јавни конкурси за добијање средстава. Након више прелазних решења, *Законом о финансирању стамбене изградње*²⁵, дефинисани су принципи финансирања и реализације укупне стамбене изградње из друштвених средстава (општинских, градских и републичких фондова) и из средстава грађана (Цагић Милошевић & Крстић, 2019). Доношењем *Закона о стамбеним односима 1959. године*²⁶, и његовим изменама и допунама 1962. године, уређено је „станарско право“ и давање друштвених станова на коришћење, уређено је оснивање стамбених заједница са циљем дефинисања модела управљања стамбеним зградама (Milić, 2006; Тимотијевић, 2012). Ови закони остали су остали практично непромењени до средине 1980-их (Sekulić, 2012). Институција *стамбене заједнице* је на годишњој скупштини Сталне конференције градова Југославије одржаној у Нишу, 1961. године, променила назив у *месну заједницу*, да би Уставом 1963. године, добила своју законску форму²⁷ којом је дефинисана као самоуправна заједница грађана сеоских и градских насеља, у којој „грађани непосредно остварују самоуправљање у области делатности које служе непосредном задовољавању потреба радних људи и њихових породица“ (Мартиновић, 2020, стр. 78). Законским одредбама месна заједница је представљала најмањи облик територијалног управљања, који је имплементиран и у планска документа кроз израду регулационих планова општина.

Почетком 1960-тих се завршен је велики процес реформи и донет низ закона и аката, који су уредили све сфере друштва и ускладили их са доктрином самоуправљања. Такође, законом уређен модел управљања стамбеним фондом био је праћен концентрацијом капитала

²² Закон о doprinosu за stambenu izgradnju, *Službeni list FNRJ*, 57/1955

²³ Закон о doprinosu budžetima из ličnog dohotka радника, *Službeni list FNRJ*, 52/1957

²⁴ Закон о nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, *Službeni list FNRJ*, 52/1958

²⁵ Закон о finansiranju stambene izgradnje, *Službeni list FNRJ*, 47/1959

²⁶ Закон о stambenim odnosima, *Službeni list FNRJ*, 47/1959

²⁷ Устав СФРЈ 1963, Члан 104.

неопходним за концентрисану изградњу већих стамбених потеза („ансамбала“), кроз напоре који су уложени у индустријализацију земље. Међутим, уочено је да недостатак локација и адекватних урбанистичких планова представља сметњу за даљи урбани развој, што је условило реорганизација урбанистичке службе. Одлуком Народног одбора града 1958. године укинута је Управа за извршење регулационог плана, а Урбанистичком заводу града Београда поверена је израда свих планова и издавања свих урбанистичких услова²⁸ (Ђорђевић, 1984). Поред рада на спровођењу и разради Генералног урбанистичког плана, уз спречавање појединачне и непланске изградње, један од кључних задатака новоформираног Урбанистичког завода, био је припрема планова и локација за масовну колективну стамбену изградњу, која је у стамбеној политици Београда остала главни облик решавања стамбених проблема. Са тим циљем, у Урбанистичком заводу био је усавршен целовитији систем потребних планова, разрађена методологија и утврђен вишегодишњи програм израде. У периоду од 1958. до 1974. године у Урбанистичком заводу израђени су регулациони планови за све градске општине, детаљни урбанистички планови свих блокова у Новом Београду и детаљни урбанистички планови великих стамбених насеља, као и нови Генерални урбанистички план Београда, усвојен 1972. године.

Израда регулационих планова за сваку општину, омогућила је детаљнију разраду Генералног плана, који по својој природи није могао бити основ за директно издавање урбанистичких услова за појединачне објекте, па ни за мање градске целине као што су стамбени блокови, тргови, улице, или стамбене (месне) заједнице. Водећи се претходно дефинисаним законским одредбама по којима је стамбена заједница представљала најмањи облик територијалне поделе и управљања, кроз регулационе планове, извршена је подела стамбене зоне на месне заједнице и одређени терени за опште градске потребе и рејонске центре, уз дефинисање урбанистичких норматива за пратеће објекте стамбених заједница и рејонских центара. Кроз планове су одређене конкретне локације за локалне центре и објекте јавних намена у стамбеним заједницама (школе, вртиће, објекте примарне здравствене заштите), а стамбене структуре су нормиране и типолошки унификоване, са циљем припремања основа за изградњу уз помоћ технологије серијске префабрикације и стандардизације. Дефинисањем локација намењених за центре месних заједница и рејонске центре, омогућено је „резервисање“ простора и „отклоњена опасност да буду употребљени (под притиском инвеститора) за појединачну стамбену изградњу“ (Ђорђевић, 1984, стр. 29).

Поред промене модела финансирања стамбене изградње, који је подразумевао формирање општинских и градских стамбених фондова из којих су одобравани су кредити индивидуалним задружним, а посебно друштвеним инвеститорима за изградњу станова, на нивоу града донете су значајне одлуке које су увеле промене у просторну дистрибуцију стамбене изградње. Скупштина града Београда донела је одлуку да се забрани ивична изградња и да се као минимална територија за изградњу мора сматрати стамбени блок²⁹ (Mendelson, 1975). Одлуком је дефинисано да нова изградња у централним градским блоковима може бити могућа само у блоковима предвиђеним за реконструкцију, уз обавезу инвеститора да поред изградње сноси трошкове реконструкције и санације целог блока. Због високе цене трошкова рушења постојећих објеката и санације целог блока, интересовање инвеститора за изградњу станова у центру града убрзо је преусмерено на нова стамбена насеља

²⁸ 1958. године, Урбанистички завод Београда постаје професионална институција и орган управе града надлежан за послове урбанистичког планирања, израду и спровођење планова. Због нових задатака и надлежности које су му поверене, до 1960. године Завод запошљава око 100 нових стручњака различитих профила, највише архитеката, са циљем фокусирања на разраду планске документације потребне за концентрисану градњу.

²⁹ *Одлука о изменама и допунама одлуке о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова*, Одлука објављена у „Београдским новинама – службени део“, бр. 3/61. Одлуком је дефинисано да се изградња стамбених зграда и станова изводи првенствено као концентрисана стамбена изградња, која представља „изградњу од најмање 1.000 станова на одређеном јединственом терену насеља“; видети Весна Цагић Милошевић, Верица Крстић, *Регулатива као компонента пројектантског процеса у београдској стамбеној архитектури* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2019), 361-361

у рубној зони града. Упоредо са тим, јачала су и грађевинска предузећа, која су у датом периоду била опремана модерном механизацијом. Из економско-технолошких разлога, повећани су захтеви за отварањем великих градилишта, на којима би могла успешно да се примени дата механизација и тиме организује серијска изградња префабрикованих станова, што је омогућило планом предвиђену „концентрисану изградњу већих стамбених целина“, коју су у датом тренутку подржавале и Привредна комора и Стална конференција градова Југославије (Ђорђевић, 1984).

Иако је обезбеђен финансијски оквир за стамбену изградњу, проблем је настајао у имплементацији урбанистичких планова, који су, поред *концентрисане* заговарали *комплексну изградњу* – изградњу објеката јавне намене и пратећих садржаја уз објекте становања, који би омогућили дистрибуцију услужних делатности и снабдевање. Савезни завод за урбанизам и комунална питања, 1962. године организовао је симпозијум на тему *Стамбене заједнице као предмет просторног планирања*³⁰. Повод за одржавање симпозијума, на којем су учествовали архитекте, инжењери, економисти, правници, социолози, географи, лекари, била је констатација Савезног извршног већа да „озбиљне тешкоће за даљи развој стамбених заједница представља одсуство планске изградње и реконструкције делова градова у складу са постојањем и развијањем стамбених заједница“ (Вјеличић, 1963, стр. 43). Стамбене заједнице претходно су формулисане као територијалне самоуправне заједнице кроз одредбе посебног савезног закона, па и кроз различите програме Савеза комуниста Југославије (СКЈ), резолуције Савезне народне скупштине и Савеза комуниста, међутим, дати документи садрже највећим делом друштвене оквири стамбених заједница, док просторни аспект друштвеног развоја остаје неразвијен и запостављен. Услед одсуства истраживања, теоријских радова и прагматичних искустава у домену усклађивања просторног планирања са стамбеном заједницом као јединицом територијалног управљања, урбанисти – планери били су приморани да преносе праксу и погледе на ово питање из иностранства, односно, да прилагођавају и да самостално постављају своје „критеријуме и нормативе као импровизације, које се разликују од завода до завода, често и од сарадника до сарадника“ (Вјеличић, 1963).

На истом скупу, Александар Ђорђевић истиче да нерешен проблем финансирања комплексне изградње нових стамбених заједница, који искључује или не дефинише финансирање изградње пратећих садржаја, доводи до деформације урбанистичких планова, односно – доводи до компромитовања правилне урбанистичке поставке. Указујући на чињеницу да су у многим градовима већ изграђена нова насеља од 3.000-5.000, па и до 15.000 становника, он наглашава да је „изградња стамбених насеља очигледна стварност у нашој пракси“, али да „методологија друштвеног, комуналног и финансијског планирања није уопште прилагођена таквој стварности“ (Ђорђевић, 1963, стр. 44). Одсуство методологије огледа се у програмима друштвеног развоја и стамбене изградње, који дефинишу планирани број станова, њихову структуру и категорију, и одређују финансијска средства за изградњу *стана* и *стамбене зграде*, али не и изградњу *стамбеног насеља*, које се у датим програмима појављује само као термин *локације за изградњу*. Он даље наводи да „објекти комуналних инсталација, путеви и сви остали пратећи објекти стамбене заједнице, без којих се функција становања не може сматрати обезбеђеном, нису саставни део перспективних програма стамбене изградње“, и да није јасно из којих извора / фондова треба финансирати дате елементе комплексне изградње. Ђорђевић илуструје недостатке методологије и праксе друштвеног и комуналног планирања кроз примере финансирања расељавања становништва,

³⁰ Под истим насловом - *Стамбене заједнице као предмет просторног планирања*, Савезни завод за урбанизам и комунална и стамбена питања публиковао је материјал са симпозијума, одржаног у марту 1962. године. Закључци са симпозијума су достављени надлежним секретаријатима и заводима са циљем дефинисања програмских основа просторног планирања и приступања његовој примени, насупрот „интуитивном начину прилажења просторним проблемима“ који је карактерисао тадашњу планску праксу; видети Vladimir Bjelikov, *Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja, Arhitektura Urbanizam*, 17 (1962), 38

изградње трафо-станица и др., али и стиче проблем уређења зелених површина и спортских и дечијих игралишта у оквиру нових и старих стамбених заједница. Он наводи:

Не само да се не зна ко треба да финансира изградњу и уређење ових површина, већ се не зна ни ко ће њима управљати и ко ће их одржавати. Ствар се једноставно решава на тај начин да их нико ни не изграђује, или ако их неко и изгради, нико их не одржава. А без решења овог питања не може бити говора о комплексној изградњи стамбених насеља, па према томе ни о добром урбанизму у пракси. (Djordjević, 1963, стр. 44)

У истом излагању, Ђорђевић указује на проблем „резервисања простора“ за намене које нису становање, а који могу бити изгубљени услед „јуриша инвеститора на празне терене“ и њихових захтева да реализују објекте за које су друштвеним планом добили средства. Он указује и на опасност да „под притиском једнострано заинтересованих друштвених фактора и једнострано усмерених финансијских средстава“, дође и до промене радног задатка који се пред урбанисте ставља, и да они у својим плановима примарно решавају питање лоцирања станова, запостављајући решавање проблема изградње пратећих објеката, спортских терена, и уређења зелених површина.

Стамбена политика и комплексна стамбена изградња, били су фокус Сабора града Београда, одржаног у мају 1964. године. На Сабору је изнет седмогодишњи план развоја Београда, којим је планирана изградња око 80.000 претежно двособних и двоипособних станова, који би били грађени у вишеспратним зградама на ужем подручју града. Учесници Сабора истакли су важност заговарања комплексне изградње насеља и блокова као потпуних урбанистичких целина, али су истовремено указали на проблем недостатка средстава за комунално опремање земљишта и опасност да се изградња оствари снижавањем стандарда. Закључци Сабора били су усмерени на превазилажења проблема недостајућих инвестиција, где је решење тражено у „газдовању градским земљиштем и рационалном урбанистичком планирању“ (Vujić, 1997, стр. 75).

Стамбена изградња у периоду 1965-1974. - тржишни социјализам

Средином шездесетих година, низ промена, од привредне реформе спроведене на федеративном нивоу, до промене институционалног оквира и организације сарадње учесника у изградњи града на локалном нивоу, индиректно су рефлектоване и на моделе планирања и организације стамбене изградње.

Привредна реформа извршена у земљи крајем 1964. године (почетак примене 1965. године), имала је за циљ увођење економских принципа привређивања, услед чега су предузете мере којима је смањена улога државе у економији, омогућена су страна улагања и услови за развој *тржишног социјализма*. Реформа је условила низ промена у друштвеном и привредном систему Југославије, укључујући и регулисање мера у стамбено-комуналној области, када је омогућена *производња станова за тржиште*, односно, *производња станова за непознатог купца*, и пребачена одговорност обезбеђивања станова са државе на друштвена предузећа. Ефекти економске либерализације су са једне стране утицали на додатну децентрализацију одлучивања, али су створили оквир у којем су велика друштвена грађевинска предузећа, као носиоци производње станова, добила слободну да формирају цене (Petrović, 2004, стр. 81). Савезна скупштина донела је низ закона којима су уведене промене у оквиру утврђивања станарина, одржавања стамбених зграда и станова, управљања стамбеним фондом и финансирања стамбене изградње (Vujić, 1997, стр. 102; Цагић Милошевић & Међо, 2014, стр. 66). Друштвено политичке заједнице добиле су овлашћење да „одређују цене комуналних услуга и усмеравају развој својих служби према сопственим могућностима“, што је довело до пораста трошкова пословања градских комуналних предузећа, али и рада друштвених грађевинских предузећа која су сада сама формирала цене стамбене изградње (Тимотијевић,

2012). Такође, привредна реформа и нови законски оквир омогућили су грађевинским предузећима „формирање кооператива и пословно-инвестиционих удружења, која деле трошкове куповине и одржавања опреме и инвестиција“, чиме је грађевинска производња са једне стране унапређена, али није „високо индустријализована у строгом смислу речи јер је ризик улагања у скупу опрему и погоне био велики“ (Весковић & Јовановић, 2018).

Са привредном реформом 1965. године, у друштву се мењају ставови о привређивању и отпочиње примена принципа изградње станова за тржиште, због чега се низ промена у процесу станоградње назива *Другом стамбеном реформом*. У истом периоду долази до укидања фондова на градском и општинском нивоу, а кредитирање стамбене изградње препушта се банкама³¹. Законом утврђени доприноси за стамбену изградњу враћени су радним организацијама чиме је појачана њихова улога у финансирању стамбене изградње и решавању стамбених проблема по принципима самоуправљања (Vuјović, 1997). У овом периоду, модел изградње стамбених објеката мења се услед промене у технологији изградње и унапређења грађевинске индустрије. О томе говори податак да градилишта са 1000 и више станова, до 1965. године готово да нису постојала, са изузетком Новог Београда, док су у периоду од 1966. до 1972. године обухватала 70% укупног обима изградње (Vuјović, 1984, стр. 119).

На нивоу града, *Одлуком о уређивању и коришћењу градског земљишта*³², дефинисани су прописи о уређењу, уступању и опремању грађевинског земљишта, као и могућности за мобилизацију финансијских средстава која се концентришу у посебном градском фонду³³. Одлуку је пратио *Програм уређивања градског грађевинског земљишта*³⁴, којим су се финансијска средства усмеравала на уређење и комунално опремање. Кроз Одлуку, чија примена почиње од 1. јануара 1965. године, утврђени су и разрађени сви основни инструменти из области уређивања и опремања грађевинског земљишта, као што су: начин уступања земљишта, предмет уређивања земљишта, комуналног опремања, односи између овлашћене организације која уступа земљиште и инвеститора – произвођача станова, начин регулисања имовинско-правних односа и др. (Rajinas, 1984, стр. 159). Посебну новину представља нови инструмент земљишне политике – накнада за уређивање грађевинског земљишта, која је обавезивала све инвеститоре да сnose трошкове припремања и комуналног опремања земљишта на укупној површини локације, чиме трошкови уређивања земљишта постају значајна ставка у укупним трошковима изградње (Vuјović, 1997, стр. 129). На овај начин је напуштена дотадашња пракса којом су трошкови уређивања и комуналног опремања земљишта падали на терет комуналних фондова, док су инвеститори сносили само трошкове изградње објеката (Rajinas, 1984). Такође, појам локације за стамбену изградњу добија ново значење, с обзиром да се, са преласком на „комплексну“ изградњу локација не односи само на земљиште које се налази испод габарита будућег стамбеног објекта, већ обухвата ширу функционално дефинисану просторну целину (блок / насеље / месна заједница), у којој се препознају и пратећи објекти, али и отворени простор, намењен зеленилу и рекреацији (Табела 3.1) (Vuјović, 1984). Применом прописа о уређењу, уступању и опремању грађевинског земљишта омогућен је конкретнији утицај урбанистичких планова на изграђену структуру и амбијент стамбених насеља. Цена уређења земљишта (просечни трошкови) одређивала се путем конкурса за уступање земљишта, који је расписивала и спроводила Дирекција за изградњу и реконструкцију града. Конкурс је уједно био и инструмент рационализације изградње града.

³¹ Закон о престанку важења Закона о finansiranju stambene izgradnje, *Službeni list SFRJ*, 34/1965

³² Одлука о уређивању и коришћењу градског земљишта, *Сл. лист града Београда*, бр. 21/1964, 16/1965, 28/1965

³³ Градски фонд за финансирање уређења градског грађевинског земљишта, којим је, од 1966. године управљала Дирекција за уређење и реконструкцију града

³⁴ Програм уређивања градског грађевинског земљишта, *Сл. лист града Београда*, бр. 15/1965

Табела 3.1 Структура трошкова уређивања земљишта; репродуковано из Ратко Вујновић, *Динамика изградње града* (1997), 278

Структура трошкова уређивања земљишта (дата у дин / м ²)				
	Позиција трошкова	Нови Београд – Блок 45	Блок у ул. Саве Ковачевића (реконструкција)	Коњарник III месна заједница
1	Рашчишћавање терена, имовинско-правни односи, расељавање, накнаде и рушења Изградња секунд. комун. инсталација:	20	2.300	980
	- водовод	39	45	42
2	- канализација	126	145	70
	- електро мрежа	50	60	56
	- топлана и топловод	80	150	240
	Уређење слободних површина и саобраћајница:			
3	- озелењавање, дечија игралишта, стазе и хидрантска мрежа за заливање	80	125	80
	- саобраћајнице и паркинг простори (унутрашњи)	180	190	110
4	Санација, дренаже и геолошки радови	15	20	5
	Трошкови укупно	590	3.035	1.583

Урбанистичко планирање добило је нови инвестиционо – политички значај у укупном систему изградње, а посебно у сегменту инвестиција, обзиром да је примарни услов за уступање земљишта на конкурс било постојање урбанистичког плана и дефинисане планиране намене, односно, постојање „урбанистичких података о земљишту и урбанистичких услова о објекту који се на њему може градити“³⁵. Такође, Цагић и Крстић наводе да је кроз измене Закона о урбанистичком и регионалном просторном планирању³⁶, дефинисан садржај детаљних урбанистичких планова који је имплицирао „конкретнији утицај урбанистичких планова на изграђену структуру и амбијент“ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 67).

Програм уређивања градског грађевинског земљишта, донет као трогодишњи, за период 1965-67. године, израдила је Дирекција за изградњу и реконструкцију уз учешће и сарадњу Урбанистичког завода. Циљ доношења Програма било је етапно усмеравање развоја града, кроз анализу и одређивање локација за нова стамбена насеља и прелазак на нове односе, створене организационим мерама којима су образоване нове стручне институције за изградњу града. Програм је омогућио планско усмеравање коришћења градског земљишта, у складу са усвојеним урбанистичким плановима. Обавезни елементи програма односили су се на дефинисање простора који се уређује, обим уређивања, изворе и начин финансирања, као и редослед и рокове извршења уређивања земљишта (Ђорђевић, 1984; Вујновић, 1984; Вујновић, 1984).

Уређивање градског земљишта, представљало је „окосницу изградње града“, обзиром да је први Програм, поред планског усмеравања развоја, донео и нови, квалитативно другачији однос сарадње учесника у изградњи града. Кључне институције и организације на нивоу града биле су *Дирекција за изградњу и реконструкцију града* и *Дирекција за изградњу Новог Београда*³⁷, *Урбанистички завод града Београда*, све градске комуналне организације и надлежни органи управе у Граду и општинама. Значајна промена десила се на пољу кредитирања стамбене изградње, с обзиром да су крајем 1965. године, *укинута градски и општински стамбени фондови*, у складу са тежњом ка либерализацији тржишта, а уместо њих су припрему земљишта као и куповину станова, кредитирале банке.

³⁵ Закон о уређивању и коришћењу градског земљишта, *Сл. гласник СРС*, бр. 12/1964, члан 10

³⁶ Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању, *Сл. гласник СРС*, бр. 30/1965, члан 15

³⁷ *Дирекција за изградњу и реконструкцију града* добила је надлежност над пословима уређивања и давања на коришћење градског грађевинског земљишта за територије општина: Вождовац, Врачар, Звездара, Палилула, Стари град, Савски венац и Чукарица. Иста овлашћења за општине Нови Београд и Земун добила је *Дирекција за изградњу Новог Београда*. Решењем Скупштине града 1971. године Дирекција за изградњу и реконструкцију града и Дирекција за изградњу Новог Београда, спојене су у нову установу под називом: *Дирекција за изградњу и реконструкцију Београда*; видети Ratko Vujnović, *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda*, *Časopis "Izgradnja"*, *Savez građevinskih inženjera i tehničara Srbije* (1997), 141

Дирекција за изградњу и реконструкцију града имала је надлежност организовања и координације послова око припреме и изградње града, у које је спадало и уређење слободних површина и озелењавање. Један од кључних задатака Дирекције била је организација и обезбеђивање припреме грађевинског земљишта, које је, путем конкурса и уз наплату накнаде за уређивање, уступала грађевинским предузећима, да на њему граде станове за тржиште. Увођење конкурса имало је за циљ рационализацију изградње града, па је уступање земљишта кроз конкурс обезбеђивало временску ефикасност, али је уједно донело нове проблеме у погледу реализације комплексне стамбене изградње предвиђене плановима. Уступањем земљишта од стране Дирекције, грађевинска предузећа добила су задатак припреме техничке документације за стамбене објекте, чиме им је била обезбеђена специфична позиција у којој су истовремено били и инвеститори, и извођачи и пројектанти стамбених зграда. Оваква позиција је убрзавала процедуре израде техничке документације и прелазак на даљу изградњу насеља, али је постојала опасност да се под изговором хитности, економичности и рационализације, јаве идеје попут предлога да се уместо израде нове техничке документације, према детаљном планском решењу, станови граде према техничкој документацији насеља које је инвеститор претходно реализовао на другом месту у граду (пример насеља „Шумице“, за које је ИНПРОС предложио да се ради као „копија“ насеља Браће Јерковић (Mendelson, 1971)), као и заговарање повећања спратности и промена намена земљишта које је планирано за објекте јавне намене и пратеће садржаје, за потребе изградње додатних станова (пример насеља Браће Јерковић, где је уместо објекта здравствене амбуланте изграђена стамбена зграда (Jovanović, 2018)). Ова пракса је онемогућавала контролу квалитета пројектног решења стамбених насеља, и за резултат је имала само испуњавање пројектног задатка од стране инвеститора који је био усмерен на испоручивање великог броја станова, неретко мале квадратуре. Како би се унапредио квалитет архитектонског решења, уведена је институција архитектонског конкурса, који су у овом периоду, након добијања конкурса за уступање земљишта, расписивали инвеститори³⁸.

Програм уређивања градског земљишта и план етапног урбанистичког развоја, изградње и реконструкције Београда за период 1968-1971. године, представља наставак активности из претходног програма (1965-1967). Усвајање релативно кратког, четворогодишњег програма, условљено је Одлуком Скупштине града да се до краја 1971. године изврши ревизија Генералног урбанистичког плана, којим би се започело усклађивање просторног и друштвено-економског развоја. Због датих услова, овим програмом је дефинисано да се стамбена изградња ограничи на подручја обухваћена ГУП-ом 1950, односно, да се у што већој мери оријентише на реконструкцију централних делова града и интензивнију изградњу Новог Београда. Основна карактеристика овог Програма била је посматрање градског подручја као јединствене целине, за коју су рађени детаљни урбанистички планови и расписани бројни урбанистичко-архитектонски конкурси (Слика 3.3).

Након дугог периода послератног урбаног развоја и периода са почетка 1960-тих година када се у Београду пројектује и гради мимо конкурса, уз фокусирање на брзу и рационалну изградњу условљену кризом стамбеног простора кроз конципирање „типских пројеката, који се могу, уз одређене обзире према ситуацији, умножавати и репродуковати“ (Aleksić, 1984), средином 1960-тих започиње период побољшања материјалне ситуације у друштву и економског просперитета. Оснивају се бројни ауторски бирои, започиње публикување стручних часописа, успоставља се међусекторска и интердисциплинарна сарадња

³⁸ О процедуралним неусаглашеностима друштвено-економског и просторног развоја говоре и неразјашњени проблеми који се тичу конкурса за уступање земљишта од стране Дирекције. Као пример може се навести конкурс за насеље Јулино брдо, за које је Дирекција путем конкурса, уступила земљиште грађевинском предузећу „Бетоњерка“, које је након тога расписало конкурс за архитектонско решење овог стамбеног блока. Око овакве процедуре није се слагао тадашњи директор урбанистичког завода, који је сматрао да „Дирекција нема права да расписује конкурс о уступању земљишта пре него што распише конкурс о архитектонском решењу овог блока“; видети Ratko Vujnović, *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda, Časopis "Izgradnja", Savez građevinskih inženjera i tehničara Srbije* (1997), 154

у грађевинској индустрији, која представља основу за формирање и развој *Београдске школе становања* (Kulić & Mrduljaš, 2012; Damljanović Conley, 2021; Kadjević, 2021). Александар Кадијевић истиче да је Београдска школа становања имала велики утицај не само на праксу архитектонског и урбанистичког пројектовања, већ и „на пољу архитектонске теорије, универзитетске наставе, стручне критике и хронике“ (Kadjević, 2021, стр. 92). Кроз јавне и позивне конкурсе у којима су учествовали бројни представници Београдске школе становања, подстакнуто је промишљање просторног склопа нових стамбених насеља, начина организације отвореног простора као и организације и физиономије станова, уз примену поставки које су се развијале „кроз студије и анализе Југословенског грађевинског центра, Архитектонског факултета и других институција (Vajlon, 1975, стр. 37). У периоду 1966-1971. године реализовани су конкурси за: Булевар револуције (1966), Нови Београд - блокови 45 и 70 (1966), Јулино брдо (1967), Нови Београд – блок 29 (позивни конкурс, 1967), Нови Београд - блокови 22 и 23 (1968), Булевар војводе Степе – централна зона (1969), Кнежевац – Кијево (1971), Бањица (1971), Нови Београд – блокови 61 и 62 (Интерни београдски конкурс, 1971), и др.

Изградњу у периоду 1966-1971. у највећој мери карактерише заступљеност колективног становања, у месним заједницама које су имале 5.000 - 10.000 становника, где је основни, најчешће примењивани тип био велики „отворени блок“, са густинама 250-500 стан. / ha, са спратношћу од 5 етажа (П+4 спрата), понегде и са солитерима до П+14. Поред стамбених зграда, месна заједница имала је своје заједничке садржаје „проширеног становања“ (Milić, 2006). Ипак, конкурсна решења су омогућила поједина одступања, преиспитујући однос плански дефинисаних урбанистичких параметара и стамбених склопова, као однос према садржајима проширеног становања, попут садржаја и обликовања отворених рекреативних простора насеља. Тиме су кроз конкурсе као експерименте, аутори пружали шири спектар просторних решења, од функционалне организације стана, до организације читавог насеља, превазилазећи планом „наметнуте крутости и ограничења“ (Kulić, 2012; Alfirević & Simonović Alfirević, 2018; Lojanica, Ristić, & Međo, 2011).

Слика 3.3 Етапни план 1968-1971, планирано уређивање земљишта за стамбену изградњу, репродуковано из *Урбанизам Београда 2* (1969), 13

Иако је мерама стамбене политике у овом периоду омогућена куповина станова на тржишту, промет станова у приватном власништву био је незнатан, с обзиром на знатну разлику у односу на тржишне цене стана и стамбене ренте, коју су грађани плаћали на основу „стамбеног права“, односно, права коришћења друштвених станова. Ксенија Петовар наводи да је узрок томе био и „број станова које су друштвена предузећа могла да понуде на тржишту, али под врло рестриктивним условима и опет само преко радне организације у којој је потенцијални купац био запослен“ (Petovar, 2005, стр. 727). Петовар истиче да је монополска позиција друштвених предузећа и пораст цена станова, утицала на ограничавање приватне иницијативе у сектору грађевинарства на изградњу породичних кућа на ободима градова, неретко и као бесправне градње на пољопривредном земљишту изван граница грађевинског подручја (Petovar, 2010). Ова појава је била и делимична последица непостојања регионалног и просторног планирања, и фокусирања искључиво на планирање и изградњу вишеспратних зграда колективног становања унутар граница градског грађевинског подручја. Описујући комунално-стамбену привреду крајем 60-тих година, Ратко Вујновић, тадашњи директор Дирекције за изградњу и реконструкцију града, истиче да озбиљан недостатак тог времена било одсуство сарадње између друштвено-економског и урбанистичког планирања, не само у погледу дугорочног планирања већ и у погледу микро-реализација. Такав приступ је за последицу имао дефинисање „урбанистичке визије која није економски остварива“ (Vuјnović, 1997, стр. 109). Међусобна условљеност друштвено-економског и просторног планирања, у наредном периоду биће делимично остварена кроз промену уставних одредби и законског оквира, којим просторно планирање постаје подкуп ширег друштвено-економског планирања. Истим уставним променама, систем производње станова за тржиште, биће замењен поновним укључивањем државе у форми корективног фактора (Тимотијевић, 2012).

Стамбена изградња у периоду 1974-1980. – друштвено усмерена стамбена изградња

Заокрет у стамбеној политици, дешава се са уставним променама (1974), када се напушта модел изградње станова за тржиште и прелази на систем самоуправног интересног организовања и друштвено-усмерену стамбену изградњу, односно, *изградњу за познатог купца*.

Стамбена политика СФРЈ добила је свој уставни основ 1974. године, када је у уставима република и покрајина уграђено основно начело о организованом раду друштва на решавању стамбеног питања радних људи у циљу обезбеђења њихове економске и социјалне сигурности. Уставом је гарантовано трајно коришћење стана, односно, стицање и задржавање станарског права над станом у друштвеној својини, „ради задовољавања личних и породичних потреба“. У Уставу СР Србије стоји:

Организације удруженог рада и друге самоуправне организације и заједнице и друштвена заједница у целини, на основама солидарности и узајамности, предузимају мере и стварају могућности да сваки човек оствари своју потребу за станом, као битним условом социјалне сигурности.

Закон о удруженом раду и заснивању друштвено-економских односа³⁹ (1976) обавезао је основне организације удруженог рада да учествују у оствареном дохотку у складу са доприносом његовом стварању. На тај начин је и решавање стамбеног питања, засновано на „узајамности и солидарности“, условило одређивање више нивоа одговорности. Први ниво одговорности представљала је *основна организација удруженог рада (ООУР)*, односно, „свака друга радна заједница која нема својство правног лица, а представља трајан колектив са приходима за личне дохотке (радне заједнице органа управе, друштвено политичких организација, самоуправних заједница и сл)“. Као други ниво одговорности била је

³⁹ Закон о удруженом раду, *Сл. гласник СФРЈ, бр. 53/1976*

дефинисана *самоуправна интересна заједница (СИЗ) становања*, основана на општинском и градском нивоу (Роровић, 1975, стр. 12).

У периоду 1974-1980. одлучујућу улогу у производњи и расподели станова имали су непосредни произвођачи и организације удруженог рада, планирајући и усмеравајући стамбену изградњу за задовољење својих потреба. У свакој организацији предвиђало се одвајање од 4% до 6% бруто личног дохотка за стамбену изградњу, чиме су се обезбеђивала средства за даље финансирање изградње друштвених станова, који су се одмах по завршетку изградње додељивали радницима на трајно коришћење. Критеријуми расподеле станова били су засновани на класним критеријумима, где су првенство у додели станова имали радници из непосредне производње (Роровић, 1975).

Овакав модел финансирања стамбене изградње био је резултат десетогодишње праксе у којој су организације, у систему самоуправљања, биле носилац одговорности за решавање стамбеног питања својих радника. Међутим, дати модел финансирања зависио је од степена акумулативности једне радне организације, па су радници са ниским примањима у организацијама мање акумулације, а тиме и са мање средстава за стамбену изградњу, теже долазили до стана. Привилеговане фирме и сектори (индустријска предузећа, банке, управа, војска) и даље су били највећи и најсигурнији инвеститори (Милић, 2006). Оваква пракса је условила развијање ширег круга солидарности, потврђеног Уставом СФРЈ и уставима свих република 1974. године, када је Уставом подржано формирање самоуправних интересних заједница. Значај СИЗ-ова становања осећао се пре свега у изградњи „станова солидарности“ – станова за раднике са ниским личним дохоцима, из организација ниске акумулативности. Ипак, основни циљ образовања СИЗ-ова становања било је усклађивање стамбених потреба и могућности, у чему су учествовали радници који су створили средства за стамбену изградњу, али и представници институција, урбанисти, пројектанти, представници комуналних предузећа и других организација укључених у процес припреме земљишта за стамбену изградњу. Овакав приступ указивао је сагледавање стана као дела сложеног просторног система, где је, осим структуре стана, важно сагледати градске мреже – саобраћај и јавни градски саобраћај, водовод, канализацију, грејање, телефон, зеленило. Улога СИЗ-ова огледала се и у доношењу одлука о нивоу и структури стамбене ренте, као и о мери и начину субвенционисања стамбене ренте за поједине групе корисника станова (Роровић, 1975).

Стамбена политика тежила је да постане „самоуправна“, односно, да изађе из оквира државног или општинског одлучивања. Константин Вујовић наводи да је основни циљ система друштвено-усмерене стамбене изградње био измена статуса и улоге удруженог рада у свим фазама укупног процеса изградње - у планирању и програмирању изградње, избору локација и одређивању њихових корисника, дефинисању структуре, величине и опремљености станова, избору најповољнијих пројеката и производа станова и утврђивању цене и рокова изградње. Овакав приступ омогућио је организацијама удруженог рада да се „ослободе незахвалне улоге купца који купује готов производ без икакве могућности да утиче на цену, положај и функционалне карактеристике стана“ (Вујовић, 1984, стр. 119). Вујовић такође истиче да је, осим координисања активности и средстава свих актера у овој области станоградње (банка, предузећа, грађевинских фирми, стамбених задруга), циљ друштвено-усмерене стамбене изградње био и благовремено планирање и програмирање, ради омогућавања максималне организованости свих учесника у изградњи, као и рационалније коришћење већ извршених и текућих улагања у основне објекте комуналне инфраструктуре и праведнију расподелу трошкова уређивања земљишта према стварним погодностима локације.

Ради спровођења политике друштвено усмерене стамбене изградње, у Београду је донет низ друштвених договора и самоуправних споразума⁴⁰, са циљем дефинисања система

⁴⁰ У периоду од 1974-76. године, у Београду су донети Друштвени договор о основама стамбене политике, Друштвени договор о основама земљишне политике, Друштвени договор о међусобним односима и обавезама учесника у усмереној стамбеној изградњи и Самоуправни споразум о издвајању средстава за финансирање стамбене изградње и усмеравању удружених средстава, Самоуправни споразум о правима и обавезама у

стамбених односа и стварања институционалног оквира који би омогућио деловање организација удруженог рада и интересних заједница становања. На нивоу Београда организација стамбене изградње била је надлежност „самоуправне интересне заједнице становања” основане 1975. године под називом *Београдска заједница становања*. Заједно са *Заједницом становања ЈНА* (Интересном заједницом за стамбену изградњу и управљање становима за потребе активних војних лица и грађанских лица у оружаним снагама СФРЈ) и *Заједницом становања савезних органа* (Интересном заједницом за стамбену изградњу и управљање становима за потребе радника и функционера савезних органа), Београдска заједница становања постала је 1976. године део друштвеног договора којим су постављене смернице нове политике стамбене изградње (Кушић, 2014). Планирање стамбене изградње захтевало је усаглашавање са планским документима вишег реда - Генералним урбанистичким планом, усвојеним 1972. године, и Детаљним урбанистичким плановима који су се израђивали за локације предвиђене за стамбену изградњу.

У истом периоду, у Урбанистичком заводу приступило се изради новог Генералног урбанистичког плана, са циљем сагледавања развоја Београда до 2000. године. Стручна јавност је заговарала важност утемељења урбанистичког планирања развоја града на „солидној стручној и научној документацији“, која, испоставиће се, у датом тренутку није постојала (Ђорђевић, 1984, стр. 36). Са циљем обезбеђивања основа за дефинисање новог ГУП-а, Урбанистички завод је остварио сарадњу са 39 научних и стручних организација, које су израдиле 70 студија или документационих елабората. Такође, за потребе рада на новом Генералном плану, Завод је проширио тим стручњака, који су у периоду 1969-1971. године интензивно радили на обради и анализи података о постојећем стању, испитивању испољених трендова и програмских прогноза за 2000-ту годину, а затим и на идентификацији циљева и програмске основе, и истраживање оптималних могућности развоја, кроз израду алтернативних решења плана, њихово вредновање и тестирање (*Generalni urbanistički plan Beograda*, 1972, стр. 16). Посебни циљеви плана у области становања тицали су се обезбеђивања здравих услова становања и обима стамбене изградње према којем би свако домаћинство до 2000. године имало стан, где би површина стана по становнику износила 21м², а исти норматив примењен је и при планирању отворених простора стамбених насеља. Карактеристике ГУП-а 1972 огледају се у интердисциплинарном приступу, који је довео до окупљања стручњака различитих професија, примени савремене, компјутерске, технике у прикупљању и обради података, изради скица, карата и самог Плана. Генерални план дефинисан је као „отворен према коректном ревидирању“, кроз израду и усвајање десетогодишњих (етапних) планова, којим би се обезбедио систем континуираног планирања друштвеног и просторног развоја града (*Generalni urbanistički plan Beograda*, 1972).

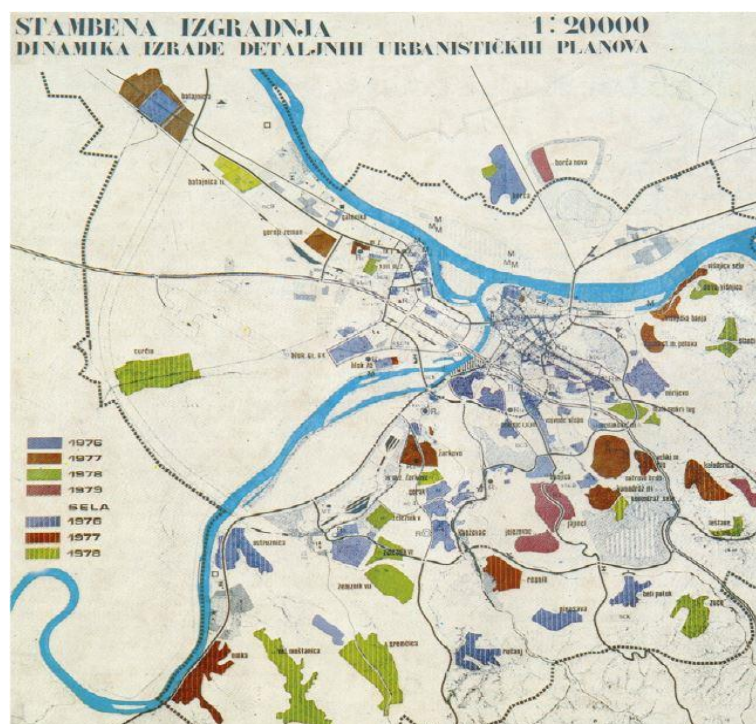
Од 1974. године уведене су промене у институционални оквири урбанистичког планирања. *Законом о планирању и уређењу простора*⁴¹ из 1974. просторно планирање постало је подскуп ширег друштвено-економског планирања, које се заснивало на „припреми и мониторингу годишњих, средњорочних и дугорочних макроекономских пројекција и стратегија развоја, као и анализи економских трендова и укључивања свих слојева друштва у економске токове“ (Урбанистички завод Београда, 2018а, стр. 68). Ова промена резултовала је променама статута и делатности Урбанистичког завода, који је тада постао *Завод за планирање развоја града Београда*. Један од првих задатака новоформираног Завода, био је креирање првог десетогодишњег програма развоја града Београда, под називом *Концепција друштвено-економског развоја и програм просторног развоја и изградње Београда у периоду 1976-1985. године*, усвојеног 1976. године, који је у професионалним круговима називан и Етапни план. Етапни планови су се радили и раније, али је за Концепцију која је усвојена 1976,

управљању и одржавању стамбених зграда и станова; видети IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1978)

⁴¹ Zakon o planiranju i uređenju prostora i prostornom planu SR Srbije, *Sl. glasnik SR Srbije*, br. 19/1974

карактеристично да она представља прво усаглашавање друштвено-економских и просторно-урбанистичких аспеката развоја. Спровођење Генералног урбанистичког плана (1972), чији је хоризонт био 30 година, предвиђено је кроз израду средњорочних планова: три десетогодишња етапна плана, у којима је први петогодишњи период био обавезујући, а други дат оквирно (Урбанистички завод Београда, 2018б, стр. 28). Тиме је етапни план представљао „мост између сувише блиског хоризонта од пет година, којим се служи Друштвени план, и сувише далеког хоризонта од 30 година, којим се служи Генерални урбанистички план“ (Glavički, 1981, стр. 12), односно, требао је да омогући превођење дугорочних циљева ГУП-а у оперативне програме акција, чиме је представљао својеврсну претечу данашњег стратешког планирања. Претпостављено је да овај план треба да пружи потребне планске елементе за: (1) детаљне урбанистичке планове; (2) петогодишњи програм стамбене изградње; (3) дефинисање развојних планова градских комуналних организација служби; (4) дефинисање развојних планова индустрије и грађевинарства, комерцијалних, друштвених и других делатности (Vujnović, 1997, стр. 259).

Усклађен са трендовима друштвено-економског развоја, програм је давао оптималне могућности за израду средњорочног програма развоја у свим областима, па и у области стамбене изградње (Mendelson, 1975; Glavički, 1981). Овим планом извршена је селекција економски оправданих локација за изградњу станова до 1985. године, што је било полазиште за даљи рад Завода за планирање развоја града, који је током 1976. и 1977. године, био фокусиран на обезбеђивање планске документације за потребе усмерене стамбене изградње (Stojkov, 1977). Карактеристика детаљних планова огледа се у процесу усаглашавања интереса различитих учесника – месних заједница, интересних заједница, општине и града у целини, посредством учешћа Београдске заједнице становања, комуналних радних организација и Дирекције за изградњу и реконструкцију Београда (Урбанистички завод Београда, 2018а). Динамика израде детаљних урбанистичких планова (Слика 3.4), пружала је оквир за планирање просторне дистрибуције друштвено усмерене стамбене изградње. Планирање нових стамбених целина, етапним планом ставља се фокус на реструктурирање просторне

Слика 3.4 Стамбена изградња – Динамика израде детаљних урбанистичких планова, репродуковано из *Урбанизам Београда* 42 (1977), 6

организације града, односно, „разгранавање компактног града у велике комплексне целине – градове у граду“ (Tomić, 1981).

Упркос тежњи да се кроз детаљне урбанистичке планове одговори на концепције Етапног плана, то у пракси није било у потпуности реализовано. Кључни проблем, поред недостатка адекватне и правовремене припреме потребне документације, била је недовољна координација процеса планирања и процеса реализације стамбене изградње, због чега је често долазило до накнадних драстичних измена планских решења. Такође, етапни план наилази на потешкоће у реализацији, обзиром да се услед лоших услова привређивања јављају проблеми обезбеђивања средстава како за стамбену изградњу, тако и за припрему и уређивање грађевинског земљишта и развијање нових инфраструктурних система - водовода, канализације, грејања. Као последица свих поменутих околности, долази до значајног раста свих трошкова у структури цене стана (Veljković, 1981, стр. 95), због чега „лимитирање цене стана“ постаје важан фактор стамбене изградње, што потврђује и укључивање датог критеријума у поставке *Модела пројектовања и изградње насеља Церак виногради*, који је требао да послужи као полигон за дефинисање општег и широко примењивог Модела организације и изградње већих стамбених комплекса у условима усмерене стамбене изградње (IAUSa, 1978).

Програм просторног развоја и изградње Београда до 1985. године заговарао је колективну стамбену изградњу у свим деловима града, чак и зонама малих густина насељености, с обзиром да је сваки облик изградње индивидуалних стамбених објеката био сматран нерационалним и тиме дестимулисан. Један од примера стамбеног насеља код којег је дошло до неусклађености између смерница дефинисаних ГУП-ом и Програма стамбене изградње, јесте насеље Вишњичка бања, изграђено у периоду 1978-1988. године. Један од аутора урбанистичко-архитектонског пројекта насеља, Љиљана Бакић, наводи да је Генералним планом за зону Вишњичке бање била предвиђена „изградња комфорног породичног становања високог стандарда и малих густина насељености, са индивидуалним објектима у зеленилу“. Услед имплементације смерница програма *Друштвено усмерене стамбене изградње (ДУСИ)*, *Програм просторног развоја и изградње Београда* модификовао став из ГУП-а, где је, без промене густине насељености (90 ст. / ха) програмирана колективна стамбена изградња, због чега је пројектом морала бити предвиђена „уситњена структура станова, згуснута у објекте рационалне спратности“, која оставља „велике слободне површине за уређење и опремање, у апсурдној диспропорцији са ниским стандардом становања“ (Вакић, 2012, стр. 47-49). Критикујући програмом подржано „становање у колективним објектима при густини насељености индивидуалне градње“, у тренутку када су „Београђани масовно градили викендице“, аутори Љиљана и Драгољуб Бакић су дали предлог структуре стамбеног насеља као комбинације индивидуалног и колективног становања, кроз дефинисање индивидуалних породичних кућа као „крупније структуре станова од прописане ДУСИ програмом, а у оквирима максимално дозвољених површина за стамбену изградњу у Београду“. Овакво решење је наишло на критику и незадовољство представника самоуправних организација удруженог рада, због чега је тражена корекција урбанистичког пројекта, и смањивање просечне квадратуре стана.

Систем друштвено – усмерене стамбене изградње, као облик стамбене политике, имао је за циљ корекцију јавног ренталног становања и побољшање „координације стамбене понуде (у одговорности грађевинских предузећа) и стамбене тражње (исказане посредством предузећа, која су као инвеститори заступала стамбене потребе својих запослених)“ (Petrović, 2004). Петровић истиче да је овакав систем омогућио јачање државне регулативе и смањивање утицаја тржишта, „јер је политичка елита желела да ограничи нараслу аутономију одлучивања директора у сфери економије“. Иако замишљена као систем изградње „за познатог купца“ и „производња за планиране потребе“, са тежњом лакшег доласка до стана, друштвено – усмерена стамбена изградња није успела да ограничи раст цена станова, већ су оне, напротив, расле услед одсуства тржишне конкуренције и монополског положаја грађевинских предузећа

под патронатом политичке власти (Petrović, 2004; Тимотијевић, 2012). Како Тимотијевић наводи, са појавом „станова солидарности” посредно се признаје да је постојећи систем доделе станова био неправедан, док је, током осамдесетих година, повећано кредитирање самосталне изградње кућа указивало на општи слом система станоградње. Вујовић наводи да је прецењена моћ система друштвено – усмерене стамбене изградње и његов капацитет да коригује тржишне законитости, односно, да посредством рада ООУР-а, отклони „неправду система тржишне производње станова у којој су 'станове добијали само они који су имали средстава'“. Вујовић указује и на проблем сложености таквог организационог концепта који није био довољно ефикасан и програма који се није заснивао на реалним могућностима инвестирања, већ на „програмима жеља“ (Вујовић, 1984). Тај „жељени модел“ огледа се и у моделу планирања нових стамбених насеља. Милић истиче да је у овом периоду настављена интензивна стамбена изградња по физичким обрасцима већих стамбених насеља из претходног периода, са уједначеним али веома амбициозним стандардима. Генерални урбанистички план Београда, усвојен 1972. године прогнозирао је повећање просечне површине стана, услед повећања норматива просечне стамбене површине од 21м² по становнику, што ће каснијим Изменама и допунама генералног плана из 1985. године бити оптимизовано на 18м² (Milić, 2006).

Период 1960-1980. године представљао је период интензивне усмерене стамбене изградње, која је подразумевала усклађивање друштвеног, економског и просторног развоја са циљем програмиране реализације од око десет хиљада станова годишње.

Урбанистички планови су заговарали *концентрисану стамбену изградњу*, у форми великих стамбених насеља од најмање 1.000 станова на јединственом терену, и *комплексну изградњу*, која је укључивала изградњу објеката јавне намене и пратећих садржаја уз објекте становања, који би омогућили дистрибуцију услужних делатности, снабдевање и рекреацију. Урбанистички нормативи дефинисани су за насеља / стамбене блокове као јединствене просторне целине, које су уједно представљале и најмање јединице територијалног управљања – стамбене (месне) заједнице. Изградња нових стамбених целина преусмерена је са централних градских зона на периферне слободне, неизграђене терене на којима је земљиште било у друштвеној својини. Велики просторни обухвати, од око 20 ha (или већи), омогућавали су једновремену и целовиту реализацију планиране стамбене структуре и насеља отвореног типа, насупрот претходном периоду (1945-1960), коју је карактерисала парцијална ивична изградња на парцелама мањег просторног обухвата (око 1-2 ha).

Иако је стамбена изградња била у средишту грађевинске делатности у периоду 1960-1980. године, овај период није био „хомоген“ и јединствен током свих 20 година у погледу регулаторног и планског оквира, структуре актера која је учествовала у процесу планирања, пројектовања и изградње, што се одразило на сагледавање улога отворених простора у структури стамбеног насеља. (Табела 3.2)

Један од аспеката који је утицао на промене улога отворених простора јесте однос према уређивању и опремању грађевинског земљишта. До 1965. године, трошкови уређивања и комуналног опремања земљишта падали на терет комуналних фондова, док су инвеститори сносили само трошкове изградње објеката. Ова пракса се мења увођењем накнаде за уређивање грађевинског земљишта као новог инструмента земљишне политике, која је обавезивала све инвеститоре да сnose трошкове припремања и комуналног опремања земљишта на укупној површини локације, која је укључивала ширу функционално дефинисану просторну целину (месну заједницу) у оквиру које је препознат и отворени простор.

Стандарди и нормативи дефинисани планским документима (генералним, регулационим и детаљним урбанистичким плановима) тежили су успостављању смерница којима би била постигнута уједначена структура стамбених насеља – густина становања, степен заузетости, дефинисана спратност објеката, обим и распоред нестамбених (централних) садржаја. Вођени датим квантитавним смерницама, планови су дефинисали физичку

структуру стамбених насеља, која је улогу отворених простора сводила на задовољавање планиране норме површине отвореног простора по становнику и „негативног простора“ између два изграђена објекта, којим би била задовољена норма њихове међусобне удаљености. Са променом методологије израде планова средином 1970-тих, омогућено је дефинисање оквирне физичке структуре, која је даље била разрађена кроз решења понуђена на архитектонско-урбанистичким конкурсима, а која су све чешће идентификовала важност диференцирања улога отворених простора, све до повратка формама и улогама отвореном простора које су преузете из урбане форме традиционалног блока и имплементирани у оквире отвореног блока (улица, трг, ...).

Табела 3.2 Приказ хронолошке промене структуре актера, процеса планирања, уређења земљишта и пројектовања стамбених структура и њиховог утицаја на улоге отворене просторе

структура актера	процеси → улоге отворених простора	временски период		
		1960-1965	1965-1974	1974-1980
Урбанистички завод / Завод за планирање развоја града	планирање	•	•	•
Дирекција за изградњу и реконструкцију Београда	уређење		•	•
Архитектонски бирои / Грађевинска предузећа	пројектовање			•

3.2.4 Регулаторни оквир планирања и изградње стамбених насеља у периоду од 1980. године до данас

Промене у оквирима стамбене политике, планирања и управљања у периоду 1980-1990.

Након промена устава 1974. године, којом је дата већа аутономија југословенским републикама, уз спровођење економске децентрализације (1976-1977), период 1980-тих година обележен је различитим кризама и проблемима. У Друштвеном плану развоја града за период од 1981-1985. године, оцењено је да су средства за развој комуналних делатности ограничена, што је наметнуло њихово усмеравање у објекте од приоритетног значаја за развој града, са нагласком завршавања већ започетих објеката, и детаљније утврђивање могућности и динамике активности од стране интересних заједница. Како град није располагао са довољно средстава за развијање градских магистрала, и без могућности укључивања железнице у приградски саобраћај, не долази до стварног планираног ширења и децентрализације града, већ јачају и консолидују се секундарна језгра – Нови Београд-Земун и Чукарица-Раковица. Повећање густина насељености, подржано Етапним планом за период 1981-1990. године, указује на промене тенденција у погледу просторног планирања и „смиривања раста града“ (Томић, 1981, стр. 21), што ће резултовати и доношењем Измена и допуна Генералног урбанистичког плана до 2000. године (усвојене 1985. године), у коме град напушта амбициозне циљеве постављене 1972. године, и бира „оствариве циљеве и одмерени развој“.

Крајем 1970-тих година, покрећу се питања у погледу лоцирања даље стамбене изградње на слободним локацијама – на градској периферији или у ближем центру, уз промену структуре постојећег стамбеног фонда, где се у професионалним и управљачким круговима јавља све већи број оних који заговарају реконструкцију града (Vujić, 1997). Овај период карактерише и видљива промена урбанистичко-архитектонске парадигме (Кушић, 2014), која се огледа у различитим пројектима, студијама и догађајима, публикованим и организованим на почетку 80-тих година.

Југословенски планерски скуп „Комуникације '81“, одржан у мају 1981. године, са темом „За умерени град“, имао је за циљ покретање питања која су се односила на будућност југословенских градова, њиховог неконтролисаног и непланског ширења са посебним фокусом на питање становања, земљишне политике и других тема од јавног интереса. Основно полазиште била је идеја да се „побољшање градске ситуације може очекивати тек под претпоставком промене односа према граду“ и залагања за „изворност и континуитет“ насупрот „космополитизма и скокова“, поштовања историјског и географског миљеа, у циљу обликовања „хуманијег урбаног пејзажа“ (Масуга, 1981). Саопштења са скупа, изложба и пратећи програм изложбе, у форми различитих предавања и разговора, указали су на методолошке и теоријске новине планирања градског простора, и отварања једног новог поља укључивања најширег броја људи у стварање града. Скуп „За умерени град“ и многи други догађаји тог периода, били су резултат деловања Центра за планирање урбаног развоја (ЦЕП), организације која је у форми мултидисциплинарног тима, функционисала у оквиру Београд-пројекта, и која је промишљала алтернативне моделе планирања градова, као одговор на изазове урбане кризе 80-тих година. Залажући се за активно деловање грађана у урбној средини, ЦЕП је 1982. године, организовао „Радионицу за поправку града“, на иницијативу Скупштине града Београда и градоначелника Богдана Богдановића. Радионица под геслом „За Београд, овде и одмах“, била је планирана да кроз различите форме - изложбе, расписе малих конкурса, предавања, разговоре и пилот-истраживања, подстакне обнову запуштених и занемарених делова Београда - простори попут дворишта градских блокова, школа, индустријских објеката, и др. уз учешће „свих оних (грађана) који желе да поправе Београд“. Међутим, иако је тежња била укључивање најшире могуће групе људи, заинтересованих стручних људи и институција, Ђорђе Бобић наводи да је „акција успорена а касније угушена јер је била на путу да умањи утицај институција и унесе нову енергију прављења града ван институција и до тада непознату слободу грађана у односе са дужносницима“ (Вобић, 2023, стр. 90-91).

Крајем седамдесетих и почетком 80-их година, започета је општа теоријска критика концепта Новог Београда као функционалног града (Vlagojević, 2005, стр. 206), у погледу преиспитивања структуре овог „35 година организованог и праћеног урбаног градилишта“ (Јовановић, 2018). Отклон од доктрине Атинске повеље и „лекорбизјеовског града“, видљив је у Студији „Истраживање алтернативних модела града“, израђеној у периоду 1979-1981, којом је руководио Милош Перовић, у оквиру које су постављене теоријске основе за системски приступ формирања „алтернативног модела“ функционалног града. Студија је анализирала однос величина урбаних блокова, типологију објеката, ширину улица и друге природне и створене условљености, што је резултовало спајањем карактеристика традиционалног и функционалистичког урбаног блока у форму „новог урбаног блока“. Алтернативни модел града био је заснован на идеји формирања сложених урбаних склопова, насталих комбиновањем новог урбаног блока и других елемената урбане структуре - трга, улице, паркиралишта, зелених површина, у циљу „физичког 'погушћавања' и садржајног 'допушћавања' три основна градска модела – историјског језгра, насеља насталих у духу Модерне и нова, неизграђена подручја“ (Урбанистички завод Београда, 2018а, стр. 88). Примена овог модела видљива је у каснијим урбанистичким плановима урађеним за територију Новог Београда, а у оквиру којих је планирана изградња блокова компактније форме и већег степена заузетости. Могућност примене теоријског истраживања алтернативних модела, испитана је кроз „Студију реконструкције центра Новог Београда и Савског амфитеатра“ (1981-1984), у оквиру које се тежило испитивању „реконструкције“ постојећег, израђеног урбаног ткива Новог Београда, и дефинисању нових елемената физичке структуре и мреже јавних простора. Студија алтернативних модела града и Студија реконструкције центра Новог Београда, обједињене су и објављене у Перовићевој књизи „Искуства прошлости“.

Преиспитивање визије Новог Београда била је и тема Међународног конкурса за унапређење урбане структуре Новог Београда – „Будућност Новог Београда“ (1986)⁴². Расписом је територија коју ју је конкурс третирао обухватала скоро целу територију општине Нови Београд, док је учесницима остављена слобода да бирају на коју ће се локацију фокусирати (Јовановић, 2018). У уводном излагању ванредног издања часописа „Архитектура и урбанизам“, који је био посвећен овом конкурс, Богдан Богдановић истиче да је конкурс омогућио „релативно лак увид у схватања свих данас постојећих школа“, где је са једне стране видљив још увек присутан „крут планерски приступ заснован на економско-техничком прогресу“, док се са друге стране јављају школе које „урбанизам схватају као неку врсту примењене антропологије, а жељени план града обрађују као колективни културни исказ“ (Bogdanović, 1986). У својој књизи „Нови Београд: Оспорени модернизам“, Љиљана Благојевић истиче конкурсни рад чији су аутори били Анри Лефевр (Henri Lefebvre), Серж Реноди (Serge Renaudie) и Пјер Гилбо (Pierre Guilbaud) а који је, обзиром да је био ненаграђен, „остао непримећен у научној и стручној јавности“, а чије се теоријске поставке заснивају на Лефевровој теорији „права на град“. Аутори овог решења у свом раду критикују „постмодерни историцизам“ – коришћење искуства историје, какво се наводи у Перовићевој студији, с обзиром да примена таквих принципа води „ка увођењу планова који су или инспирисани или копирају друге градове или старије квартове да би направили колаж или пачворк од делова Београда“ (Vlagojević, 2005, стр. 207). Насупрот трансформацији која подржава копирање елемената урбане форме традиционалног града, Лефевр тежи „трансформацији друштва која се заснива на грађанским правима“, где би кроз партиципацију појединаца била омогућена „инвенција, теоријско испитивање и креација“ (Vlagojević, 2005, стр. 208). Поред анализе укупних резултата конкурса и победничких радова, који су као окосницу имали различите теме, Јелица Јовановић истиче и важност разумевања друштвеног контекста који представља оквир одржавања овог Међународног конкурса (Јовановић, 2018). Конкурс је расписан на

⁴² Пун назив међународног конкурса: The Future of the New Belgrade – International Competition for the New Belgrade Urban Structure Improvement

основу одлуке из јула 1984. године, свега четири месеца након објављивања резултата „Београдског јавног конкурса за урбанистичко и архитектонско решење Блока 24 на Новом Београду“, којим је заувек напуштена идеја централног потеза Новог Београда (Blagojević, 2005, стр. 206), а истовремено започета пракса парцијалног развоја новобеоградског урбаног ткива, која је видљива у протекле две деценије (Marić, Niković, & Manić, 2010).

У тренутку одржавања конкурса „Будућност Новог Београда“ (1986), биле у су припреми „Измене и допуне Генералног урбанистичког плана Београда“, што у целини сведочи о новој реалности планирања како Новог Београда, тако и Београда у целини. Дубравка Секулић наводи да је управо 1986. година означила прекретницу у домену просторне трансформације Београда. Са једне стране, она истиче да је 1986. година представљала завршетак вишегодишњег пројекат „Искуства прошлости“ који је испред Урбанистичког завода водио арх. Милош Перовић, а који је базирајући се на „компарацији старе београдске матрице насупрот супер блокова Новог Београда“, поредио величину и организацију новобеоградских и „традиционалних“ блокова у старом делу града, без узимања у обзир „контекст у којима су те две различите матрице произведене“ (Sekulić, 2012, стр. 108). Секулић истиче да матрицу старог дела града карактерише простор који је у највећој мери изграђен између два рата, када је велики број објеката грађен за тржиште или потребе рентирања, док је Нови Београд настао у периоду када је „простор сматран јавним добром и ресурсом о чијем развоју (би требало да) одлучује цело друштво“ (Sekulić, 2012, стр. 108). Секулић сматра да је пројекат „Искуства прошлости“ представљао „припрему за тиху промену у законодавству и начину израде урбанистичких планова“, која ће се десити 1986. године, када долази до значајних институционалних промена унутар Урбанистичког завода (тадашњег Завода за планирање развоја града Београда) и до промене процедуре израде регулационих планова.

Завод за планирање развоја града Београда 1986. године, раздваја се на *Завод за планирање, управну организацију за стратешке планове*, који наставља да ради на задацима пређашњег Завода, и *Завод за урбанизам и пројектовање*, предузеће које послује на тржишту и ради детаљне урбанистичке планове и услове (Урбанистички завод Београда, 2018а). Делатност Завода за урбанизам и пројектовање у овом периоду била је усмерена на студијска истраживања и ДУП-ове реконструкције значајних градских потеза, насупрот претходном периоду планирања и изградње масовних стамбених насеља на новим теренима на периферији континуално изграђеног градског ткива и на Новом Београду. Овакав приступ планирању развоја града остаће присутан и током наредне деценије, када је променом друштвено-економског система и преласком из социјалистичког у неолиберални систем, укинута друштвено-економско планирање. Услед ових промена у организационој структури, напуштена је дотадашња пракса усмеравања и контролисања развоја града кроз израду регулационих планова које је за територију града Београда радио искључиво Завод, и омогућено је да регулационе планове, за потребе тржишта, раде и друга грађевинска предузећа, која су већ имала своје урбанистичке бирое (попут Енергопројекта), а која су неретко била и сама инвеститори. На тај начин је отворен пут такозваном „инвеститорском урбанизму“, односно - развоју града у складу са интересима тржишта (Sekulić, 2012, стр. 109).

Преиспитивање визије целовитог урбаног развоја Београда десило се нешто раније, услед успореног економског раста и промена унутар друштвено-политичких оквира, као и промена тенденција промишљања развоја града на ширем друштвеном плану. Крајем 1984. године, Скупштина града Београда донела је Нацрт одлуке о *Изменама и допунама Генералног урбанистичког плана Београда до 2000. године*, којима се предвиђа ревидирање амбициозних, али незапочетих пројеката, кроз ограничавање ширења града, погушћавање и унапређење већ изграђеног грађевинског земљишта, урбану ревитализација и обнову (Урбанистички завод Београда, 2018а). Како се наводи у самом документу плана, основне промене односе се на промене намене одређених површина, тако што се намене предвиђене за изградњу и уређење смањују (са 43.90 на 29.14ha), чиме се повећавају површине за заштитно зеленило, пољопривредне површине и шуме. Такође, измене плана односе се на промене параметара који дефинишу становање, однос слободних и изграђених површина и спратност објеката.

Просечна површина стана по становнику и површина отвореног простора, смањена је са 21m² на 18m², док је за нова насеља ван централних делова града, која представљају предмет овог истраживања, предвиђен индекс изграђености 0.8-1.6, густина насељености 200-300 ст. / ha, и спратност П+6 (Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1985, стр. 2). Овим планом задржава се месна заједница као основна јединица организације стамбене зоне, али како месна заједница, као јединица становања и рада, обухвата и делове зона намењених за друге градске функције и пошто је број становника у њима неуједначен, често и сувише велик, предвиђено је да се у оквиру месних заједница формирају јединице становања као основне јединице зоне, које би имале између 4.000 и 6.000 становника (Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 1985, стр. 83). Циљ израде оваквог плана јесте била рационализација и „обезбеђивање оперативног документа који ће омогућити детаљну планску разраду“ и „директну примену у формираним градским блоковима где је потребно само 'пломбирање'" (Урбанистички завод Београда, 2018а), насупрот дотадашњем планирању ширења градског грађевинског подручја. Са друге стране, овим изменама и допунама Генералног плана, уз измену процедуре израде регулационих планова, град је показао да одустаје од израде регулационих планова за локације неинтересантне инвеститорима, чиме је подстакнуто погушћавање постојеће изграђене структуре.

Рационализација дефинисана планом, није била праћена рационализацијом у његовом спровођењу, па је услед децентрализације надлежности од града ка општинама, повећана нестабилност и отворен пут непланској бесправној изградњи. Пракса бесправне изградње, у форми адаптација и доградњи, била је заступљена још од 1960-тих година, када је у централној зони града била онемогућена парцијална реконструкција објеката од стране власника, већ је као услов постојала реконструкција целог блока од стране неког друштвеног грађевинског предузећа. Други проблем представљала је бесправна изградња на пољопривредном земљишту изван граница грађевинског подручја, која је у политичким, али и стручним круговима сматрана „маргиналном друштвеном појавом“, чијем решавању се у датом тренутку није системски приступало (Petovar, 2010). Државни званичници нису никада званично признали да је нелегална градња имала своје предности, с обзиром на то да је „ублажила притисак ионако преоптерећеног система друштвене расподеле станова“ (Sekulić, 2012, стр. 39). Читава насеља изграђена у рубној зони града практично „нису ни постојала на мапи“, јер су урбанисти у тадашњим плановима приказивали дивља предграђа као зелена поља, што их је означавало као зелена, неизграђена подручја (Sekulić, 2012, стр. 49).

Насупрот решавању проблема, законодавство се чак прилагођавало неформалним праксама, што је видљиво у законским одредбама којима је омогућено дефинисањем услова и рокова за накнадно прибављање урбанистичких услова и грађевинских дозвола за бесправно изграђене објекте⁴³, као и могућност озакоњења надзиђивања зграда и претварања заједничких простора стамбене зграде у станове и пословне просторе⁴⁴ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019; Цагић Милошевић & Међо, 2014; Sekulić, 2012). Законским одредбама промењени су критеријуми за доделу грађевинског земљишта⁴⁵, када је омогућено да општина може дати градско грађевинско земљиште којим располаже грађевинској организацији ради изградње станова и пословних просторија за тржиште, чиме се поново креирају модели либералније и тржишно оријентисане изградње вишепородичног становања (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 103). У овом периоду број изграђених друштвених станова почиње значајно да опада.

Поред усвајања Измена и допуна Генералног урбанистичког плана, значајна промена у законодавству и начину израде урбанистичких планова догодила се 1986. године, када се „на иницијативу ЦЕП-а (Центар за планирање урбаног развоја), мења процедура израде регулационих планова“ (Sekulić, 2012, стр. 108). До тада је израда регулационих и детаљних планова била предмет рада искључиво Урбанистичког завода, кроз које је град усмеравао и контролисао развој.

⁴³ Закон о изградњи објеката, *Службени гласник СРС*, бр. 10/1984

⁴⁴ Закон о надзиђивању зграда и претварању заједничких просторија у станове, *Службени гласник СРС*, бр. 44/1984

⁴⁵ Закон о изменама и допунама закона о грађевинском земљишту, *Службени гласник СРС*, бр. 38/1984, члан 2

Усвајањем *Закон о планирању и уређењу простора* (1985)⁴⁶, донете су измене у организацији просторно-планске делатности и омогућено да просторне и урбанистичке планове израђују „управне организације и организације удруженог рада које су регистроване за обављање те делатности, ако испуњавају посебне услове“, који су се првенствено односили на постојање стручног кадра са претходним искуством рада на изради планске и пројектне документације (архитекте, грађевински инжењери, економисти, правници) (Цагић Милошевић & Међо, 2014, стр. 362-363). Секулић истиче да је оваква законска одредба омогућила да се „планирањем изградње и уређења Београда, односно Србије и Југославије, [...] баве и велика грађевинска предузећа“, попут ЦЕП-а и Енергопројекта, „која су често била директно заинтересована, зато што су била и инвеститори“ (Sekulić, 2012, стр. 109), због чега град одустаје од израде планова за локације за које није било заинтересованих инвеститора. Секулић закључује да је 1986. година, када овај Закон добија директну примену, постаје година којом отпочиње „ера инвеститорског урбанизма“, али и неодговорно располагање простором од стране градске Управе, видљиво у одустајању од идеје планирања простора као јавног добра.

Промене у оквирима стамбене политике, планирања и управљања у периоду 1990-2000. – почеци трансформације стамбених насеља

Транзициони период 90-тих година, обележили су распад СФРЈ, ратови у региону, политичко-економске санкције и хиперинфлација, праћени колапсом институционалног система, брзом приватизацијом државних предузећа и „спектаклом глобализације који је величао слободу појединца и богатство“ (Kucina, 2016, стр. 106). Распад Југославије, био је последица сплета међународних околности и унутрашњих проблема између федеративних република. Промена друштвено-економског система, напуштање социјалистичког и прелазак на неолиберални систем⁴⁷, означавала је прелазак са централне, планске економије и привреде, на систем слободног тржишта, захтевајући прилагођавање система планирања урбаног развоја новим тржишним условима. Дате промене су за последицу имале трансформацију града који је обликовала социјалистичка држава, фокусирајући се јавни интерес и друштвено благостање, ка пост-социјалистичком граду, који карактерише простор обликован ослобођеним економским интересима (Kucina, 2016).

Наслеђени социјални и политички контекст, поставио је знатна ограничења пост-социјалистичком развоју града, нарочито у погледу наслеђене институционалне структуре (Petovar, 2010). У датом периоду, задржана је претходна децентрализација надлежности и „спуштање“ управљања урбаним развојем на ниво општина, без координације на нивоу града. Ипак, Урбанистичком заводу Београда, који је (поново) основан 1994. године, враћена је обједињена надлежност над планерским и развојним пословима града. Суочен са озбиљним проблемима бесправне изградње, наслеђене из претходног периода, и са циљем проналажења решења за лошу урбанистичку ситуацију у граду, Урбанистички завод је свој рад усмерио на израду „санационих“ планова за територије града нападнуте непланском изградњом. Како би омогућили убрзавање процедура, примењује се нови метод директног спровођења Генералног плана кроз израду урбанистичких анализа градских блокова као основа за интервенције (Урбанистички завод Београда, 2018а). Оваква пракса је „отворила врата“ парцијалној изградњи у оквиру стамбених целина, планираним и грађеним у периоду 1960-1980. године, без провере уклапања нових структура и садржаја, кроз израду и усвајање Детаљних планова.

⁴⁶ Закон о планирању и уређењу простора, *Сл. гласник СРС*, бр.27/85

⁴⁷ Крајем 1980-тих, међународне институције (Светска банка, EBRD, EuropeAid) наметнуле су транзицијски програм у земљама Југоисточне Европе, укључујући и Србију. Програм, заснован на императивима неолиберализма, захтевао је либерализацију тржишта, приватизацију, комерцијализацију и минимизирање улоге држава у различитим сферама; видети Slavka Zeković, Miodrag Vujošević, *Uticaj kontekstualnih faktora na politiku građevinskog zemljišta i urbanog razvoja u Srbiji*, у J.-C. Bolay, T. Maričić, S. Zeković (ur.) *Podrška procesu urbanog razvoja* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2018), 44

Дубравка Секулић објашњава појаву неформалних просторних пракси и непланске градње као просторну акумулацију вишку вредности, наводећи да „чак и мала неформална економија попут оне која је постојала у Србији деведесетих година на крају производи вишак вредности који треба да се апсорбује, углавном у изграђено окружење“ (Sekulić, 2022). Секулић истиче и да је током 1990-тих и раних 2000-тих година постојао „општи консензус унутар архитектонске струке“ којим је „проширење крова, заједно са уличним киоском“ сматрано „најочигледнији симбол негативне трансформације града“, али и да је таква трансформација представљала просторну репрезентацију закона и планске регулативе, или, како је она именује – „форма закона“ (енгл. *the shape of law*).

Друштвена својина – несвојински концепт својине, присутан у периоду самоуправног социјализма, дефинисао је стамбене објекте као објекте „без власника“, односно, као објекте у општој / друштвеној својини. Овај концепт је напуштен, почетком 90-тих, када је новим Уставом Републике Србије (1990) омогућено да се станови у друштвеном и државном власништву могу приватизовати под тржишним условима. Таквом одлуком држава мења стамбену политику укидањем четрдесетогодишњи систем финансирања друштвене стамбене изградње, и окреће се тржишту као „саморегулишућем“ механизму. Уставна начела су уграђена у законски оквир, па је у складу са *Законом о стамбеним односима* (1990)⁴⁸ и *Законом о становању* (1992)⁴⁹, обезбеђивање становања престало да буде задатак друштва у целини и постало лична одговорност грађана. Овим законима је извршена приватизација друштвених станова, који су до тада чинили највећи део стамбеног фонда у градовима. Законски оквир омогућио је да под дефинисаним условима „носилац станарског права, закупац стана и чланови њиховог породичног домаћинства могу у целини или у идеалним деловима да купе стан у друштвеној својини који користе“. Период интензивне приватизације станова у друштвеној својини био је уједно и период хиперинфлације, у периоду од 1989. до 1994. године, услед које се нпр. двособни стан продавао по цени од 100 немачких марака (што је била тржишна вредност целог стана), у време када је просечна месечна плата варирала између 5 и 10 марака (Marić, 2018). Све поменуте околности утицале су да у року од пет година буде промењена својинска структура над становима, па је већ средином 90-тих година, 98% укупног броја станова у Србији било у приватном власништву (Damjanović & Gligoriјеvić, 2010). Поред станова, приватизован је и велики број некадашњих друштвених предузећа и некретнина којима су дата предузећа располагала, чиме се „Београд померио ка метрополама у којима доминира приватна својина у грађеној средини“ (Petovar, 2010).

Приватизација станова требало је да обезбеди финансијску основу за нова улагања у стамбену изградњу, али услед хиперинфлације и децентрализованог система откупа станова, то није реализовано у планираном обиму. Услед укидања монополске позиције државних/друштвених грађевинских предузећа и омогућавање приватног предузетништва у овом сектору, у стамбеној и другој изградњи појављују се нови актери и нови интереси, који у изградњи станова виде профит, што утиче на експанзију изградње у новим, тржишним условима. Паралелно са изградњом нових станова и њиховом понудом на тржишту, јављају се проблеми настали услед убрзане приватизације станова из претходног социјалистичког периода, а који су се тицали управљања заједничким просторима унутар стамбених зграда и насеља. У циљу обезбеђивања додатног стамбеног простора, јављају се различите форме надоградњи, попут затварања заједничких делова стамбених зграда или надоградњи кровова, који поред постављања уличних киоска као привремених објеката постају „најочигледнији симбол негативне трансформације града“ (Sekulić, 2022). Средином деведесетих, држава је донела два закона којима би регулисала ове процесе нелегалне изградње - *Закон изградњи објеката*⁵⁰ (1995), којим је требало регулисати поступак доградње крова и претварања заједничких простора у стамбене / пословне, као и *Закон о*

⁴⁸ Закон о стамбеним односима, *Сл. гласник СРС*, бр. 12/1990, 47/1990 - испр. и 55/1990, и *Сл. гласник РС*, бр. 3/1990 - испр. и 7/1990 - испр.

⁴⁹ Закон о становању, *Сл. гласник РС*, бр. 50/92, 76/1992, 84/1992

⁵⁰ Закон о изградњи објеката, *Службени гласник РС*, бр. 44/1995

посебним условима издавања грађевинске, односно употребне дозволе за одређене објекте⁵¹ (1997), са циљем уређивања поља „дивље градње“, односно, нелегалне изградње објеката. Међутим, како Секулић истиче, „оба закона постигла су управо супротно од замишљеног“, јер су „уместо спречавања нелегалне градње [...] креирали процедуре које би омогућиле да нелегалне доградње постану легалне“ (Sekulić, 2022).

Убрзана приватизација стамбеног фонда оставила је нерегулисано питање одржавања комуналних простора и фасада. Овај проблем није решен ни *Законом о одржавању стамбених зграда*⁵² (1995), јер је управљање заједничким просторима препуштено власницима станова, по основу приватне својине над станом, док је инвестиционо и текуће одржавање је дефинисано као факултативно а не обавезно (Petovar, 2010). Исти закон је дефинисао ко и по којој процедури има право да надогради кров или да приватизује заједничке просторе зграде, отварајући простор да инвеститори не буду само станари, већ и „треће лице“ уколико се „утврди да власници станова односно других посебних делова зграде, или чланови њихових породичних домаћинстава нису за то заинтересовани“⁵³. У свом излагању на конференцији „У борби за јавно добро: анализе, стратегије и перспективе“ (2012), Горан Мусић је отворио питање управљања друштвеном својином и јавним добром у српској транзицији (Musić, 2012). Његово питање: „Од 'свачије-ничије' до нечије, само чије?“, илуструје проблем управљања заједничким просторима стамбених зграда али и јавним (отвореним) просторима целокупних стамбених насеља, који је услед укидања концепта друштвене својине и приватизације станова, остао простор изван стамбене зграде, за који нису биле дефинисане надлежности и одговорности станара, већ јавних комуналних предузећа.

Поред промена законског оквира који је регулисао област становања, Србија је донела сет грађевинских закона⁵⁴ 1995. године, са циљем формирања амбијента за привлачење страних инвеститора. Према *Закону о грађевинском земљишту*, грађевинско земљиште је могло бити „јавно грађевинско земљиште и остало грађевинско земљиште (у приватној и државној својини), уз право коришћења или дугорочног закупа“ (Zeković & Vujošević, 2018, стр. 45). Члан 19 овог закона, омогућио је пренос права својине над објектима на право својине над земљиштем које се испод објеката налази. На овај начин је грађевинско земљиште, које је према претходном закону било дефинисано као „добро од општег интереса“ којим управљају градске власти, добило „статус робе“, и отворило пут ка приватизацији грађевинског земљишта посредством приватизације предузећа и објеката која су предузећима припадала (Sekulić, 2012, стр. 63). Омогућавање остваривања права директне приватне својине над градским грађевинским земљиштем биће уведено кроз уставне промене почетком 2000-тих година.

Усвајање сета грађевинских закона, пратила је и промена *Закона о експропријацији*⁵⁵ (1995), којом је укинута утврђивање јавног интереса за потребе усмерене стамбене изградње - вишепородичног становања. У Члану 20. овог закона наводи се да „Влада може утврдити јавни интерес за експропријацију ако је експропријација непокретности неопходна за изградњу објеката у области: образовања, здравства, социјалне заштите, културе, водопривреде, спорта, саобраћајне, енергетске и комуналне инфраструктуре, објеката за потребе државних органа и органа територијалне аутономије и локалне самоуправе, објеката за потребе одбране земље, као и за изградњу станова којима се решавају стамбене потребе социјално угрожених лица“, али не и за усмерену стамбену изградњу која је представљала јавни интерес током периода социјализма. Ова законска одлука директно је утицала на редуковање израде детаљних планова за потребе стамбених насеља, и касније постепено губљење становања као јавне намене у урбанистичким плановима.

⁵¹ Закон о посебним условима за издавање грађевинске, односно употребне дозволе за одређене објекте, *Сл. гласник РС*, бр. 16/97

⁵² Закон о одржавању стамбених зграда, *Сл. гласник РС*, бр. 44/1995

⁵³ Закон о одржавању стамбених зграда, *Сл. гласник РС*, бр. 44/1995, Члан 18.

⁵⁴ Закон о грађевинском земљишту, *Сл. гласник РС*, бр. 44/1995; Закон о планирању и уређењу простора и насеља, *Сл. гласник РС*, бр. 44/1995; Закон о Просторном плану Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 13/1995

⁵⁵ Закон о експропријацији, *Сл. гласник РС*, бр. 53/1995

**Промене у оквирима стамбене политике, планирања и управљања у периоду 2000-2020.
– интензивирани трансформација стамбених насеља**

Друштвено-политичке промене 2000. године, означиле су нови период развоја Србије, самим тим и Београда, с обзиром да су либерализација тржишта и приватни капитал утицали на амбиције управе града и планирање његовог просторног развоја.

„Механичко обједињавање правних материја просторног и урбанистичког планирања, грађевинског земљишта и изградње објеката“ у један закон извршено је 2003. године *Законом о планирању и изградњи* (Zeković & Vujošević, 2018, стр. 45), и омогућена је приватна својина над осталим грађевинским земљиштем, да би касније, била омогућена и приватна својина над *градским* грађевинским земљиштем Уставом из 2006. године⁵⁶. *Законом о планирању и изградњи*⁵⁷ (2009) омогућено је да грађевинско земљиште може бити у свим облицима својине и у промету, што је укључивало и грађевинско земљиште у јавној својини. Како Зековић и Вујошевић наводе, разлог доношења честих измена и допуна закона у овом периоду, био је „настојање државе да створи урбанистичко и друго законодавство које ће инвеститорима омогућити субвенционисање у домену грађевинског земљишта“, односно, да им кроз регулаторни оквир пружи приступ инвестиционо атрактивним локацијама и брже добијање грађевинске дозволе (Zeković & Vujošević, 2018, стр. 45). Такође, законом дефинисано увођење појмова „јавног и осталог земљишта“, пренето је на дефинисање „јавних и осталих намена“ у урбанистичким плановима. На овај начин се дефинитивно укида планирање становања као јавне намене (оно прелази у остале намене), осим у случају планирања социјалног становања. Са друге стране, отворени простори стамбених насеља из периода социјализма, иако припадају просторној целини насеља, планирани су као јавна намена и јавна својина. Раздвајањем стамбених и отворених простора по основу својине и намене, утицало је прекид интегралног и целовитог планирања даље трансформације ових стамбених насеља.

Промену законодавног оквира, пратила је и промена планског оквира почетком 2000-тих година. Усвајањем *Генералног плана Београда* 2003. године⁵⁸, са временским хоризонтом до 2021. године, инициран је нови урбанистички приступ континуираног планирања Београда, који је за разлику од конвенционалног, био заснован на редовним испитивањима потреба за изменама и допунама иницијалног плана, чиме би била одржавана његова актуелност и спречено застаривање плана (Мацура, Ференчак, Гвозић, & Томић, 2021). Принцип континуираног планирања из основног Плана (2003) био је примењен до 2016. године, када је усвојен нови ГУП Београда и План генералне регулације за град Београд. Усвајањем ГУП-а 2016. године, започета је „трансформација система урбанистичког планирања у складу са тржишно-заснованим друштвено-економским, политичким институционалним и организационим променама“ (Zeković & Vujošević, 2018). ГУП 2021 (2003), као и његове измене 2016. године, препознао је типологију становања у отвореним градским блоковима, који представљају предмет овог истраживања, и нагласио да отворене блокове треба развијати са истим концептом. Међутим, у складу са друштвеним и економским тенденцијама, овај план дозволио је формирање трговачких улица дуж важних саобраћајних праваца и формирање нових пословно - комерцијалних зона, нарочито на подручју Новог Београда.

Изменама и допунама Закона о планирању и изградњи (2014), *План генералне регулације (ПГР)* дефинисан је као „основни план регулације који се директно спроводи применом правила уређења и грађења на целом обухвату планског документа“. Директно спровођење ПГР-а кроз урбанистички пројекат, без обавезе израде планова детаљне

⁵⁶ Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 98/2006

⁵⁷ Закон о планирању и изградњи, *Сл. гласник РС*, бр. 72/2009

⁵⁸ Током 1990-тих година, када су се дешавале велике политичке и друштвено-економске промене које су утицале на урбани развој Београда, начињена су три покушаја да се усвоји нови Генерални урбанистички план, који би дефинисао нове смернице развоја у односу на претходни план из 1985. године. Међутим, упркос намери, рад на плану је остајао на нивоу прелиминарних разговора и одлука све до 2003. године (излагање Ане Граовац, „Урбанистичко планирање у Београду: трендови, задаци, улоге“, II: *Urbanističko planiranje u Beogradu: trendovi, zadaci, uloge, iz vizure urbanistkinje Ane Graovac - YouTube*), 23.11.2023., 13:35

регулације⁵⁹, омогућило је бржу реализацију процедура и добијање дозвола за изградњу, с обзиром да урбанистички пројекат није план, и за разлику од плана детаљне регулације, не прати процедуру израде планског документа која подразумева јавни увид и учешће јавности⁶⁰. Убрзавање процедура уз могућност остваривања приватне својине над градским грађевинским земљиштем, омогућило је даље „уситњавање“ просторне структуре стамбених насеља обухваћених овим истраживањем. Дати процеси осликавају феномен урбаног развоја Београда заснован на „фаворизовању интереса приватног капитала“ и „фокусирању на економску експлоатацију појединачних локација у односу на укупну друштвену, еколошку и економску добит“ (Graovac i dr., 2021, стр. 8), где се отворени простори стамбених насеља из социјалистичког периода препознају кроз економску вредност „празне парцеле“.

Са друге стране, отворени простори стамбених насеља из периода социјализма препознати су у оквиру *ППР система зелених површина*, који је развијен као последња фаза пројекта *Зелена регулатива Београда* са циљем дефинисања бољег управљања зеленим површинама у граду и променом статуса система зелених површина од подређене у примерну градску инфраструктуру. План је конципиран на три нивоа који обухватају: (1) очување и унапређење постојећих зелених површина, (2) планирање нових зелених површина и (3) достизање задатих европских стандарда. У анализи постојећег стања система зелених површина, која је претходила изради плана генералне регулације, отворени простори стамбених насеља из социјалистичког периода, који се у највећој мери налазе на територијама општина Нови Београд и Чукарица, представљају зоне које дају могућност „активне и пасивне рекреације посетилаца (седење, шетња, трчање, игра деце, игра кошарке, фудбала, бадминтона, одбојке и сл.), ... што је дало усмерење да се планским решењем ови простори очувају, унапреде и изузму од изградње, као и подигну нови на територији општина где су у дефициту“ (Teofilović, 2019, str. 8). У студијама које су пратиле план приказана је дистрибуција отворених зелених простора у функцији рекреације на 10-мин пешачкој дистанци на подручју града⁶¹ (Слика 3.5), где се уочава да се стамбена насеља анализирана у овом раду налазе у зони добре приступачности отворених простора. План препознаје отворене просторе у оквиру „зоне вишепородичног становања у постојећим организованим насељима – отворени блок“ као „пејзажно уређене јавне зелене површине“ за које важе „општа правила за јавне зелене површине“, где је дефинисано да приликом реконструкције јавне зелене површине у отвореним блоковима „минимална зелена површина треба да износи 20м² по становнику“ (Urbanistički zavod Beograda, 2019, str. 93). Овим правилом сва насеља овог типа стављена су у исти однос, иако је приликом њиховог планирања и изградње, у периоду 1960-1980. године, варијала планирана површина отвореног простора по становнику⁶². Даљом трансформацијом ових насеља у претходним деценијама, отворени простори су трајно изгубљени услед нове изградње, због чега је у појединим насељима немогуће достићи предвиђене стандарде и нормативе.

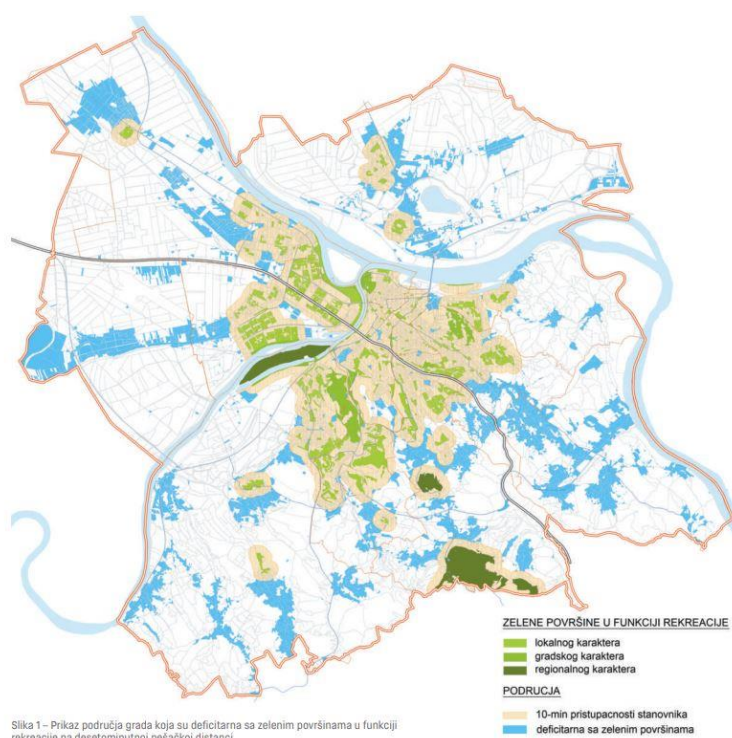
⁵⁹ Законом је дефинисана обавеза израде планова детаљне регулације у случају „када није могуће на целом обухвату плана генералне регулације одредити регулацију, односно правила уређења и грађења“ и када се „утврди да је за одређено подручје, због специфичности, неопходна разрада планског решења плана генералне регулације, иако је дата његова непосредна примена, а у складу са општим правилима уређења и грађења која су садржана у плану генералне регулације“. *Zakon о планирању и изградњи, Službeni glasnik RS, br. 72/2009, члан 25*

⁶⁰ Према важећем *Закону о планирању и изградњи*, прописан је временски рок трајања раног јавног увида – (15 дана) и јавног увида (30 дана). Током раног јавног увида носилац израде плана упознаје јавност са са општим циљевима и сврхом израде плана, могућим решењима за развој просторне целине, могућим решењима за урбану обнову, као и ефектима планирања. Јавни увид представља излагање нацрта планског документа.

⁶¹ Урбане политике указују на различите индикаторе за праћење квалитета и доступности отворених простора, који зависе од друштвено-економског контекста урбаног подручја које се посматра. Поред пешачке доступности, у литератури се најчешће налази и на индикатор процентуалне заступљености отвореног простора на подручју града, као и индикатор површине отвореног простора по становнику; видети UN-Habitat, *Discussion Paper: Developing Public Space and Land Values in Cities and Neighbourhoods* (UN-Habitat, 2018), 2

⁶² Површина планирана за отворене / зелене просторе у насељу, кретала се од 11 до 36м² / стан., видети Анекс

Поред Закона о планирању и изградњи (2009), који се односи на традиционално планирање, и уређује конкретну област изградње и коришћења простора, систем планирања у Србији сада уређује и Закон о планском систему⁶³ (2018), који дефинише „управљање системом јавних политика“, односно, уређује сет документа, попут стратегија и акционих планова, које управа доноси у циљу побољшања управљања урбаним развојем (Граовас i dr., 2021). Један од значајних докумената јесте *Стратегија одрживог и интегралног урбаног развоја Републике Србије до 2030. године*⁶⁴, као јавна политика која представља кључни инструмент за остваривање одрживог урбаног развоја уз коришћење интегралног приступа. Стратегија је усклађена са многобројним документима усвојеним на међународном и европском нивоу, а њеним усвајањем од стране Владе Републике Србије, стварају се предуслови за спровођење *Нове урбане агенде (2016)*, и усклађивање урбаног развоја Републике Србије са циљевима *Урбане агенде Европске уније (2015)*. Као једно од шест приоритетних подручја интервенције у урбаним насељима, стратегија препознаје *угрожене урбане структуре, урбане матрице и централне урбане зоне*, где су као кључни проблеми истакнути угроженост и узурпација објеката и отворених простора са јавном наменом, редуковање зеленила, угроженост урбане матрице као једног од кључних елемената идентитета урбаног насеља, услед нерационалног интензитета изградње. Карактер интервенција који стратегија предвиђа за ово приоритетно подручје, а које су од значаја за истраживање структуре стамбених насеља која су предмет овог истраживања, односе се на обнову и реконструкцију урбане матрице и урбане структуре, спречавање узурпације јавног грађевинског земљишта, уређење јавних и отворених простора, али и развијање иновација у

Слика 3.5 ПГР система зелених површина, Приказ подручја града која су дефицитарна са зеленим површинама у функцији рекреације на 10-мин пешачкој дистанци, репродуковано из Anica Teofilović, *Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda, Urbanizam Beograda, 1-2 (2019)*, 10

⁶³ Закон о планском систему Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 30/18

⁶⁴ Стратегија одрживог и интегралног урбаног развоја Републике Србије до 2030. године, *Службени гласник РС*, бр. 47/2019

домену управљања, кроз унапређење и јачање институционалних и управљачких капацитета (SOIUR, 2018, pp. 96-97). Такође, један од посебних циљева Стратегије који је од значаја за анализу отворених простора стамбених насеља из периода самоуправног социјализма „унапређен и уједначен квалитет уређености и приступачности урбаног простора“, за чије постизање су дефинисани пакети мера који се односе на 2.1. Унапређење централних урбаних зона и јавних простора“ и 2.2. Културна баштина и култура (SOIUR, 2018, стр. 65).

Подршка за спровођење мера дефинисаних Стратегијом одрживог и интегралног урбаног развоја РС јесу и различити међународни програми и пројекти, који покрећу питања очувања градитељског наслеђа 20. века, посебно послератне модерне архитектуре и урбанистичког планирања у Европи. Пример таквих пројеката је Акција 10 у оквиру имплементације Урбане агенде ЕУ - „Интегрални приступ очувању дисонантног наслеђа у Европи“⁶⁵ (енг. *Integrated approaches to Dissonant Heritage in Europe*), који је део програма „Експериментално становање и урбани развој“ (нем. *Experimenteller Wohnungs- und Städtebau - ExWoSt*). Циљеви акције јесу (1) подизање свести о вредности и потенцијалу дисонантног наслеђа, уз промовисање његове веће интеграције у урбани и регионални развој и обезбеђивање његовог очувања и одрживог развоја; (2) промовисање бољег коришћења потенцијала наслеђа у сврхе као што су образовање о историји, демократији и развоју туризма, и развијање нових и иновативних приступа урбаним питањима.

На овој линији, савремена пракса планирања и управљања урбаним развојем Београда препознала је значај заштите урбанистичких целина и градитељског наслеђа из периода модерне архитектуре, кроз доношење одлуке о проглашавању архитектонске и урбанистичке заштите појединих објеката и урбаних целина насеља у оквиру насеља Церак виногради и Централној зони Новог Београда (Vlada Republike Srbije, 2021; Vlada Republike Srbije, 2019). Овим одлукама дефинисане су опште мере заштите, које се односе на очување створених вредности стамбеног насеља, постојеће урбане матрице, диспозиције објеката и саобраћајне инфраструктуре, али укључује и мере заштите отворених простора насеља, у погледу очувања зелених површина и засада, као и очувања јавне намене отворених простора, кроз дефинисани режим јавног коришћења који онемогућава ограђивање и изградњу објеката који могу угрозити или нарушити аутентичност амбијента просторно културно историјске целине. Овакав вид одлука и прописа даје легитимитет очувању ових просторних целина, међутим одлуке, као механизам заштите, представљају само декларативне ставове, без препознавања стварног друштвеног значаја и без институционалне и финансијске подршке, што за последицу има недефинисане механизме управљања овим просторним целинама и одсуство стварних просторних промена.

Демократске промене и тржишна економија заменили су социјалистички једнопартијски систем и централну планску економију почетком 1990-тих година и створили нови развојни оквир који је захтевао и нову перцепцију просторног и урбаног развоја, утичући и на перцепцију улога отворених простора у стамбеним насељима грађеним у периоду социјализма.

⁶⁵ Појам „дисонантног наслеђа“ означава део европске историје и културног наслеђа, који укључује „места која се односе на национал-социјалистичке, фашистичке, националистичке или комунистичке режиме и државне системе, као и места која откривају структуралне доказе рата, прогона или колонизације“. Под ову групу историјског градитељског наслеђа могу се подвести примери послератне модерне архитектуре и урбанистичког планирања, а који укључују споменике, појединачне архитектонске објекте али и веће просторне целине попут стамбених насеља; видети: *Integrated approaches to Dissonant Heritage in Europe*, <https://www.bbsr.bund.de/BBSR/EN/research/programs/ExWoSt/FieldsOfResearch/dissonant-heritage/01-start.html>, приступљено: 01.04.2024, 12:56

Низ закона који је усвојен у периоду од 1990. до 1997. године омогућио је приватизацију друштвених станова и друштвених предузећа, легализацију нелегалне градње и доградње, као и доношење закона који су имали за циљ формирање амбијента за привлачење страних инвеститора. Сви ови процеси су у кратком временском периоду значајно мењали структуру стамбених насеља кроз промену власништва над станови и објектима (прелазак станова из друштвене у приватну својину), узурпацију отвореног јавног простора кроз нелегалну градњу, фрагментацију просторног обухвата кроз издвајање засебних парцела за изградњу нових стамбено-пословних објеката, и др. Фрагментација простора видљива је и кроз промену методологије планирања која се огледа у смањењу просторних обухвата планских докумената, који не третирају стамбени блок / насеље као целину, већ неки његов део.

Након демократских промена 2000-тих година, ови процеси су појачани кроз механичко обједињавање неколико закона у један – Закон о планирању и изградњи, уставом омогућено право приватне својине над грађевинским земљиштем и промену методологије планирања у правцу омогућавања директног спровођења ППР-а кроз израду урбанистичких пројекат за појединачне парцеле, без обавезе израде детаљних планова који би третирали веће подручје као целину.

Приватно власништво над грађевинским земљиштем и смањен просторни обухват урбанистичких пројеката довели су до препарцелације постојећег урбаног ткива, што се драстично одразило у зонама града где постоји велики територијални удео стамбених насеља из периода социјализма, које карактеришу велики отворени простори планирани као рекреативни, али и отворени неизграђени простори који су током социјализма били резервисани за друштвену инфраструктуру, а која је до данас остала нерелизована. Нова изградња на појединачним парцелама дефинисана кроз урбанистичке пројекте није условљена сагледавањем и уклапањем у постојећу структуру стамбених насеља, већ искључиво задовољавањем услова уређења и изградње на парцели, због чега се као честа појава уочавају просторна „одсецања“ нових структура кроз формирање нових приступних саобраћајница, неусаглашеност колских и пешачких токова на ширем подручју насеља, ограђивања и други видови рестриктивних мера који онемогућавају интеграцију отворених простора.

Одсуство израде планова детаљне регулације, који имају законску обавезу двостепеног укључивања јавности кроз рани јавни и јавни увид (оба у трајању од 40 дана), свело је процедуру урбанистичког планирања и пројектовања на израду урбанистичког пројекта којим се убрзавају процедуре издавања дозвола али и своди учешће јавности на увид у пројекат у трајању од 7 дана. Овакве одлуке онемогућавају стварну партиципацију и учешће грађана своди на информисање, у бројним случајевима прекасно, након што је цела процедура већ завршена. У последњих неколико година становници насеља која су грађена у периоду социјализма, својим деловањем покушавали су да спрече реализацију бројних пројеката са циљем очувања постојеће структуре насеља и отворених простора у насељу, али и да кроз организацију различитих догађаја и информисање шире јавности подигну свест о значају ових простора као јавног добра и дела друштвене и зелене инфраструктуре града.

3.2.5 Увиди у регулаторни оквир

Прегледом регулаторног оквира од Другог светског рата до данас, дат је увид у хронологију развоја законског и планског оквира, као и уочавању посебних карактеристика просторног развоја. Генерални преглед регулаторног оквира приказује сагледавање кључних разлика у процесу планирања, пројектовања и изградње стамбених насеља током и након самоуправног социјализма, и служи као основ за одабир студија случаја које ће бити приказане у поглављу 4 овог рада. Као период најинтензивније стамбене изградње уочава се период од 1960. до 1980. године, који се у односу на уочене разлике у моделу планирања и изградње стамбених насеља, може поделити на три периода (Слика 3.6):

1. 1960-1965.

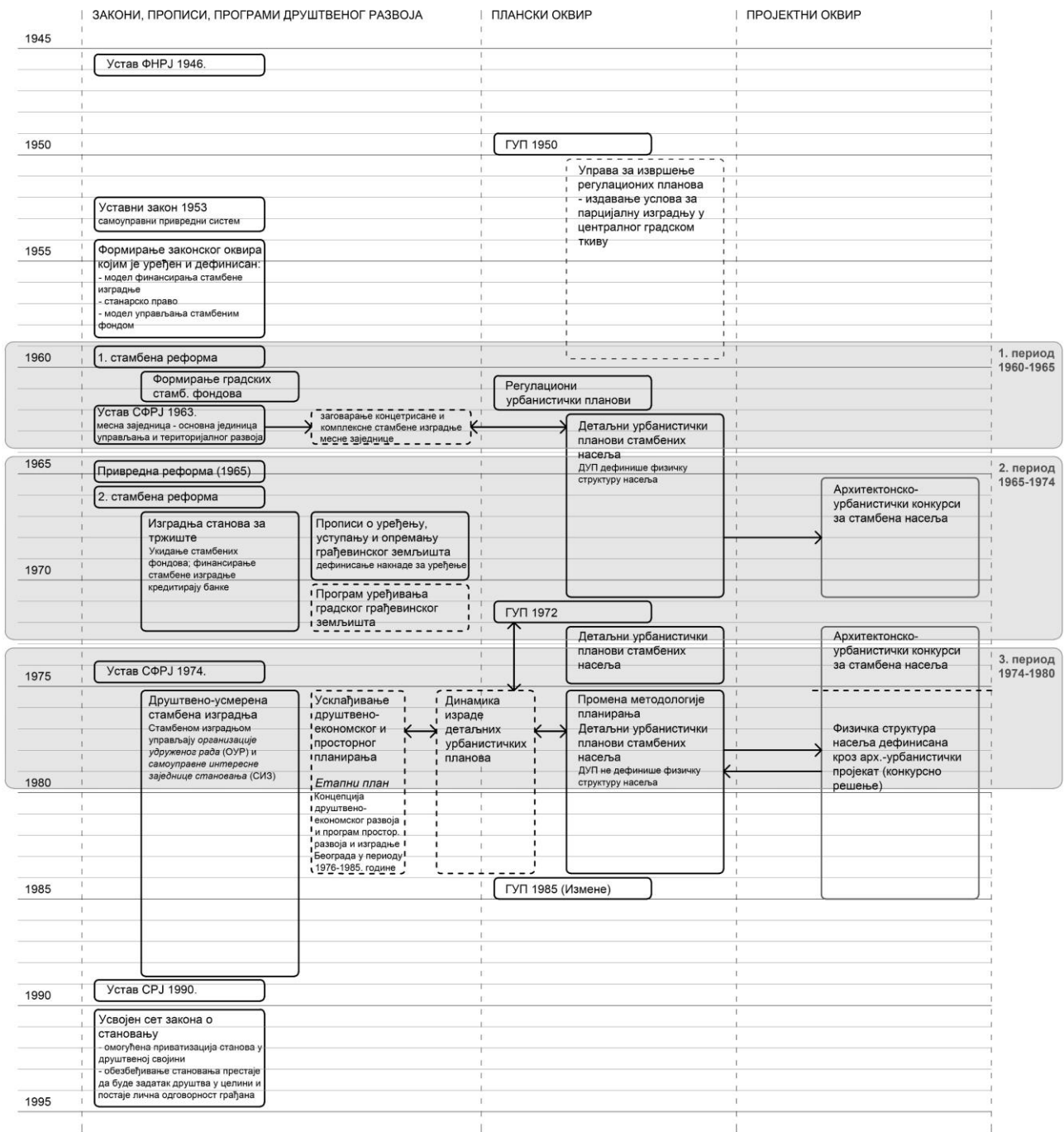
Овом периоду претходио је развој законског оквира који је омогућио дефинисање основне институције социјалистичке стамбене политике : уређивање станарског права, дефинисање друштвене својине над становима и стамбеним зградама, и развој модела финансирања стамбене изградње из доходака свих запослених, кроз образовање градских и општинских стамбених фондова. Уставним одредбама из 1963. године, месна заједница је дефинисана као основна територијална јединица управљања у просторног планирања, и као таква постаје просторни оквир планирања стамбених насеља у регулационим и детаљним урбанистичким плановима. Овај период карактерише директно спровођење Детаљних урбанистичких планова кроз пројекат изградње стамбених зграда, без разраде пројектног решења стамбених насеља кроз архитектонски пројекат, или расписивање архитектонског конкурса. Упркос заговарању концентрисане и комплексне стамбене изградње од стране стручне јавности, због недостатака прописа о уређењу грађевинског земљишта, недефинисаних модела финансирања пратећих садржаја у насељу и специфичне позиције инвеститора који је уједно био и извођач и пројектант стамбених зграда, отворени простори стамбених насеља су често остајали неуређени и пројектом занемарени, због чега је постојала значајна разлика између „планираног и реализованог“.

2. 1965-1974.

Привредна реформа 1965. године је условила низ промена у друштвеном и привредном систему Југославије, укључујући и регулисање мера у стамбено-комуналној области, када је омогућена производња станова за тржиште. Градски стамбени фондови, формиран у претходном развојном периоду, су укинута, а уместо њих кредитирање стамбене изградње је препуштено банкама. Привредну реформу је пратило доношење прописа о уређењу, уступању и опремању грађевинског земљишта на нивоу града, којима је уведена накнада за уређење земљишта и тиме омогућено финансирање стамбене изградње које је укључило уређење отворених простора стамбених насеља као дела пратећих садржаја становања. Овај период такође карактерише развој конкурсне праксе, која је омогућила детаљнију разраду просторних структура стамбених насеља, насупрот директном спровођењу поједностављене структуре дефинисане Детаљним плановима.

3. 1974-1980.

Уставним променама 1974. године, држава је поново преузела контролу над стамбеним тржиштем, уводећи систем друштвено-усмерене стамбене изградње, односно, изградње за познатог купца. Управљање стамбеним фондом и стамбеном изградњом пренето је организације удруженог рада (ОУР) и самоуправне интересне заједнице становања (СИЗ). Овај период карактерише интегрисање просторног и друштвено-економског развоја, где је кроз динамику стамбене изградње дефинисана израда планског оквира са једне, односно, усмеравања средстава за уређење грађевинског земљишта са друге стране. Овакав модел је омогућавао спровођење комплексне стамбене изградње, а због промене архитектонско-урбанистичке парадигме, којом је иницирано промишљање стамбених насеља кроз „повратак тргу“, „улици“, „суседству“, отворени простори стамбених насеља добијају нову улогу у структурирању стамбених насеља.

Слика 3.6 Приказ увида у регулаторни оквир планирања, пројектовања и изградње стамбених насеља на територији Београда; уочавање карактеристика и релација између процеса планирања друштвеног и просторног развоја, током различитих временских периода; аутор: Ј. Бугарски

3.3 Просторно-физичке карактеристике стамбених насеља

3.3.1 Просторно-временска диспозиција изградње стамбених насеља

Прве поставке изградње стамбених насеља које предвиђају даљи развој Београда у форми већих стамбених ансамбала и представљају предмет овог истраживања, везана су за први послератни Генерални урбанистички план Београда, усвојен 1950. године (ГУП 1950⁶⁶). Овим Планом, становање као намена није означавала само стан, већ и све оно што обезбеђује „задовољење основних економских, социјалних и културних потреба, рекреацију, одмор, присност људи, а што све заједно чини оквир и основу за личне међусобне контакте припадника уже стамбене заједнице (јединице суседства)“ (Mendelson, 1975, стр. 17). Стамбено насеље имало је функцију микрорејона, са 4.000 до 6.000 становника, док је шири организациони оквир са више стамбених заједница био стамбени рејон, планиран као гравитационо подручје за 60.000 до 100.000 становника са пратећим централним садржајима који одговарају потребама рејона. Планом је истакнута важност преоријентације на вишеспратну, блоковску стамбену изградњу, у блоковима отвореног типа, у којима би било обезбеђено 12 до 15m² слободне површине по становнику.

Терени на којима је била планирана стамбена изградња ГУП-ом из 1950. године могли су се поделити у три категорије: (1) празни и претежно неизграђени терени изван постојећег градског ткива, (2) терени планирани за потпуну реконструкцију у централној зони града и (3) терени за делимичну реконструкцију и санирање у централним и историјским деловима града. Најбоље услове за обезбеђивање недостајућих стамбених капацитета, уз задовољавања стандарда становања и примену нових технологија грађења, пружали су неизграђени терени на периферији града, иако овај вид изградње није био најекономичнији са аспекта комуналног опремања земљишта. Имплементација ГУП-а није ишла планираним током, с обзиром да је улагање у инфраструктурно и комунално опремање нових терена за изградњу захтевало финансијске издатке којима град није располагао почетком педесетих година. Због тога се, у погледу просторне дистрибуције реализације стамбених насеља, јасно сагледавају два периода: период до 1960. године и период након 1960. године. До 1960. године, изграђен је мали број насеља – како у ужем градском подручју, тако и ван њега. У ужем градском подручју изграђено је насеље у Цвијићевој улици за око 3.500 становника и насеље Карабурма за око 5.500 становника. Ван ужег градског подручја, у датом периоду започета је изградња Канаревог брда на подручју општине Раковица, за 9.000 становника, и насеље Железник, планирано као колонија / сателитски град, за 18.000 становника. Насеља Канарево брдо и Железник нису завршена по првобитним плановима, већ су за потребе завршетка израђени нови планови. За период до 1960. године карактеристична је ивична, парцијална изградња и погушћавање ткива у централној зони града, где унутрашњост постојећих блокова није реконструисана. Густина насељености у централним блоковима је оваквом праксом изградње драстично повећана, о чему говоре статистички подаци и анализе по којима су неки стамбени блокови у општини Стари град имали густину од преко 2000 стан/ha, а да је око 40% свих стамбених блокова имало густину од преко 900 стан/ha (Ђорђевић, 1963, стр. 46). Отворени блоковски простори били су „нападнути“ непланском изградњом, па је било одложено до даљњег питање уређења ових простора за потребе смештаја моторних возила (чији се број повећавао), за потребе обезбеђивања просторија за друштвено-политички живот и отворених простора за игру деце и рекреацију одраслих.

Након 1960. године, обезбеђен је друштвено-економски оквир са једне стране, а са друге и плански оквир за реализацију већих стамбених насеља. Законским оквиром дефинисани су модели финансирања стамбене изградње путем издвајања доприноса свих запослених, док је под притиском непожељних развојних тенденција из претходног периода, променом планског система и израдом регулационих планова општина, створен оквир за имплементацију циљева

⁶⁶ Због јаснијег прегледа, у докторату се усваја именовање ГУП-ова према години када су усвојени, а не према години до када су предвиђени да трају, због измена и допуна које се такође именују по години када су усвојене.

Генералног плана (ГУП 1950) (Mendelson, 1966). Овај период карактеришу квалитативно другачији, односно бољи услови и могућности за израду детаљних смерница и њихову примену у масовној стамбеној изградњи. Одлуком Скупштине града 1963. године, када је као минимална територија изградње дефинисан стамбени блок, фокус изградње премешта се са централних градских зона на периферне празне терене, с обзиром да за њих нису постојале обавезе реконструкције, уклањања постојећих објеката и расељавања становништва.

Израдом регулационих планова општина и приградских насеља од 1960, дефинисани су инструменти имплементације Генералног плана, произашли из јасно утврђених потреба - намена и површина које се за њих резервишу. У регулационим плановима посебна пажња је посвећена становању, нарочито „сложеним односима становања и свих његових пратећих функција (школа, обданишта, центара)“, док су зоне рада и слободне површине у регулационим плановима одређене само са најосновнијим елементима (Урбанистички завод Београда, 2018а). Значај регулационих планова у погледу организације зона становања огледа се и у успостављању хијерархије урбанистичких јединица – *стамбене заједнице, стамбене четврти, стамбеног рејона и стамбене зоне града у целини са центрима опште градског значаја*, где је за сваку од урбанистичких јединица дефинисан број становника и центар са пратећим установама ка којима дати број становника гравитира.

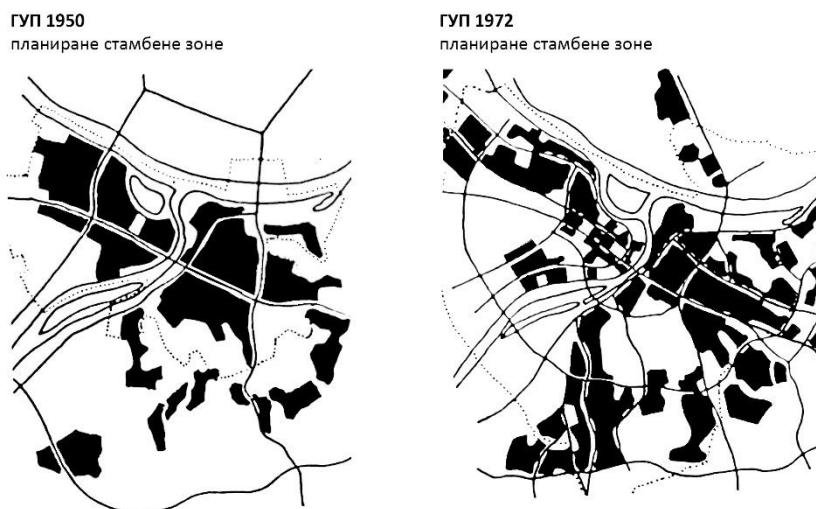
Један од најзначајних елемената регулационих планова јесте увођење *стамбене заједнице* као основне јединице планирања, која уједно представља и основну јединицу управљања, и као таква „чини оптималну јединицу за задовољавање материјалних, културно-просветних и друштвено-политичких потреба у свакодневном животу становника“ (Mendelson, 1966, стр. 35). Стамбена заједница дефинисана је као основна урбанистичка јединица са 5.000-7.000 становника и својим центром, који треба да обезбеди задовољавање свакодневних потреба становника у радијусу опслуживања не већим од 500 m⁶⁷. Намене површина дефинисане за стамбену заједницу обухватале су стамбену територију (површине испод стамбених објеката), зеленило и спорт стамбене заједнице, површине пратећих и комуналних објеката стамбене заједнице, површине намењене комуникацији (градског и локалног значаја) и површине за градске потребе (паркови и сл.), али у обрачун нето површине стамбене заједнице нису улазиле површине општеградског значаја (градске комуникације, зеленило, спорт и остало) (Урбанистички завод Београда, 2018а). Густина становања била је 100-200 ст. / ha за породичну изградњу, 300-350 ст. / ha за објекте спратности П+4 и 400-450 ст. / ha за објекте чија је спратност била преко П+4. У регулационим плановима месна (стамбена) заједница, није третирана само као јединица урбанистичког плана, већ и као јединица самоуправљања грађана, па су, по усвајању регулационих планова, поједине општине донеле и одлуке о усклађивању граница месних заједница (Mendelson, 1975).

У односу на терене намењене новој изградњи ГУП-ом из 1950. године, дефинисане су нове стамбене зоне распоређене у старом делу Београда (између Дунава и Саве), на подручју Новог Београда (на левој обали Саве), у Земуну и на левој обали Дунава. На подручју Старог Београда, стамбене зоне сагледане су географски – на северу су грађена насеља Карабурма и Миријево, на истоку Шумице, Коњарник, насеље Браће Јерковић, Бањица, на западу – Баново брдо и Жарково, на југу – Раковица, Миљаковац, Железник, Кнежевац – Кијево. Нови Београд представљао је највећу стамбену групацију дефинисану Генералним планом, која је имала за циљ да повеже Стари Београд и Земун. Зона Земуна била је специфична због постојећег старог језгра, чија градитељска вредност није сагледана само кроз појединачне објекте, већ кроз читаве амбијенталне целине, што је представљало посебан изазов у погледу интегрисања нових садржаја јавне намене и дефинисања зона намењених новој масовној стамбеној изградњи на великим комплексима (Mendelson, 1975).

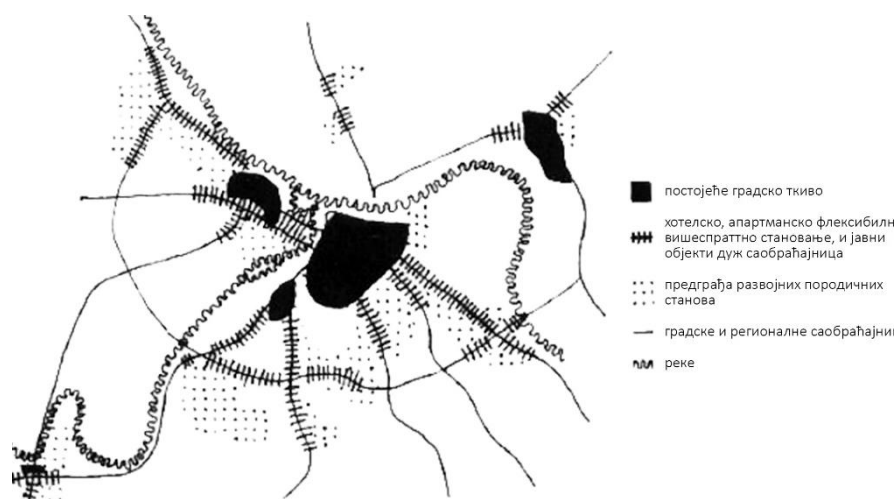
⁶⁷ Радијус опслуживања центра стамбене четврти, планираног за 15.000-20.000 становника, не треба да пређе 750 m, док је рејонски центар планиран као гравитационо подручје за 30.000-50.000 становника, са административним, културно-просветним, трговинским и другим објектима јавног карактера, има радијус опслуживања 750-1.500 m.

Генерални урбанистички план усвојен 1972. године (ГУП 1972), дао је неке нове поставке и прогнозе даљег просторног развоја Београда, мада у извесном погледу он представља наставак континуираног развоја. Подручје обухваћено ГУП-ом 1972 било је око два пута веће од подручја које је обухватао ГУП 1950 (Слика 3.7) (Korica, 1999, стр. 139). Планом су дефинисани правци даљег ширење града ка Смедереву, Обреновцу и Батајници, а поред примарног центра града на потезу Калемегдан-Теразије и секундарних центара, попут капије Београда код Винче, Железника и Бањице, предвиђен је развој мрежа рејонских и локалних центара месне заједнице, који поред снабдевања имају и улогу у афирмацији месне заједнице као основне урбанистичке ћелије у структури града. У погледу организације стамбене зоне, основна јединица је и даље стамбена заједница (сада планирана за 5.000 до 15.000 становника), док се више стамбених заједница групише у рејоне, са 50.000 до 100.000 становника. Планом је дефинисана и мрежа центара од главног градског центра, преко секундарних и специјализованих центара, центара у стамбеним рејонима до локалних центара у месним заједницама (Generalni urbanistički plan Beograda, 1972). Како појам становања не обухвата само активности у оквиру простора и функције стана, већ представља комплексан појам који обухвата многе појаве свакодневног живота – кретање, снабдевање и коришћење услуга, рекреацију, друштвене контакте и активности, планом је било неопходно дефинисати оптималну просторну организацију стамбене целине, коју у ГУП-у 1972 представљала стамбена заједница. Иако је смерницама за планирање стамбене зоне, планом дефинисано да треба предвидети минимум 21м² стамбене површине по становнику, приликом планирања стамбене заједнице, по становнику било је предвиђено 80м² корисног простора, који је укључивао и отворене просторе стамбеног насеља, као и просторе намењене централним садржајима. Просечна густина насељености дефинисана планом била је 150 ст. / ha, али је сам план предвиђао ширу скалу густина насељености, узимајући у обзир „разлике у својствима појединих делова београдског терена, постојеће стање затечених структура, и избора начина становања“ (Слика 3.8) (Generalni urbanistički plan Beograda, 1972, стр. 106-107).

Период 1974-1980 карактерише заговарање комплексне стамбене изградње, које је подразумевало истовремену изградњу станова и пратећих садржаја стамбеног насеља, као и релативно високу усклађеност и координираност свих учесника у процесу, од планирања и одлучивања, до финансирања и изградње стамбених насеља (Korica, 1999). Зоне намењене за стамбену изградњу обухватале су велики део укупне територије коју је ГУП 1972 покривао. Међутим, локација стана у смислу позиције у просторној структури града није имала битног утицаја на цену изградње, па су грађевинске фирме, као и у претходној фази стамбене

Слика 3.7 Приказ стамбених зона предвиђених кроз ГУП 1950 (8.150ha) и ГУП 1972 (18.500 ha); репродуковано из Rajko Korica, Uticaj urbanističkog planiranja na izgradnju i razvoj naselja na području Beograda u posleratnom period, у Р. Badovinac, N. Lazarević Bajec, M. Ralević, *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1999), 138, 140

Слика 3.8 Могућности будућег становања у Београду, у оквиру концепција и подручја новог Генералног урбанистичког плана; репродуковано из Vladimir Bjelikov, Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja, *Arhitektura Urbanizam* (1975), 15

изградње, избегавале оне локације које су „због постојеће изграђености захтевале реконструкцију и трошкове расељавања“. Те околности условиле су да се друштвено усмерена стамбена изградња, након 1974. године и даље највише одвија на периферним, неизграђеним теренима, често на пољопривредном земљишту (Milić, 2006). У овом периоду настављена је изградња на Новом Београду, на Бањици, Јулином Брду, Цераку, Чукарици, у Земуну, касније и на Дорћолу, Вишњичкој бањи и Бежанијској коси.

Упоредна анализа карактеристика стамбених насеља дефинисаних генералним плановима из 1950. и 1972. године, и регулационим плановима из периода 1960-1962., показује да се број становника које обухвата једна територијална јединица (првобитно *микрорејон*, а затим и *стамбена заједница*) мењао током дужег периода, што је утицало на дефинисање урбанистичких параметара који су се везивали за дату просторну јединицу (јединицу управљања), густину насељености, степен заузетости и изграђености и предвиђене спратности објеката, површину отвореног простора по становнику, а самим тим и на структурирање стамбених склопова. (Табела 3.3)

Табела 3.3 Компаративни приказ урбанистичких параметара дефинисаних генералним и регулационим плановима

	Генерални урбанистички план, 1950	Регулациони планови општина, 1960-1962	Генерални урбанистички план, 1972	Измене и допуне Генералног урб. плана, 1985
стамбено насеље	Микро рејон (јединица суседства)	Стамбена (месна) заједница	Стамбена (месна) заједница	Стамбена (месна) заједница
Број становника	4.000 – 6.000	5.000 – 7.000	5.000 – 15.000	4.000 – 6.000
густине насељености	450 ст/ха (9.5%) У зони уже градске територије 350 ст/ха (57%) Нова стамбена насеља; 200 ст/ха (23.6%) Изградња у вишим деловима београдског рељефа 60 ст/ха (9.1%)	100-200 ст/ха за породичну изградњу 300-350 ст / ха за зоне са објектима спратности П+4 400-450 ст/ха за зоне са објектима спратности преко П+4	35-90 ст/ха за зоне са објектима спратности 1-2 етаже 105-140 ст/ха за зоне са објектима спратности 3-5 етажа 155-180 ст/ха за зоне са објектима спратности 4-8 етажа 200-350 ст/ха за зоне предвиђене за реконструкцију	450-700 ст/ха становање у наслеђеним централним деловима града 250-450 ст/ха становање у новим централним деловима града 220-320 ст/ха становање у у наслеђеном ткиву ван центра 200-320 ст/ха нова стамбена насеља ван централних делова града до 200 ст/ха становање у деловима ретке изграђености
Површине отвореног простора	15м ² / ст.	15м ² / ст.	21м ² / ст.	18 м ² / ст.

Систематизацијом и мапирањем стамбених насеља и склопова (Слика 3.9), који су планирани и грађени на подручју Београда у периоду 1960-1980., уочене су три основне групације стамбених склопова:

1. *Новобеоградски блокови*; стамбени склопови формиран на основу ортогоналне уличне матрице, на равном терену и без условљености постојећом парцелацијом; најдоследније прате принципе функционалистичког модернизма и представљају стамбене склопове већих површина; граница стамбеног блока / насеља одговара границама стамбене заједнице као јединице управљања, али и основне јединице планирања;
2. *Стамбени склопови у периферној зони Београда*; насеља грађена на покренутом терену, условљена постојећом неортогоналном уличном матрица и уклапањем у постојећу парцелацију; представљају стамбене склопове већих површина; граница стамбеног насеља одговара границама стамбене заједнице као јединице управљања, али и основне јединице планирања;
3. *Стамбени склопови у централној зони града*; неблоковске структуре, настале делимичном реконструкцијом затворених градских блокова које карактерише ивична изградња; склопови теже уклапању у постојеће урбано ткиво и надовезивању на постојећу уличну матрицу; представљају стамбене склопове мањих површина.

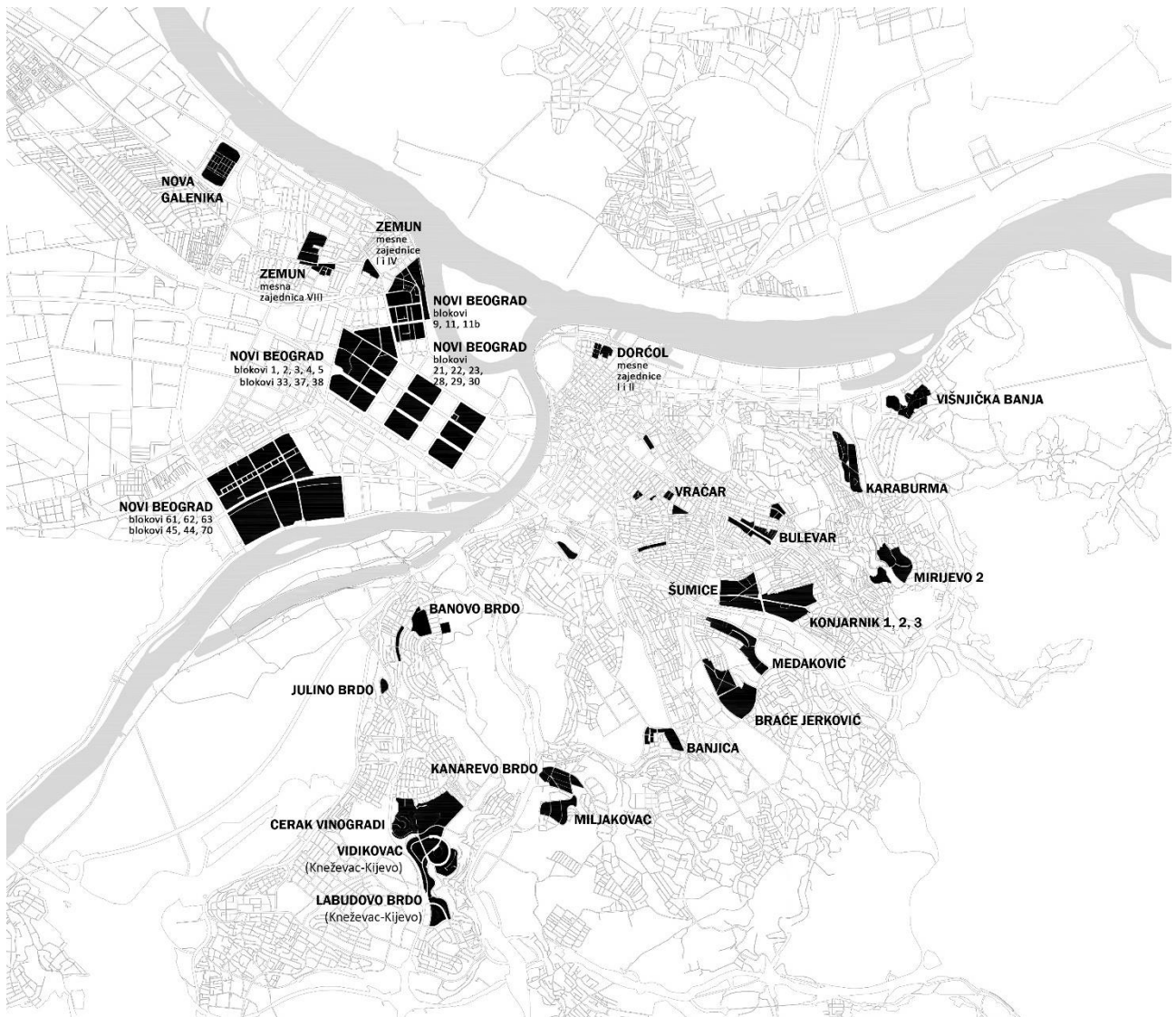
Овим истраживањем нису обухваћени стамбени склопови у централној зони града, с обзиром да њихова реконструкција није следила принципе планирања и изградње нових стамбених насеља, од дефинисаних параметара, преко уређења и опремања грађевинског земљишта, до организације управљања (заснованог на дефинисању месне заједнице као територије управљања), па се праћење настанка и трансформације структура ових стамбених склопова, као и улога отворених простора, не може довести у директну везу са осталим насељима на подручју Београда. Стога ће у наставку рада бити анализирани стамбени склопови насеља која су планирана и изграђена на простору Новог Београда и Земуна и у периферним зонама (старог) Београда.

На основу претходно сагледаног регулаторног оквира и систематизације података за стамбена насеља планираних и изграђених у периоду 1960-1980. године⁶⁸, приказана је динамика изградње стамбених насеља кроз временску линију (Слика 3.10) и извршено је просторно мапирање динамике изградње на подручју Београда, у односу на три дефинисана подпериода (Слика 3.11). Приказ динамике изградње коришћен је као основ за одабир студија случаја:

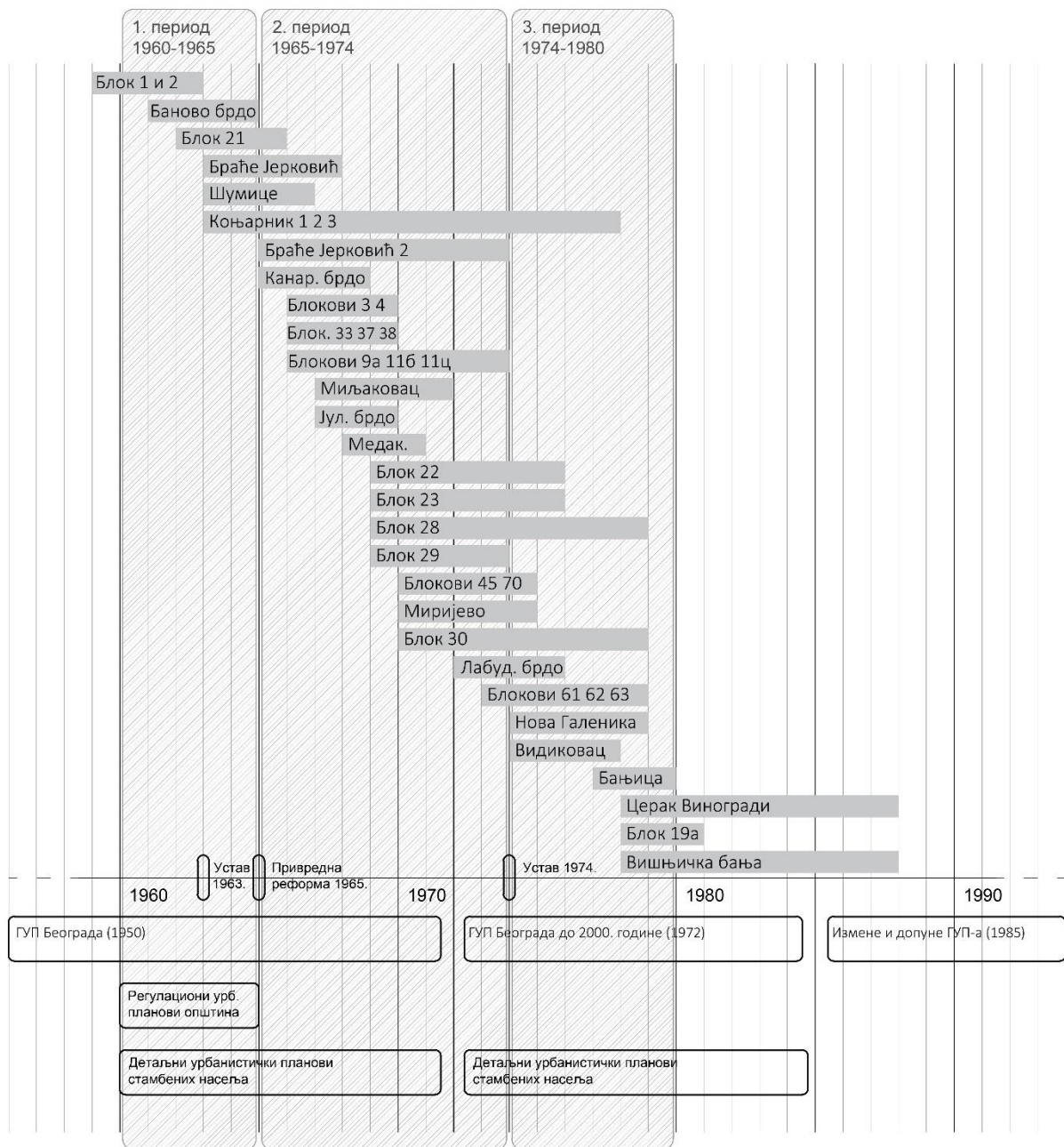
- насеља Шумице, чије планирање започиње 1962. године, са доношењем регулационих планова општина, а изградња 1963. године;
- насеље Блок 30, на Новом Београду, чије планирање и пројектовање започиње 1967. године, током тржишног социјализма, али је изградња одложена због промене економских услова;
- и насеље Церак виногради, прво насеље грађено у периоду друштвене стамбене изградње, чије планирање започиње 1976. године, а изградња 1978.

⁶⁸ Систематизација података о стамбеним насељима, дата је форми табеларних приказа, у Анексу. Подаци су добијени кроз анализу извода из Детаљних урбанистичких планова и Урбанистичких пројеката стамбених насеља, приказаним у стручним часописима датог периода:

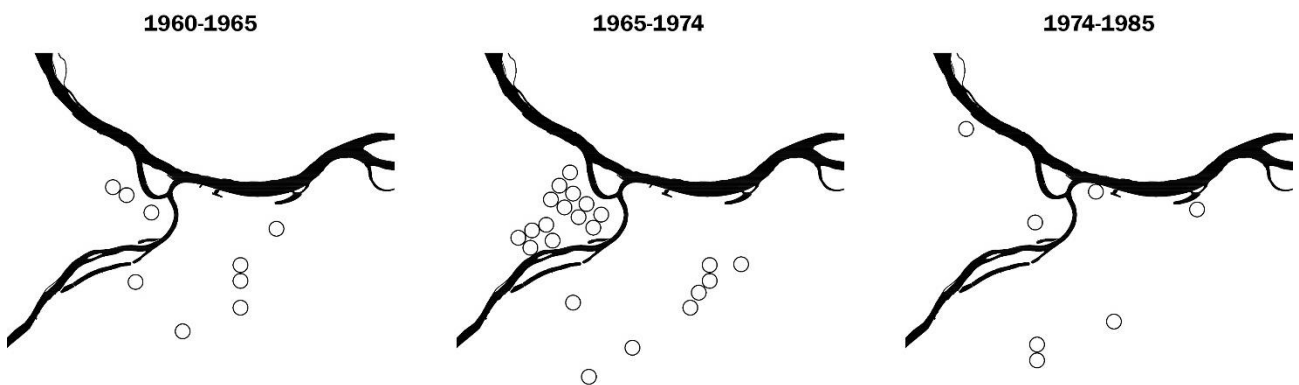
- *Архитектура Урбанизам: часопис за архитектуру, урбанизам, примењену уметност и индустријско обликовање*, бр. 1-98 (1960-1987). Београд: Савез друштава архитеката и Савез друштава урбаниста Југославије, и
- *Урбанизам Београда: часопис за планирање развоја, изградњу и просторно уређење Београда*, бр. 1-57 (1969-1987). Београд: Завод за планирање развоја града Београда и Дирекција за изградњу и реконструкцију Београда

Слика 3.9 Приказ просторне дистрибуције стамбених насеља, изграђених у периоду 1960-1980. године, на територији Београда; аутор: Ј. Бугарски

Слика 3.10 Хронолошки приказ периода изградње стамбених насеља, чија је изградња започета у периоду 1960-1980 на територији Београда; аутор: Ј. Бугарски

Слика 3.11 Просторно мапирање динамике изградње на подручју Београда, у односу на три дефинисана периода; аутор: Ј. Бугарски

3.3.2 Стамбена насеља као производ стандарда и норматива

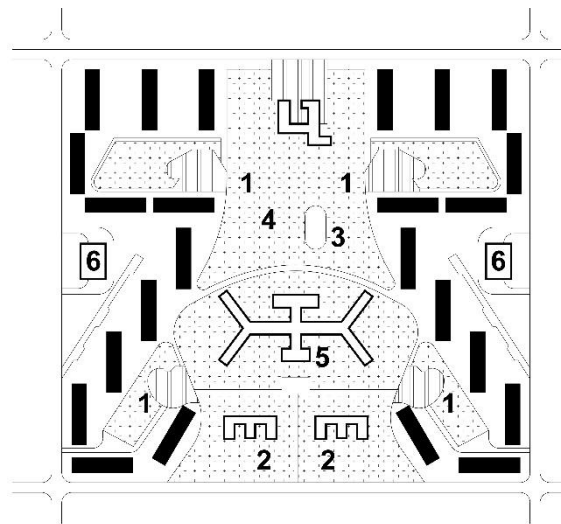
Стандардизација – аспект урбанистичког планирања стамбених насеља

Спровођење Регулационих планова и Генералног плана 1972., било је омогућено кроз израду Детаљних урбанистичких планова, који су дефинисали смернице за уређење и изградњу просторних целина стамбених (месних) заједница. Детаљним плановима били су дефинисани урбанистички параметри (густине насељености, степени заузетости, површина отвореног простора по становнику и др.), везани за насеље као целину, у оквиру које је било могуће сагледати улогу отвореног простора као релације између елемената изграђене форме.

У пракси је била заступљена критика „крутости“ планског система, с обзиром да се „годинама детаљни урбанистички план ради инструментима генералног плана“, где је „најсветији задатак“ детаљног урбанистичког плана да „докаже како је задовољио просечне густине које налаже генерални план“ (Kara-Pešić, 1977, стр. 7). Кара-Пешић наглашава да детаљни план остаје на нивоу „просечних густина“ дефинисаних генералним планом, уместо да на основу података о броју и величини станова и спратности објеката, дефинише „број људи на једном улазу“, и тиме послужи „као поуздана симулациона прогноза извесних збивања у простору“, што би значајно појаснило однос физичке структуре и отворених простора стамбених насеља. У специјалном издању часописа *Изградња* поводом обележавања 40 година од ослобођења Београда у Другом светском рату, Бајлон истиче да је архитектонско решење појединих стамбених насеља последица примењивања „недовољно сагледаних или формалистички постављених урбанистичких услова“, па је пракса изградње стамбених блокова на Новом Београду и великог броја насеља у старом делу града, била таква да се „унутар блока дефинитивни положај и габарит сваког стамбеног објекта у које су се укомпоновали станови, препушта пројектанту архитектонског решења да слободно, према елементима Детаљног урбанистичког плана, обликује објекат и даје архитектонско решење“ (Baјlon, 1984, стр. 141). Оваква пракса је резултовала бројним просторним структурама које су представљале директно спровођење детаљних планова, где је пројектни тим, при предузећу које се бавило извођењем, разрађивало просторну организацију станова унутар планом дефинисаних габарита, без интеграције са спољашњим простором насеља. У примерима насеља Браћа Јерковић, Шумице и Коњарник, слободни, отворени простори стамбених насеља показују да „када наручилац није заинтересован за нешто, ни архитекта није“ (Kara-Pešić, 1977, стр. 9), реферишући на недовољну разраду пројеката отворених простора и базично функционалну реализацију инфраструктурног уређења.

Устаљена пракса детерминисања свих елемената будуће физичке структуре, на бази стриктне функционалне сегрегације простора (Слика 3.12), која је била присутна у изради Детаљних планова стамбених насеља, није омогућавала промене просторне структуре, иако је услед промене друштвених и економских потреба или захтева, до тога неминовно долазило током спровођења планских решења. Променом методологије урбанистичког планирања средином 1970-тих година, направљен је отклон од праксе „чврстог фиксирања“ елемената физичке структуре. Први пример увођења „флексибилног плана“, где су урбанистички услови били дефинисани на начин да поставе услове за архитектонско-урбанистички конкурс, примењен је приликом израде Детаљног урбанистичког плана за Блок 19а, на Новом Београду (Zavod za planiranje razvoja grada, 1978). Методологија израде плана је била заснована на одређивању „планских елемената ширег друштвеног интереса“, док је „остављена слобода да се интереси инвеститора и непосредних корисника простора реализују кроз даљу планску разраду путем израде урбанистичког пројекта“, односно, у овом случају, кроз решење добијено на позивном архитектонском конкурсима (Урбанистички завод Београда, 2018а, стр. 60).

Постепено напуштање праксе доношења детаљних урбанистичких планова, представља показатељ развоја урбанизма у правцу смањења ограничавајућих и обавезујућих фактора. Седином 1970-тих долази до раздвајања регулаторног оквира планирања на *планове*,

Шема структуре и изградње стамбеног комплекса
 - стамбене заједнице за 6000 становника
 1 - зграде за услуживање свакодневних животних и културних потреба
 2 - дечије установе - обданишта, игралишта и јасле
 3-4 - слободни простор у зеленилу за одмор, спорт и освежење
 5 - школа - интернат
 6 - гараже

Слика 3.12 Школска шема стамбене заједнице или микрорејона; репродуковано према Vladimir Bjelikov, *Način stanovanja u Beogradu, Urbanizam Beograda* 42 (1977), 12

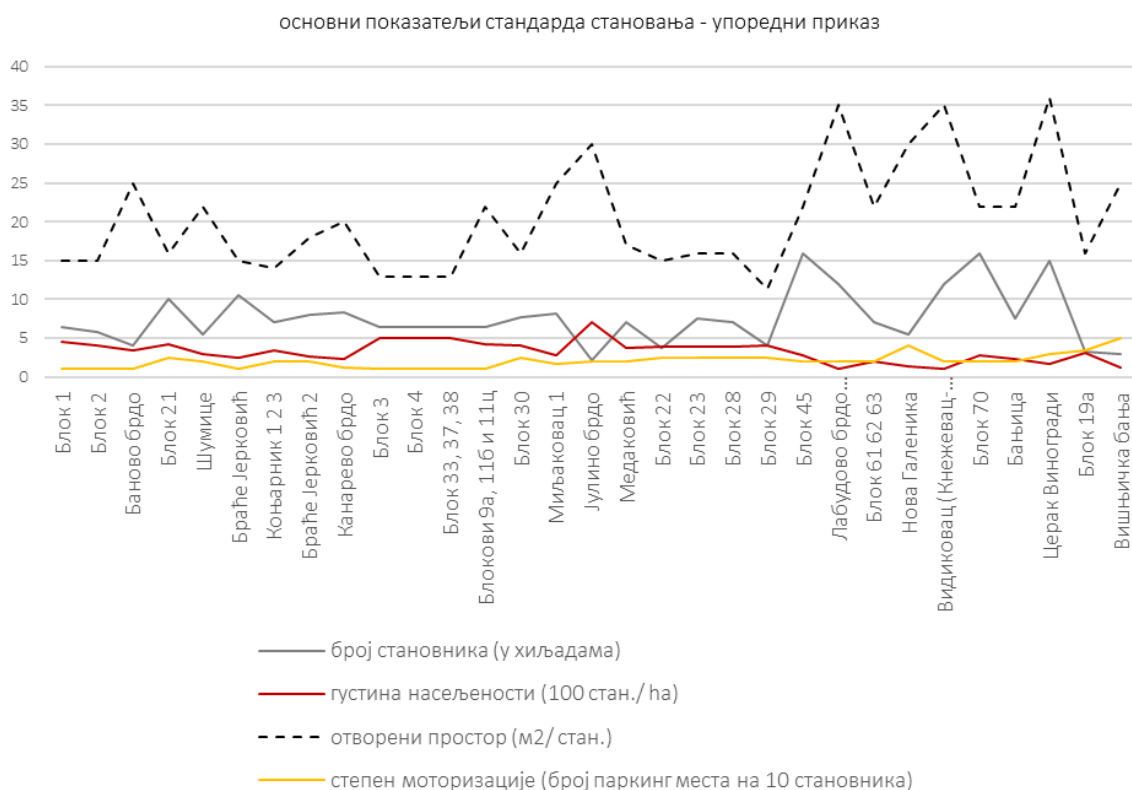
који више не дефинишу предвиђене физичке структуре објеката, и *урбанистичке пројекте*, који „по свом обиму и карактеру често замењују детаљни урбанистички план“, и постају „окосница за изградњу великих стамбених насеља, централних градских зона, индустријских комплекса, инфраструктурних система итд. (Manić, Petrić, & Milijić, 2014, стр. 122). У наредном периоду, током 1980-тих и 1990-тих година, услед оријентације ка методологији нормативног урбанистичког планирања, долази до постепеног престанка израде детаљних планова са обавезујућим габаритима, да би променама законског оквира током 2000-тих година и усвајањем *Плана генералне регулације* (2016), било омогућено директно спровођење ППР-а кроз урбанистички пројекат, без обавезе израде плана детаљне регулације.

Конкурсна пракса, развијена у другој половини 60-тих година, кроз расписивање великих јавних и позивних конкурса, омогућила је преиспитивање и реинтерпретирање плански дефинисаних урбанистичких параметара и стамбених склопова. Алексић истиче да је „институција конкурса драгоцен“, јер подстиче трагање за резултатима који ће се „темељити на унапређењу концепцијске и идејно-проблемске сфере материје и задатка који су предмет конкурса“, као и да конкурс као инструмент омогућава формално, садржинско и концептуално унапређење просторног решења, кроз „афирмацију идеја заснованих на систематизованом сазнању“ (Aleksić, 1975, стр. 43). Анализирајући допринос конкурса организацији и физиономији стана, Алексић даје осврт на конкурсну праксу у периоду након Другог светског рата до почетка 80-тих година, где истиче период 1966-1984. године, када су организовани конкурси за урбанистичко-архитектонска решења за: Булевар револуције (1966), Нови Београд - блокови 45 и 70 (1966), Јулино брдо (1967), Нови Београд – блок 29 (позивни конкурс, 1967), блокови 22 и 23 (1968), Булевар војводе Степе – централна зона (1969), Кнежевац – Кијево (1971), Бањица (1971), Нови Београд – блокови 61 и 62 (Интерни београдски конкурс, 1971) Булевар војводе Степе, подручја 1 и 2 (позивни конкурс, 1973), Нови Београд – блок 19а (1975), Церак виногради (позивни – лицитациони конкурс, 1977) и Нови Београд – блок 24 (1984).

Решења добијена на архитектонско-урбанистичким конкурсима пружала су иновације и искорак у домену организације стана и дефинисања стамбеног склопа, зависно од примене одређене технологије грађења. Кроз конкурсе као експерименте (Alfirević & Simonović Alfirević, 2015), аутори су давали шири спектар просторних решења, првенствено у домену функционалне организације стана. Међутим, услови пројектног задатка у распису конкурса нису омогућавали значајније промене физичке структуре, у погледу габарита и диспозиције

стамбених објеката, као и урбанистичких услова који су претходно детерминисани Детаљним урбанистичким плановима, због чега пројектна решења настала као резултат конкурса нису успевала у потпуности да превазиђу крутост и ограничења дефинисана планом. Ипак, средином 1970-тих година, променом методологије планирања, када детаљни планови постају флексибилни у погледу дефинисања физичке структуре стамбеног насеља, омогућени су значајнији искораци и иновативни приступи у организацији и груписању стамбених склопова. У датом периоду се уочава и преиспитивање улога отворених простора, од планирања физичког продужетка стана у форми башти, до увођења пешачких улица, платоа, и тргова. Општа карактеристика резултата архитектонско-урбанистичких конкурса, јесте праћење урбанистичких параметара и показатеља стандарда становања дефинисаних Детаљним плановима (IAUS, 2014; Zavod za planiranje razvoja grada, 1978).

Систематизацијом података о стамбеним насељима⁶⁹ која су планирана и изграђена у периоду од 1960-1980. године, примећује се да урбанистички параметри дефинисани детаљним плановима прате параметре генералних планова. Упоредном анализом података дефинисаним за 31 стамбено насеље, односно, 31 стамбене (месне) заједнице на подручју Београда, сложених по хронолошком редоследу у односу на годину изградње, уочавају се промене у густинама насељености, планираној површини отвореног простора и степену моторизације, који подржавају промене генералног планског оквира. На пратећим графиконима (Слика 3.13) уочава се смањивање густине насељености стамбених насеља која су планирана и грађена након 1972. године, док са друге стране расте број паркинг места и површина отвореног простора по становнику, чиме су илустровани циљеви постављени ГУП-ом из 1972. године, када је слободни простор по становнику, непосредно везан за стан, планиран приближно колико и нето површина стана, што је у том тренутку био стандард од 21 m². У појединим насељима, попут Церак винограда и Вишњичке бање, ове вредности су вишеструко веће, што значајно утиче на укупну слику физичке структуре стамбеног насеља.

Слика 3.13 Приказ основних показатеља стандарда становања; приказ добијен систематизацијом урбанистичких параметара дефинисаних за 31 стамбено насеље; аутор: Ј. Бугарски

⁶⁹ Систематизација података о стамбеним насељима дата је кроз табеларне приказе у Анексу

Стандардизација – аспект технологије стамбене изградње

Урбанистички аспект изградње станова био је у директној релацији са индустријском производњом станова. Решавање проблема координације урбанистичког планирања и пројектовања стамбених комплекса, зависило је од економских и технолошких услова за рационалну индустријализацију производње станова, која се у периоду усмерене стамбене изградње самоуправног социјализма огледала у тежњи грађевинске индустрије ка максималном понављању минималног броја елемената.

Примењена технологија стамбене изградње, а посебно њена ограничења, диктирају просторно-физичке карактеристике структуре насеља. Период индустријализације Југославије, након Другог светског рата, карактерише трајно присутна тежња за технолошким иновацијама у циљу обезбеђивања што *рационалније* стамбене изградње. Рационализација је означавала *економичност изградње* и намеру да се кроз унапређење индустријског процеса и примену префабрикованих система, омогући масовна стамбена изградња - изградња великог броја станова на што мањем простору и у што краћем времену (Petrović, 2004). Конципирање и примена нових система префабрикације, била је једна од кључних тема Југословенског саветовања архитеката у Дубровнику, одржаног 1950. године (Alfirević & Simonović Alfirević, 2018). Подстакнута административном, финансијском и логистичком подршком државе, изградња у полупрефабрикованим и префабрикованим системима, постаје средином 1950-тих званична државна стратегија за грађевинарство, услед чега су многе грађевинске компаније почеле са куповином опреме, формирањем истраживачких канцеларија и лабораторија, отварањем експерименталних градилишта (Jovanović, 2017). На дизајну и производњи префабрикованих и полупрефабрикованих система и компоненти радиле су компаније „Рад“, „Ратко Митровић“, „7. јул“, „Хидроградња“, „Трудбеник“, и „Комграп“ у Србији, као и „Приморје“, „Новоградња“, „Индустроградња“ и „Југомонт-Југобетон“ у Хрватској, „Градис“ у Словенији и др. (Alfirević & Simonović Alfirević, 2015; Jovanović J., 2017).

Префабрикација и полупрефабрикација су усмериле истраживања нових метода индустријске изградње, што је резултовало да је у Београду, у једном тренутку „број примењиваних система грађења премашио број грађевинских предузећа“ (Martinković, 1975). Мартинковић наводи да је удруживањем на плану истраживања, а затим и на плану организације грађења и технолошке иновације, број система знатно смањен, што је условило изградњу нових насеља у два монтажна система - зидног попречног конструктивног система, и монтажно-скелетног система. Примена зидног попречног конструктивног система, који је полуотвореног типа (бочно затворен, чеоно отворен), носио са собом ограничења у погледу флексибилности и адаптивности унутрашњег простора, док је примена скелетног система, као отвореног конструктивног система, нудила пројектантима различите могућности приликом решавања функционалних захтева, с обзиром да је једна од главних карактеристика „отвореног“ система градње била флексибилност и прилагодљивост монтажних елемената, који су се лако имплементирали и прилагођавали сваком архитектонском решењу (Martinković, 1975; Alfirević & Simonović Alfirević, 2015; Jovanović, Grbić, & Petrović, 2012).

Полуотворени и отворени систем градње карактерише њихова модуларност, која је већ средином 50-тих година била фокус рада Центра за унапређење грађевинарства Савезне грађевинске коморе. Центар је 1955. године дефинисао *Јединствени модуларни систем у зградарству*, усвојен као *југословенски стандард*, и приказан је у листу „Стандардизација“ у априлу 1956. године, који је био основ за даље дефинисање *Упутства за пројектовање станова у модуларној координацији* (Вајлон, 1975, стр. 29). Како се наводи у *Документацији за грађевинарство и архитектуру*, ова упутства имају за циљ да послуже као „основа и помоћ пројектантима у њиховом раду на широј примени система модуларне координације при пројектовању стамбених зграда“ (Вајлон, Злокović, & Миленковић, 1961). „Модуларна координација почива на комбинацијама једне опште усвојене мерне јединице константне величине – основног грађевинског модула“ (Злокović, 1958), који је у СФРЈ у датом тренутку износио 10цм, а из којег су даље дефинисани принципи модуларне координације и усвојени

модуларни распони – чисти отвори између спратне конструкције, *модуларна спратна висина*, *модуларни осни размак монтажних носећих елемената међуспратних конструкција*, *модуларне димензије блокова и плоча за изградњу* (Bajlon, Zloković, & Milenković, 1961, стр. 4). Циљ модуларног планирања и пројектовања био је обезбеђивање димензионалне координације у циљу поједностављивања пројеката, смањење броја променљивих мера чиме се поспешује стандардизација грађевинских елемената и конструкција, и пружа основ за префабрикацију све већег броја елемената и индустријализацију процеса изградње.

На структуру стамбених зграда и склопова значајан утицај имао је проналазак Бранка Жежеља, који је 1957. године промовисао „ИМС“ скелетни систем, заснован на употреби монтажних и преднапрегнутих модуларних конструктивних елемената, распона од 3,6м до 4,8м (Alfirević & Simonović Alfirević, 2015). Прва стамбена целина реализована у „ИМС“ систему, био је Блок 2 на Новом Београду (1959), који је био огледни полигон за примену ове технологије грађења, да би у наредним годинама у овом систему били изграђени и други стамбени блокови на Новом Београду – блокови 21, 22, 23, 28 и 29 (Jovanović, Grbić, & Petrović, 2012). Префабрикација је била задата и програмским задацима каснијих конкурса, расписаним за потребе израде урбанистичко-архитектонских решења блокова Централне зоне Новог Београда, али и других насеља на подручју Београда.

Почетком 60-тих година, када Скупштина града доноси одлуку о ограничавању стамбене изградње у централној зони града, кроз забрану парцијалне ивичне градње и проглашавања стамбеног блока као најмањег просторног обухвата за реконструкцију⁷⁰, стамбена изградња се премешта са централних градских општина, на Нови Београд и периферне општине старог дела Београда (у највећој мери на општине Чукарица и Вождовац). Нове локације су омогућиле отварање нових градилишта и широку примену префабрикованих система, чиме је започет плански процес „дизајнирања раста“ и изградње града „блок по блок“ (Jovanović, 2017; Jovanović, 2018). Анализирајући архитектонско-урбанистичко решење Централне зоне Новог Београда, Јовановић и Весковић уочавају типологије објеката карактеристичне за интернационални стил - кулу, хоризонтални блок (*штанглу*) и меандар, и њихову урбанистичку диспозицију која садржи елементе *габаритног*, односно *кранског урбанизма*. Оне истичу да је карактеристика физичких структура ових стамбених насеља зависила од система индустријализоване префабриковане градње, који „захтевају велика и организована градилишта са великом механизацијом – такозване 'писте' за полигону префабрикацију или кранове за преносне оплате“ (Весковић & Јовановић, 2018, стр. 40).

Организација градилишта, технологија и величина префабрикованих елемената, условљавала је и просторну диспозицију објеката унутар стамбеног насеља, као и међусобну удаљеност објеката (Мецанов, 2015). Драгана Мецанов наводи пример Блока 28, чија је урбанистичка концепција као један од циљева имала омогућавање једноставног процеса грађења са малим бројем типова зграда уз примену монтажних система изградње (Мецанов, 2019), што је резултовало применом три типа стамбених објеката: четири угаоне куле, спратности П+16, које су „својим положајем у групи омогућиле примену концентрисане механизације и монтаже елемената“; два подужна објекта са 10 спратова (колоквијално називане *телевизорке*), „које својом дужином пружају оптималне услове за коришћење крана који се креће по шинама“; *потковица* - објекат спратности П+4, који „осим нетипских угаоних елемената својом развијеном дужином даје могућност примене већег броја типских секција и концентрације одређене врсте механизације“ (Мецанов, 2015, стр. 161). Мецанов примећује да је урбанистичка диспозиција стамбеног склопа била условљена позиционирањем монтажних зграда уз две стамбене улице, где су „елементи улица - пад, ширина и радијуси кривина“, били дефинисани Детаљним урбанистичким планом блока 28, на начин да „доњи строј може да послужи као подлога за постављање колосека великих ходних дизалица, којима ће се вршити монтажа“ (Мецанов, 2015, стр. 162).

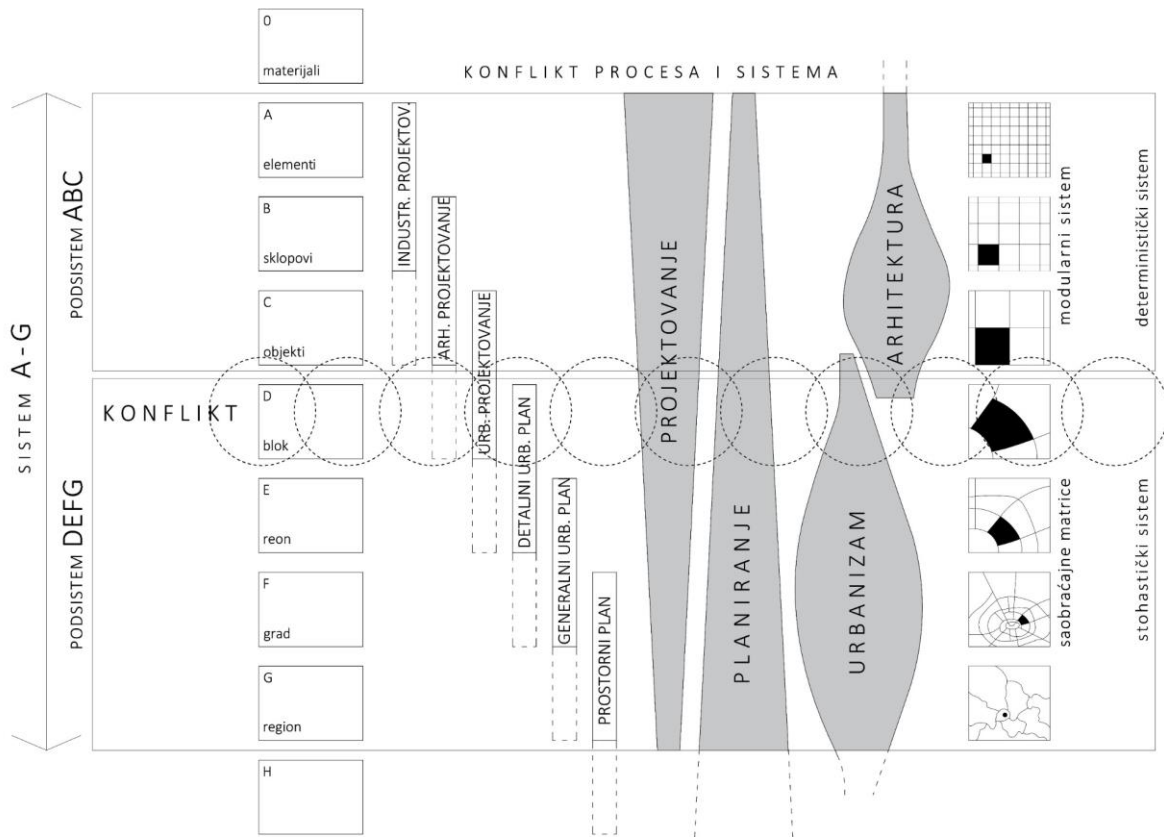
⁷⁰ Погледати поглавље 3.2.3 овог рада: 3.2.3 Регулаторни оквир стамбене политике у периоду 1960-1980. године

Иако овај период изградње наизглед карактеришу „гигантизам форме, репетитивност и велике серије“ (Lojanica, Ristić, & Međo, 2011) и „учесталост идентичних форми стамбених зграда на једнаким растојањима“ (Меџанов, 2015), избегнута је потпуна типизација и монотоност стамбених структура, захваљујући примени полумонтажних и полупрефабрикованих конструктивних решења, где су поједини елементи и процеси били индустријализовани, али је „уградња и даље у највећем обиму мануелна, комбинована са занатским и монтерским вештинама ондашњих радника“ (Весковић & Јовановић, 2018). Избегавању потпуне типизације је додатно допринела модификација стамбених групација кроз време, која је видљива на примеру стамбене ламеле развијаној од склопа у форми *штангле* - великих и издужених форми, до каснијих сложенијих форми добијених смицањем и груписањем склопова у низу (Меџанов, 2015).

Доношењем наредбе о привременим техничким прописима о пројектовању и грађењу у стамбеној изградњи по систему модуларне координације⁷¹ (1960), дефинисано је да се „модуларни распони међуспратних конструкција одређују највише у пет модуларних величина са јединицом прираштаја од 6М и то: 36М (3.6м), 42М (4.2м), 48М (4.8м), 54М (5.4м) и 60М (6.0м)“. Модуларност и репетиција конструктивних елемената и њихових распона, била је читљива у структури стамбеног насеља, на нивоу партерног решења, у контакту објеката и отворених простора, где се модуларност и репетиција осликавала кроз ритмичност позиција пасажа, улаза и обликовања отвореног простора у непосредној близини стамбених објеката, али и на другим нивоима физичке структуре насеља.

Анализирајући процесе пројектовања и планирања елемената физичких структура, и њима еквивалентних система координације на различитим просторним нивоима, Медведев наводи да „сваки елемент може добити пуну употребну вредност у првом вишем нивоу“, што указује на „потребу потпуне корелативности система на суседним нивоима“ (Medvedev, 1977, стр. 34), односно, успостављања координације на нивоима пројектовања објеката и планирања насеља. У том контексту, он уочава „конфликт“ који се јавља на нивоу блока где се са једне стране јављају елементи система модуларне (детерминисане) координације - објекти и склопови, а са друге системи саобраћајних матрица, који немају могућност унификације – реон, град, регион (Слика 3.14). Медведев даље истиче да је потпуна координација ова два подсистема немогућа, „ако искључимо идеалну могућност тоталне једновремености планирања и пројектовања“, и да реално решење лежи у „објективизацији и материјализацији чворних везних тачака и параметара које урбаниста пројектант (у случају пројектовања блока) мора прецизирати да би остварио континуалност система“ (Medvedev, 1977, стр. 36). Овакав приступ даље захтева свођење физичких структура на моделе који имају само одређене кључне карактеристике објеката. Ово запажање је значајно са аспекта сагледавања улога отворених простора стамбених насеља, нарочито у периоду урбанистичког планирања које је било засновано на методологији детерминисања физичке структуре стамбених насеља кроз Детаљне урбанистичке планове, док је решавање стамбеног склопа било предмет архитектонских конкурса или разраде техничке документације од стране пројектних бироа при грађевинским предузећима која су изводила радове на изградњи. На овај начин је урбанистички план, вођен стандардима и нормативима одређивао величину и распоред отворених простора, без њихове директне везе са станом и стамбеном зградом.

⁷¹ Наредба о привременим техничким прописима о пројектовању и грађењу у стамбеној изградњи по систему модуларне координације, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 4/1960

Слика 3.14 Приказ класификације физичких структура; репродуковано из Mihailo Medvedev, Modularni sistemi u integralnom projektovanju fizičkih struktura, *Bilten Centra za stanovanje*, 19 (1977), 34

3.3.3 Улоге отворених простора у структурирању стамбених насеља - отворени простори и стандарди

Годинама градимо мале станове, велике и све веће зграде и превелике слободне просторе.

*Живојин Кара-Пешић, Стандарди и градски простори
Информативни билтен Центра за становање ИМС, 18*

Велики механички прилив становништва и стамбена несташица, условили су планирање и стамбену изградњу великог броја малих станова, док је идеолошки концепт *града у зеленилу* кроз отворени, јавни простор пружао компензацију за мали и скучен стан. Мали стан је условљавао квалитетну функционалну организацију, која је у периоду самоуправног социјализма била тема усмерене стамбене изградње, али и усмереног тржишта архитектонских пројеката. Посвећеност функционалној организацији и комфору, дали су значајне резултате и допринели афирмацији и брзом успону *београдске школе* стамбене архитектуре, како на нивоу Југославије, тако и на ширем међународном нивоу (Lojanica, Ristić, & Međo, 2011). Осим пројектантске праксе, која је била видљива у броју и спектру функционалних решења изведених станова, као и решењима понуђеним на архитектонским конкурсима, у овом периоду развијен је значајан теоријски оквир са посебним акцентом на теорију потреба и просторну интерпретацију структуре и организације станова (Kulić & Mrduljaš, 2012; Kadijević, 2021).

Међутим, изван граница стана, чије мере су „количинске и антропоморфне, дефинисане кроз низ статичко – физичких односа: човек – зид, човек – предмет, човек – човек“, јављају се следећи нивои просторне организације - стамбена зграда и стамбено насеље као „средина која је чак и количински неодређена“ (Кара-Пешић, 1977, стр. 6). Иако плановима дефинисани као (површински) највећи део отвореног типа стамбеног блока, отворени простори често су остајали неуређени, како у погледу озелењавања, тако и у погледу опремања урбаним мобилијаром и садржајима намењеним рекреацији. Одсуство уређења је било везано за одсуство финансијских средстава који би обезбедили пратеће садржаје комплексне стамбене изградње, с обзиром да је дато финансирање покривало изградњу станова и стамбених зграда, али не и стамбених насеља као просторно-функционалне целине. Други проблем јесте и одсуство промишљања просторних и функционалних карактеристика отворених простора који би били обухваћени пројектним решењем, јер техничка документација за потребе изградње стамбене зграде, на којој је радила техничка служба извођача-инвеститора, није укључивала пројекат отвореног простора, или је подразумевала само непосредан контакт објекта и отвореног простора на нивоу улаза. Слика опште неуређености отворених простора стамбених насеља, почетком седамдесетих година постала је тема многих истраживања, која су имала за циљ скретање пажње на важност уређења отворених простора, у условима у којима се урбанизам своди на „јурење за увек недостајућим стамбеним фондом“ (Ђорђевић & Dabović, 2010).

Кара-Пешић истиче да су слободни простори превелики и да дати „гигантизам“ јесте последица пројектантске „претеране закупаљености станом“ и „равнодушности према градском простору“, али и инсистирања на директном спровођењу детаљног плана насеља од стране урбаниста, без њихове било какве даље обавезе старања о развоју насеља након усељења станара (Кара-Пешић, 1977, стр. 7). Анализирајући отворене просторе месне заједнице, као просторе свакодневице, Максимовић примећује да је идеја приближавања природе човеку „деформисана“ и да губи свој значај, с обзиром да „у широко одмереним зеленим површинама човек није добио своје место“ јер је контакт са тим просторима сведен на „посматрање са асфалтних стаза“ (Maksimović, 1969, стр. 5). Постојање великих отворених простора, „релативно довољан број квадратних метара простора незапоседнутог саобраћајницама и зграда“, ипак није сматран довољним и адекватним за задовољавање потреба становника (Lazić, 1975, стр. 94). У анкети спроведеној за потребе студије „Просторне и социолошке карактеристике и вредности нових стамбених насеља у Београду“, која је обухватила анализу

пет стамбених насеља изграђених средином 60-тих година, становници ових насеља истакли су важност и неопходност зелених и парковских површина, иако се о том критеријуму није водило рачуна при реализацији већине анализираних насеља (JUGINUS, 1970, стр. 23). Са друге стране, анализа појединих стамбених насеља и блокова указује на постојање развијеније форме партера и пројектовања микроамбијената, употребе материјала и мобилијара, којим је остварена интегрална целина отвореног простора и изграђених објеката, попут јавних простора у Блокима 22 и 23, на Новом Београду (Jovanović, 2019), и насеља Церак виногради (Marušić, 1978), или пејзажно и хортикултурално решење Блока 28, где је арх. Олга Милићевић, испред *Бироа за пројектовање и уређење слободних површина „Вртна архитектура“*, пројектовала дечије игралиште у унутрашњем дворишту зграде „потковица” (Меџанов, 2015).

Критеријум димензије отворених простора појављује се у планској и пројектној документацији стамбених насеља кроз више индикатора. Један од индикатора јесте површина отвореног простора по становнику, док је друга однос величине простора и висине околних зграда, тачније, отворени простор који представља међусобно растојање два изграђена објекта.

Норматив *површине отвореног простора по становнику*, дефинисан генералним урбанистичким плановима, првобитно је износио 15м² (ГУП 1950), затим 21м² (ГУП 1972) и 18м² (ГУП 1985). Дата површина се односила на слободне површине дела територије који је намењен становању (слободни простори непосредно везани за стан)⁷² и била је приближна површини предвиђеној за стамбени простор по становнику. Међутим, иако је начелно представљала „продужетак стана“, ова површина је приликом планирања била намењена рекреативном простору, који је на нивоу месне заједнице планиран као *претежно организована (активна) рекреација и претежно спонтана (пасивна) рекреација*. У Генералном урбанистичком плану из 1972. године, активна рекреација на нивоу месне заједнице обухватала је зелене површине стамбене зоне, у оквиру које су били планирани мањи спортски терени за одрасле и дечија игралишта (укупно 3м² по становнику), док је спонтана рекреација обухватала пратеће зеленило стамбене зоне, са местима за миран одмор и шетњу (Generalni urbanistički plan Beograda, 1972). Планирање слободног простора као рекреативног, зависи од количине слободног времена становништва. Коста Карамата наглашава важност коришћења слободног времена подједнако „позитивно као радно време“, и у свом прорачуну укупног времена потребног за различите активности становништва, указује на постојање око 6 сати слободног времена које може бити планирано за различите видове рекреације (Karamata, 1969, стр. 28).

За рад	6 часова
За саобраћај	1 час
За подмиривање физиолошких потреба (сан, обеди)	10 часова
За разне друге обавезе	1 час
Слободно време	6 часова
<hr/>	
свега	24 часа

У регулационим плановима општина, појављује се подела на *активне зелене површине и пратеће зеленило*, и уочава се структурисање норматива зелених и рекреативних површина, дефинисаних на нивоу стамбеног рејона и месне заједнице. На нивоу месне заједнице, активна зелена површина обухвата: дечија игралишта, (у појединим плановима подељена по узрастима деце) и површине намењене за спорт и рекреацију (одмор) одраслих (JUGINUS, 1970). Анализа

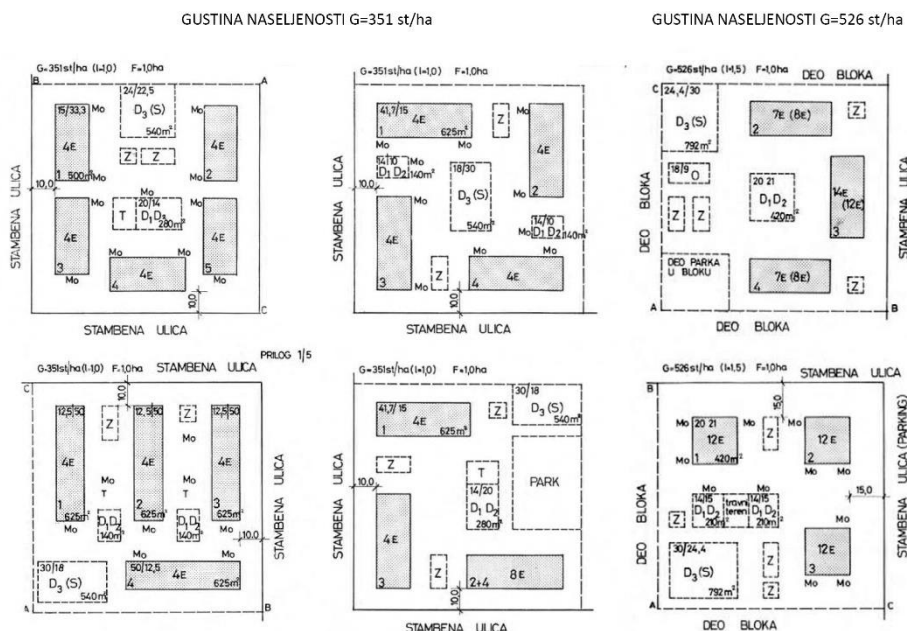
⁷² Слободне површине месне заједнице обухватају: (1) слободне површине дела територије који је намењен становању (слободни простори непосредно везани за стан), (2) слободне површине комплекса пратећих објеката, чије су величине условљене прорачунатим капацитетом објеката (отворени простори у оквиру школа и вртића), (3) слободне површине саобраћајница и комуналних објеката. У случају да месна заједница обухвата већу територију и већи број становника (8.000 – 10.000); видети Vladeta Đorđević, *Slobodni prostor mesne zajednice kao element prostornog planiranja, Urbanizam Beograda*, 41 (1977), 15

норматива дефинисаних за различита стамбена насеља, показује да регулациони планови, рађени за различите општине на територији Београда, нису имали усклађен систем нормирања отворених простора. Као пример, могу се посматрати површине планиране за дечија игралишта, за које је у насељу Шумице планирано 14.8м² по детету, у насељу Браће Јерковић 0.6 м² по детету до 3 године, 10м² по детету узраста 4-7 година и 12м² по детету узраста 7-14 година. (JUGINUS, 1970, стр. 139)

Норматив површине отвореног простора по становнику, сматран је прихваћеним и обавезним елементом планирања при изради детаљних урбанистичких планова. Анализирајући слободни простор месне заједнице као елемент просторног планирања, са циљем детаљнијег испитивања односа и повезаности слободног простора и осталих елемената просторног планирања, Владета Ђорђевић даје математички прорачун квадратуре слободног простора по становнику по образцу:

$$f_s = \frac{F_s}{G} = 10\,000 - \frac{28.5 \cdot G}{E} = \frac{10\,000 \cdot E - 28.5 \cdot G}{E \cdot G}$$

Из обрасца произлази да за константну густину насељености (G), односно индекс изграђености (I), вредност квадратуре слободног простора (f_s) расте са повећањем броја етажа (E) услед смањења површине под објектима, и обрнуто – за константну спратност (E) опада површина отвореног простора услед повећања густине насељености⁷³ (Ђорђевић В. , 1977, стр. 15). Овај прорачун је омогућавао дефинисање оптималне спратности објеката са којом би била постигнута дефинисана густина становања и очекивана површина слободног простора. Пратећи дефинисане вредности, у циљу илустровања своје анализе, Ђорђевић даље приказ неколико варијантних решења изградње дела стамбене територије површине 1ha, при различитим густинама становања, приказујући могућу физичку структуру стамбеног блока (Слика 3.15). На основу анализе, Ђорђевић закључује да се при планирању месне заједнице, квадратура слободног простора по становнику не може одређивати независно од других елемената просторног планирања (густине

Слика 3.15 Илустрација промене структуре стамбеног блока и површине отвореног простора у функцији промене густине насељености; репродуковано према Владета Ђорђевић, *Слободни простор месне заједнице као елемент просторног планирања*, *Urbanizam Beograda*, 41 (1977), 18-25

⁷³ Приказана формула је дата за површину слободног простора од 21м², која је дефинисана ГУП-ом 1972, где вредност 28.5 означава бруто површину од 28.5м²; видети Владета Ђорђевић, *Слободни простор месне заједнице као елемент просторног планирања*, *Urbanizam Beograda*, 41 (1977), 15

становања, индекса изграђености, спратности објеката), као и да урбанистичко решење месне заједнице не треба само да задовољи услов прописане квадратуре слободног простора, већ и повољан однос изграђене површине и укупног отвореног простора у оквиру месне заједнице.

Приказана методологија математичког прорачуна површине отвореног простора, била је примењена при изради урбанистичких планова за насеља обухваћена студијом „Просторне и социолошке карактеристике и вредности нових стамбених насеља у Београду“⁷⁴ (JUGINUS, 1970). У анализи просторних карактеристика стамбених насеља, наводи се да су нормативи којима су дефинисане улице и пешачке стазе, слободне површине око зграда и површине под зградама, добијени у релацији са густинама насељености, као и да је норматив површине отворених простора дефинисан у функцији спратности објеката⁷⁵. У студији се наводи:

Претходним испитивањима је утврђено да се постављањем зграда средње и више спратности, на растојању које обезбеђује потребну инсолацију, добијају слободне површине које варирају у релативно уским границама, тако да је било могуће дефинисати норматив 15 м²/ст. као минимум. (JUGINUS, 1970, стр. 61)

Примењена методологија је саставни део израде Детаљних урбанистичких планова, који се како Кара-Пешић тврди „годинама раде инструментима генералног плана“ где је „најсветији задатак детаљног урбанистичког плана да докаже како је задовољио просечне густине које налаже Генерални план“ (Кара-Пешић, 1977, стр. 8). Наглашавајући да „урбаниста није пројектант“, и да не може одлучивати о питањима којима се у својој свакодневной пракси не бави, Кара-Пешић критикује праксу директног спровођења детаљног плана кроз израду пројекта за извођење зграде, без израде архитектонског пројекта насеља као целине. Архитектонски пројекат би омогућио детаљније промишљање непосредне околине стана и постепени просторни прелазак из „приватности стана у јавност отвореног простора“, односно, дефинисао би функционални размештај отворених простора у релацији са изграђеном структуром насеља.

Поред просторне организације, у разради пројеката отворених простора, јавља се питање садржајног организовања и опремања. У својој анализи функционалних вредности слободних простора, Бранко Максимовић дао је посебан осврт на отворени простор у оквиру примарне стамбене групе – месне заједнице, с обзиром да су дати простори планирани и пројектовани за потребе свакодневних активности становника и коришћења слободног времена у граду. Максимовић наводи да се креирању слободних простора у близини стана, који ће садржати оптималне карактеристике за одмор и рекреацију, дечију игру и спорт, не може приступити произвољно, већ пратећи одређене законитости, ради дефинисања главних функционалних вредности слободних простора и композиционих принципа (Максимовић, 1969, стр. 29). Као једну од основних вредности слободног простора он препознаје „јасно оцртану припадност примарној стамбеној групи“, која би била постигнута композиционим рашчлањавањем стамбеног насеља на примарне групације, и где „јасно оцртана припадност“ не значи „потпуну физичку уоквиреност и затвореност“ према суседним / секундарним зеленим просторима (Максимовић, 1969, стр. 38-39). Максимовић истиче да је „спровођење политике плански уређених слободних површина у стамбеним комплексима немогуће без законских одредби о обавезама пројектаната и инвеститора стамбеног комплекса за уређење припадајућих слободних простора“. Он такође наглашава да у склопу тих законских одредби треба сагледати могућност „типизације и класификације елемената и самих пројеката слободних простора“ у циљу „бржег и економичнијег уређења“. (Максимовић, 1969, стр. 70).

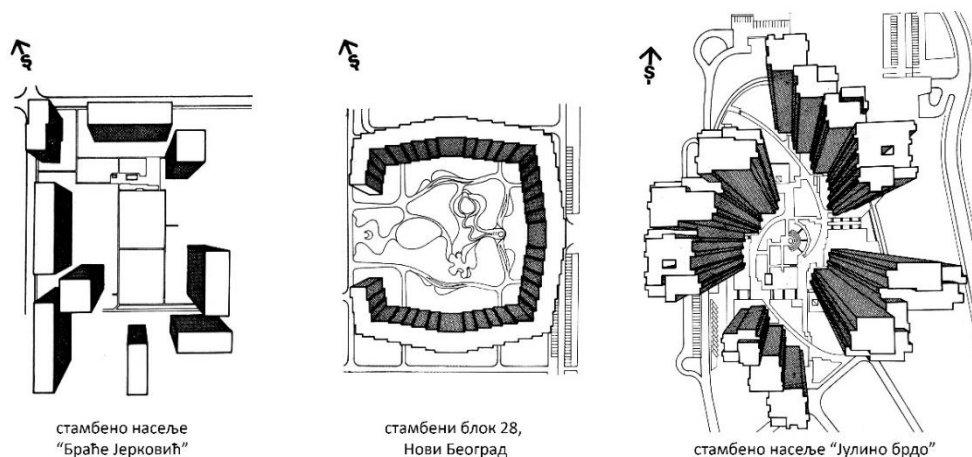
⁷⁴ Студија је обухватала насеља Карабурма, Браће Јерковић, Шумице, насеље Марија Бурсаћ и Кнежевац Кијево.

⁷⁵ Према Одлуци о техничким и другим условима пројектовања и изградње грађевинских и других објеката на подручју града (Сл. гласник НРС, 17/ 57), за зграде спратности преко П+4, било је обавезно постављање путничког лифта, што је утицало на економичност изградње; видети Весна Цагић Милошевић, Верица Крстић, *Регулатива као компонента пројектантског процеса у београдској стамбеној архитектури* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2019), 43

Кара-Пешић критикује стручно нормативни приступ обликовању и опремању отворених простора као типске, коначне форме, указујући на одступања и раскорак између два система вредности, које се једне стране заступа пројектант, а са друге корисник отвореног простора. Насупрот пројектанту, којем је на првом месту „опрема за жељену активност“, корисници су навели да им су им најважнији „људи са којима се жели или не жели обављати извесна активност“ (Кара-Пешић, 1977, стр. 10). Овакве врсте анализа указују на важност препознавања и испитивања потреба становника насеља, насупрот примени стручних програма базираних на математичким прорачунима, нормативима и стандардизацији. Кара-Пешић указује на проблем одсуства истраживања отворених простора стамбених насеља у ситуацији када се ова насеља масовно граде на подручју Београда. Он такође проблематизује став присутан у стручној јавности тог времена где „отворени простор представља продужетак стана“, који утиче на дефинисање *пратећих садржаја становања*, где се не размишља о *пратећим садржајима слободних простора* – „затвореним просторима који су слободним просторима функционално подређени“, односно пратећи простор и инфраструктура потребна за њихово одржавање и коришћење.

Други параметар на који се наилази приликом анализе урбанистичких решења стамбених насеља, јесте *однос величине отвореног простора и висине објеката који га окружују*, који утиче на перцепцију и психолошки доживљај отворених простора од стране корисника. О доживљају отворених простора од стране становника говоре резултати студије „Психолошки аспекти коришћења отворених простора у новим стамбеним насељима Београда“, у оквиру које је вршена анализа насеља Браће Јерковић, Блок 28 и Јулино брдо (Слика 3.16) (Lazić, 1975). Анализа ова три насеља, која се разликују по типу, величини, старости, удаљености од градског центра, природно-еколошким карактеристикама и конфигурацији тла, вршена је посредством коришћења *семантичког диференцијала* са циљем добијања комплетног доживљаја простора. У истраживању је стављен посебан акценат на доживљај *димензија, заступљености природних карактеристика и опремљености отворених простора стамбених насеља*. Димензија отворених простора сагледана је са аспекта психолошке реакције на однос величине простора и околних зграда. У студији се наводи да се „при објашњавању психичких реакција на одређене димензије простора, може условно говорити о центрипеталној сили високих зграда и центрифугалној сили великих празних и равних простора са нижим зградама од 4-5 спратова“ (Lazić, 1975, стр. 95).

Опште коришћено урбанистичко правило да „растојање између две зграде не сме да буде мање од једне и по висине тих зграда“, Кара-Пешић види као бесмислено, „јер ако је висина отворена, ако је безгранична – зграда и град губе везу, зграда се претвара у усамљеницу, а градски простор у ванградски, ванљудски, нељудски“. Међутим, он истиче да ово правило указује на постојање релације између објеката и отворених простора, због чега је „извесна стандардизација (и зграда и слободних простора) и могућа и потребна (Кара-Пешић, 1977, стр. 6).

Слика 3.16 Графички приказ доживљаја отворених простора стамбених насеља Браће Јерковић, Блок 28 и Јулино брдо; репродуковано из Slobodan Lazić, *Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja, Arhitektura Urbanizam*, 74-77 (1975), 96-97

4. Реструктурирање стамбених насеља у Београду – систематизовани приказ врсте и улога отворених простора

4.1 Систематизовање кодификације /легитимизације употребе отворених простора

4.1.1 Зона контакта стамбеног склопа и терена

Карактеристике отворених простора стамбених насеља у зони контакта стамбеног склопа и терена, могу се посматрати са два аспекта:

1. Са аспекта начина коришћења односно, планиране намене приземља и сутерена објекта
2. Са аспекта физичке структуре приземља, прилагођавања топографији терена и решавања приступа објекту, у складу са планираном наменом приземља објекта

Преглед карактеристика стамбених насеља⁷⁶ даје увид у плански дефинисане намене објеката, где се у приземљима (и сутеренима) објеката уочавају планирани стамбени простори, пратећи садржаји становања у форми сервиса (помоћне перионице, заједничке просторије свих станара, просторије за кућни савет), комерцијални јавни садржаји (локали, атељеи), као и простори намењени стационарном саобраћају (гараже).

Први прописи према којима је дефинисана изградња нових стамбених насеља средином 1950-тих година, били су дефинисани у оквиру *Упутства за изградњу стамбених зграда за потребе Југословенске народне армије*⁷⁷ (1955), а који су услед недостатка других прописа, били широко примењивани и на планирању и изградњи других стамбених насеља за цивилно становништво. Упутство је обухватало све сегменте планирања и изградње станова и стамбених зграда, укључујући и критеријуме за избор локације, у оквиру којих је наглашено да се за потребе изградње станова и стамбених зграда намењених војним лицима „избегавају локације на којима је условљена изградња локала у приземљу“, а додатно је забрањено да се у зграде смештају садржаји попут „кафана, гаража, амбуланти и других јавних локала који производе ларму и узнемиравају станаре“⁷⁸ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 41). Према Упутству за изградњу стамбених зграда за потребе ЈНА, у приземљима стамбених зграда је поред становања и приступа стамбеним просторима, планиран „стан за домара, простори намењени друштвеним и комерцијалним садржајима“ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 59).

⁷⁶ Погледати табеларни преглед стамбених насеља са приказом урбанистичких параметара и описа у Анексу

⁷⁷ Упутство за изградњу стамбених зграда за потребе Југословенске народне армије, *Државни секретаријат за послове народне одбране, Грађевинска управа ЈНА, Београд 1955.*

⁷⁸ Исти прописи задржани су и у оквиру Упутства за изградњу стамбених зграда за потребе Југословенске народне армије, *Државни секретаријат за послове народне одбране, Грађевинска управа ЈНА, Београд 1964.*

Примена ових прописа је условила да су стамбене зграде у појединим насељима, попут Блока 21 на Новом Београду, који је међу првим изведеним насељима овог типа, „сведене на искључиву функцију становања са неопходним минимумом локала које су захтевали урбанистичко технички услови“ (Влагојевић, 2005, стр. 188-189). Прописи везани за изградњу станова за ЈНА (1955), као и прописи дефинисани кроз *Одлуку о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова*⁷⁹ (1958), условили су планирање локала и других нестамбених просторија у стамбеним насељима, само изван зграда у форми анекса или слободног објекта. Локали су били дозвољени само у систему ивичне стамбене изградње, карактеристичне за стамбене блокове у централном градском језгру. Овакви прописи условили су планирање и изградњу централних, пратећих садржаја као засебних просторних целина у оквиру стамбених насеља, у форми *центра месних заједница*. Међутим, услед кашњења у реализацији центра месних заједница, као и услед одсуства комерцијалних садржаја у приземљима објеката, многа стамбена насеља, дуго су била без развијене централне градске функције.

Уместо дистрибуције комерцијалних садржаја у приземљима објеката, у стамбеним насељима планираним и грађеним у периоду 1960-1970. године, осим за стамбене намене, приземља су претежно служила за смештај возила⁸⁰, сервисне просторије (техничке просторије, просторије за депонију смећа) и просторије намењене друштвеном животу станара (простори намењени кућном савету и дневном боравку деце). Покренутост терена у појединим стамбеним насељима, попут насеља Јулино брдо, омогућила је сегрегацију пешачког и колског кретања, не само у хоризонталном правцу, планирањем спољних саобраћајница и површинског паркирања по ободу насеља, већ и у вертикалном правцу, позиционирањем гаража на нижим етажама објеката (Досотто, 2020, стр. 30). Почетком 1970-тих година, у контексту новоусвојеног *Закона о изградњи инвестиционих објеката*⁸¹ (1973), усвојена је *Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова*⁸² (1973), где је дефинисањем архитектонских услова, у оквиру стамбених зграда била омогућена и изградња нестамбених просторија, под којима се подразумевају локали, услужне радионице и слични простори, а који су предвиђени урбанистичким условима (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 479). У датом периоду су у појединим насељима на нивоу приземља распоређени бројни пратећи садржаји, попут занатских радионица, објеката угоститељства и трговине, као и атељеи уметника у насељу Церак 2 (Досотто, 2020, стр. 36), и Блок 19а на Новом Београду где је у приземљима објеката остварено око 3.500м² пословног и простора намењеног јавним садржајима (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 110). Доношењем нове *Одлуке о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова*⁸³ (1983), омогућено је да стамбена зграда садржи „просторе и просторије јавне намене али под условом да њихово коришћење и садржај не умањује квалитет становања у згради“.

Прописи и закони донети средином 1980-тих година⁸⁴, чија је примена настављена и током 1990-тих година, омогућили су претварање заједничких просторија у станове и затварање појединих пасажа са циљем формирања локала, чиме су приземља многих стамбених насеља значајно промењена, а са њима и улога отворених простора у непосредном контакту објеката и терена. У појединим насељима приметне су промене на фасади услед формирање отвора / улаза за локале, а затварањем пасажа онемогућена је несметана пешачка комуникација кроз стамбено

⁷⁹ Одлука о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова, *Сл. гласник НРС*, 21/1958

⁸⁰ Висок степен моторизације у појединим стамбеним блоковима и насељима, условио је изградњу подземних или сутеренских гаража. Један од таквих примера је и Блок 23 на Новом Београду, где је степен моторизације износио 1:4; видети Bratislav Stojanović, *Za analitički osvrt na dosadašnju stambenu izgradnju*, *Urbanizam Beograda*, 30, (1975)

⁸¹ Закон о изградњи инвестиционих објеката, *Сл. гласник СРС*, бр. 25/1973

⁸² Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Сл. лист града Београда*, 12/1973

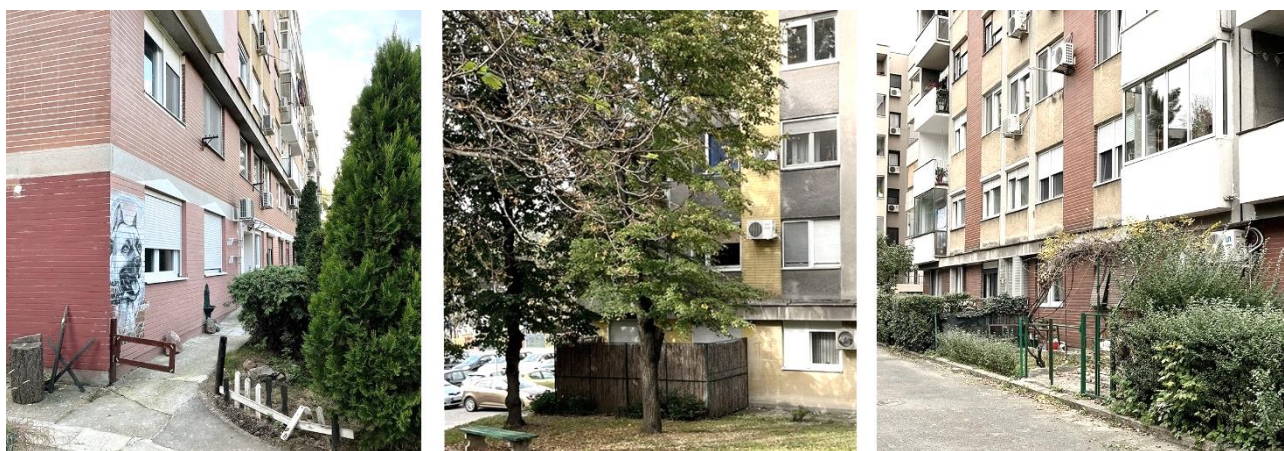
⁸³ Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Сл. лист града Београда*, 32/1983

⁸⁴ Закон о надзијивању зграда и претварању заједничких просторија у станове, *Сл. гласник СРС*, бр. 44/1984

насеље и планирани приступ ободним саобраћајницама са једне, односно, отвореном простору у унутрашњости стамбених блокова / насеља са друге стране. Оваквим просторним интервенцијама мењана је иницијална улога отворених простора као мреже пешачких комуникација у оквиру стамбеног насеља.

У великом броју насеља која су планирана и изграђена на подручју Београда у периоду 1960-1980. године, у приземљима није било предвиђено и становање. Ивана Весковић наводи да је пракса пројектовања стамбених простора у приземљима објеката „изазивала одбојност“ код станара, с обзиром да су такви станови често били постављени „у нивоу околног терена без тераса или лођа“, услед чега је био нарушен осећај угодности, интима и безбедности (Весковић, 2015, стр. 131). Топографија и терен у нагибу, карактеристичан за насеља у периферној зони Београда, условио је специфично решавање станова у приземљу. Међутим, услед мултипликација истоветних, типских стамбених склопова и објеката, који су само делимично прилагођени терену у нагибу, резултовала је изградњом станова у приземљу који имају карактер станова у сутерену, што је додатно доприносило неугодности и смањеном квалитету стамбених простора. *Одлуком о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова* (1973) прописано је да се „станови не могу градити у деловима стамбене зграде чији под није подигнут изнад нивоа терена за најмање 60цм односно 100цм, ако тротоар служи као јавна комуникација“, а у случајевима изградње стамбених зграда на покренутом терену „удаљеност терена и потпорног зида од фасадног зида зграде на у нивоу прозорског парапета стамбених просторија мора да буде најмање 7.0м“ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 89-90). Искораци у погледу унапређења праксе изградње и афирмације станова у приземљу објеката, видљиви су код насеља Церак виногради, где је становима у приземљу дата додатна вредност пројектовањем тераса и пратећих башти / дворишта (IAUSa, 1978; Весковић, 2015). У насељима која немају пројектом предвиђене баште у приземљима, данас је приметна пракса (нелегалног) присвајања или ограђивања дела отвореног заједничког / јавног простора стамбених насеља од стране власника станова у приземљу. (Слика 4.1)

Каснијим прописима утврђена је *заштита од провала и нежељених погледа*⁸⁵, када је у случајевима стамбених зграда где се поклапају или приближно поклапају регулациона и грађевинска линија дефинисано да „најмање одстојање горње ивице прозорског парапета од терена, у приземним становима који се налазе у непосредној близини јавне комуникације износи 1.8м“, док код објеката који имају станове у приземљу са пред баштама или јавним зеленим површинама, „најмање одстојање горње ивице прозорског парапета од терена може бити мање, под условом да се у овом случају на прозорске отворе уграђују металне или дрвене заштите (решетке, капци)“ (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 515-516).

Слика 4.1 Присвајања или ограђивања дела отвореног заједничког/ јавног простора стамбених насеља од стране власника станова у приземљу, пример стамбеног насеља „Шумице“; аутор фотографија: Ј. Бугарски

⁸⁵ Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Службени лист града Београда*, 32/83

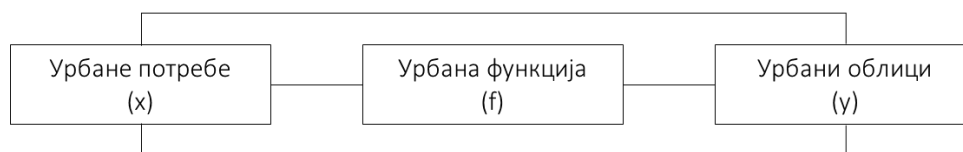
4.1.2 Зона јавних садржаја и централних функција

Разлагање урбане структуре на основне градске функције, на начин на који је то дефинисала Атинска повеља, имао је за резултат дезинтеграцију града у високо урбанизованим срединама, која се могла поистоветити са инверзијом традиционалног града. Колин Роу (Colin Rowe) и Фред Коетер (Fred Koetter) наглашавају да је „дезинтеграција улице и свих високоорганизованих јавних простора постала неизбежна“ (Rowe & Koetter, 1988, стр. 56), због нове и рационализоване форме становања, као и измењеног начина транспортне активности, који је условио трансформацију улице у саобраћајницу. Они истичу да је нова конфигурација становања утицала на структурирање насеља „из унутрашњости према спољашњости“, узимајући у обзир потребе појединачне стамбене јединице, и без грађења односа према улици, која је у традиционалног граду била везана за генерисање централних функција. Структурирање насеља отвореног типа условило је прелазак јавних простора и садржаја са ободне улице у унутрашњост блока (Nikezić, 2007, стр. 108), условљавајући нови вид груписања централних садржаја.

Урбани развој Београда током периода самоуправног социјализма карактерише ширење града у формама великих стамбених насеља отвореног типа. Изградња нових насеља захтевала је планирање централних садржаја у складу са новим стамбеним структурама, али и у релацији са привредним развојем заснованом на планској привреди и нетржишном концепту. Одсуство тржишта које би генерисало развој централних функција, условило је административно дефинисање локација градских центара, док је њихов садржај условљен социјалистичком планерском праксом коју карактерише систем планирања према потребама које су нормативно изражене „бројем јединица или површином пословног простора по становнику по врстама комерцијалних делатности“ (Солујић, 2018, стр. 41).

Нормирање потреба може се довести у релацију са „високим ступњем планибилности и пројектовања будућности насеља путем регулације свих односа у њему“, које Никезић види у „поистовећивању стварне просторне и функционалне структуре насеља са пожељном структуром његовог ефикасног управљања и изграђивања (у техничком и административном погледу)“ (Nikezić, 1991, стр. 47). Зона јавних садржаја и централних функција у стамбеним насељима која представљају предмет овог истраживања, део су структуре која је „унапред осмишљена пројектом, вредношћу и смислом“ (Nikezić, 1991, стр. 47) и може се посматрати као просторно изражени однос функција, где функције одражавају основне садржаје урбане средине и представљају превођење људских потреба у простор, односно, урбани облик (Слика 4.2).

Анализирајући релације између урбаних потреба и урбаних облика, Бадовинац наглашава да основне урбане функције – становање, рад, рекреација, саобраћај – инфраструктура и централне функције, представљају конститутивне елементе урбане структуре, кроз чије праћење се могу читати развојне (морфолошке) етапе кроз које је град пролазио. (Badovinac, 1997). Он наводи да се *централне функције, или функције централитета*, именују и као *градотворачке, градоформирајуће функције*, и дели их у три основне групе:

Слика 4.2 Приказ релације : урбане потребе - урбани облици; репродуковано из Petar Badovinac, *Centralne urbane funkcije – centri* (Београд: Архитектонски факултет – Универзитет у Београду, 1997), 11

1. **Функције друштвеног стандарда**, у које спадају култура, уметност; образовање и наука; здравствена и социјална заштита; спорт и рекреација, где се под рекреацијом у домену централних функција не мисли на шири појам рекреације као основне функције, већ на специјализоване спортско-рекреативне центре
2. **Функције услуга и пословања**, које идентификујемо као делатности терцијарног сектора; с обзиром на динамичност развоја услуга у савременом граду, и њихово проширење изван оквира дистрибуције, односно, размене рада, средстава рада и информација, појам услуга постаје синоним за скоро све активности које одговарају централним функцијама;
3. **Функције управљања и заштите**, које се могу поделити на две подгрупе функција управе и политичке организације и функција одбране и заштите.
У зависности од промена основних друштвено – економских и техничко – технолошких фактора током различитих историјских фаза развоја градова, ове функције узимале су различито учешће у просторној структури града (Badovinac, 1997, стр. 30-49).

Просторна организација центара у граду може се посматрати као „систем центара“, где сваки центар јесте „скуп елемената који имају одређена својства и који су међусобно интерактивно повезани“ (Badovinac, 1997, стр. 68), и где целокупан систем има карактер мреже. Центри се могу разликовати по рангу, функцији, облику, времену настанка, по карактеру и типу кретања, по локацији у граду, а њихова структура и садржај се може сагледати кроз неколико нивоа:

1. *Локални центар*; центар првог степена, центар стамбене (месне заједнице); опслужује 5.000 до 15.000 становника, у радијусу од 500м
2. *Центар градске четврти*, реона, градске општине; центар другог степена; опслужује 40.000 до 80.000 становника, у радијусу од 800 до 2000м;
3. *Главни градски центар*, централна градска зона; опслужује читав град, а може бити и регионалног значаја у зависности од величине и улоге у регионалној мрежи. (Badovinac, 1997, стр. 70-71)

За ово истраживање значајно је разумевање планирања садржаја и структуре, и развијања мреже локалних центара, који су планирани на нивоу стамбених (месних) заједница. У појединим случајевима, ови центри су добијали карактер центра вишег ранга – рејонског центра, као што је то било у насељу „Шумице“. У наставку поглавља дат је преглед општих карактеристика центара месних заједница планираних и реализованих у оквиру стамбених насеља, у периоду од 1960. до 1980. године.

Првобитним плановима стамбених насеља, пратећи садржаји планирани су у форми „сервиса“ који су били смештени уз објекат Центра месне заједнице, који означавао место друштвеног живота, значајно са аспекта територијалног управљања стамбеном целином. Међутим, изградња објеката месне заједнице је у великој мери каснила за изградњом станова, па су се значење и садржај овог термина променили, што се уочава и у просторној структури центара насеља. Како Јелица Јовановић наводи, током 1950-их и 1960-их сервиси су подразумевали садржаје који су у великој мери намењени „растерећењу жена у домаћинству“ па су се односили на активности попут прања веша, бриге о старијима, припреми хране (Јовановић, 2019). Временом су ови сервиси постали непотребни, обзиром да су станови и зграде били опремљени новом техником и кућним апаратима. У многим насељима, задржане су заједничке стамбене сервисне просторије или вертикале (попут сутеренских просторија у насељу Шумице, или проширења степенишних вертикала у насељу Коњарник). Због промене / пораста друштвеног стандарда са једне стране, или како то Јовановић истиче „повлачења државе из ове сфере“ уз „лагано одустајање од многих својих еманципаторских политика и пракси на терену“, „сервиси“ временом постају садржаји попут снабдевања, занатских радњи и ситних услужних делатности које су се могле наћи у стамбеним насељима.

Према регулационим плановима израђеним и усвојеним почетком 1960-тих година, који су представљали имплементацију и разраду ГУП-а из 1950. године, центар месне заједнице (локални центар) требао је да задовољи свакодневне потребе становника, и садржао је самоуслужну продавницу, основну школу, обданиште, просторије за друштвени и политички живот, занатске радње, гараже. Садржај рејонског центра био је намењен задовољавању повремених потреба становништва, па су у оквиру таквог центра планирани : универзална робна кућа, дом здравља, дом културе, биоскоп, хотел за самце, занатски центар, отворени и покривени фискултурни терени, гараже. Иако дефинисани плановима и архитектонским пројектима нових стамбених насеља, у првим годинама реализације ових целина, изградња наведених пратећих садржаја – продавница, школа, здравствених установа није симултано пратила изградњу станова. Уместо истовремене изградње, изградња ових садржаја је одлагана, и често у последњим тренуцима „замењена неусловним импровизацијама – попут неугледних барака, киоска и др.“ (Mendelson, 1975, стр. 20).

Питање организације центра насеља, један је од критеријума који је истакнут у студији „Просторне и социолошке карактеристике нових стамбених насеља у Београду“, израђене од стране Југословенског института за урбанизам и становање (JUGINUS, 1970). Истраживање је имало за циљ сагледавање основних просторних карактеристика, тада новоизграђених стамбених насеља. Стамбена насеља су анализирана са становишта просторно-физичких структура, са становишта функционисања и ставова грађана, при чему су насеља анализирана кроз опште карактеристике стамбених зона, рејона и четврти у оквиру којих се насеља налазе, док је детаљна анализа била везана за основну планерску јединицу – месну заједницу. Истраживањем су обухваћена насеља у којима доминира колективно становање - Шумице, Карабурма, Браће Јерковић, насеље Марије Бурсаћ у Земуну, која су већ била изграђена и насељена, и насеље Кнежевац – Кијево које је било још увек у фази изградње. Одговарајући на питања како замишљају стамбено насеље у којем желе да живе, становници насеља издвојили су неколико кључних тема: у каквим зградама желе да станују, да ли насеље треба да има свој парк, и како треба организовати насељски центар. Кроз анкету станара, уочено је да највећи број станара сматра да „центар насеља треба да буде груписан“, насупрот типу разбијеног центра или центра организованог у форми улице (JUGINUS, 1970, стр. 26). Оваква организација пратећих објеката у центру месне заједнице, имала је са једне стране позитивне аспекте у погледу саобраћајне приступачности (пример насеља Шумице и Браће Јерковић), али се јавио проблем просторних дистанци и удаљености од стамбених објеката на подручју насеља. Анализом реализованих пратећих објеката у насељима, истраживање је показало да је „заостајање пратећих објеката насеља, готово правило у изградњи београдских насеља“. У већини анализираних насеља су делимично задовољене потребе у виду школства, снабдевања и услуга, али други садржаји попут установа културе, социјалних установа, већих услужних објеката, комуналних и спортских објеката, нису комплетирани или нису реализовани уопште (JUGINUS, 1970, стр. 78-94). О недостатку средстава за изградњу објеката јавне намене, који би били део центра месне заједнице или центра стамбене четврти, говори и податак да је средином 60-тих година тражено да се „из контингента станова којим располаже Дирекција обезбеди 60 станова Сектору за јавне објекте и тргове и посебно 44 стана за потребе библиотеке“ (Vuјновић, 1997, стр. 156).

Приликом излагања на тему „Начини становања у Београду“, Владимир Бјеликов указује на обрасце планирања у послератном Београду, фокусирајући се на природу „проширеног становања унутар стамбене (месне) заједнице“, односно, на дистрибуцију и карактер пратећих садржаја у стамбеним заједницама – центара месне (стамбене) заједнице и карактер отворених простора нових стамбених насеља. Бјеликов истиче да је планирање малих површина намењених за паркирање, што је директна последица ниског степена моторизације (20 становника на 1 возило) предвиђеног првим послератним Генералним планом, омогућило планирање „затвореног система проширеног становања унутар стамбене заједнице, у границама угодне пешачке приступачности“ (Bjelikov, 1977, стр. 14). Међутим, већ каснијим корекцијама плана, којима је степен моторизације коригован и дефинисан у односу 10:1, или

чак 5:1 (10, односно, 5 становника на једно возило), у новим насељима остајало је мање простора планираних за зеленило и рекреацију, а изградња спратних гаража није било могућа, с обзиром да финансирање њихове изградње није било предвиђено средствима стамбеног фонда. Са друге стране, планирање центара месне заједнице на дистанцама угодне пешачке приступачности, показало се као могуће само у насељима (стамбеним блоковима) на Новом Београду, где је улична мрежа јасно уоквиривала стамбену целину, и омогућавала креирање пешачких траса унутар насеља. Због топографије терена, ово није било могуће остварити у насељима која су грађена на десној обали Саве, у рубним зонама Београда, где је „саобраћајна мрежа разбијала пешачко јединство месних заједница“, и тиме онемогућила равномерну дистрибуцију пратећих садржаја и формирања активног, и свима приступачног, центра месне заједнице. Услед непостојања главног снабдевачког пункта, прибегавало се „свакојаким идејама и импровизацијама“, кроз постављање барака-пиљарница, преправљање станова у продавнице, или спонтано постављање групе киоска који су заменили плански предвиђени центар насеља (Djordjević, 1963; Vjelikov, 1977).

Кашњења изградње центара месних заједница, била је карактеристика не само насеља у рубној зони Београда, већ и насеља у централној зони Новог Београда, где је дуг временски период једини центар месне заједнице, ка којем је гравитирало становништво целог Новог Београда, био центар у Блоку 1 (данас познатији као „Фонтана“), који је нормативно планиран за 4-10.000 становника. Уместо изградње центара, део пратећих садржаја јавне намене често је био накнадно реализован преправљањем станова приземља стамбених зграда (Djordjević, 1963; Vjelikov, 1977), али дати минимални и импровизовани садржаји нису могли да задовоље потребе урбаног блока са 10.000 становника (Весковић & Јовановић, 2018). Усвојени начин финансирања нове стамбене изградње није јасно дефинисао финансирање изградње пратећих садржаја. Поред тога, Бјеликов наводи да „радне организације трговине и услуга нису заинтересоване да граде изван зоне већ афирмисаног регионалног центра и његових приступних огранака“ (Vjelikov, 1977, стр. 14), због чега је 1975. године град иницирао реализацију *Програма изградње центара месних заједница*, за период 1976-1980. године (Рауповић, 1980). Узимајући у обзир број корисника, као и постојеће капацитета остварене у приземљима објеката појединих стамбених насеља, извршено је програмско преиспитивање потреба и садржаја, и дефинисан типски програм и просторна структура за 37 месних заједница на подручју Београда (Слика 4.3). Садржај центара месних заједница обухваћених овим Програмом је укључивао: друштвени део (14-16%); простор намењен објектима снабдевања, трговине (34-36%) и угоститељства (6-12%); простор за занате и услуге (11-12%); пословни простор (27-28%)⁸⁶. Процентуална заступљеност појединих садржаја је варијала у зависности од величине месне заједнице и броја становника (3-4.000; 6-7.000; 8-10.000 или 16.000), али је без обзира на величину месне заједнице дефинисана расподела садржаја имала за циљ задовољење 70% дневних и 70% периодичних потреба становника, што би смањило дневне миграције ка главном центру града.

Инвеститори који су учествовали у изградњи ових објеката били су: „Пословни простор“, „Центропром“, „ПКБ“, „Београдска банка“, „ПТТ Београд“, „Просвета“, „Нолит“, „Апотекарска установа Београд“, а заступник свих инвеститора био је Завод за изградњу (Radosavljević, 1980). На основу типског програма, одабрано је идејно решење месне заједнице, примењено у Блоку 45 на Новом Београду (пројектни биро „Комграф“, аутор арх. Милан Вукасовић). Концепт физичке структуре центра месне заједнице био је заснован на груписању објеката око „централне улице“ (Слика 4.4). Циљ такве просторне организације био је омогућавање задовољења не само потреба снабдевања и коришћења услуга унутар објеката, већ и задовољење друштвених потреба - сусрета, виђања, окупљања. Изградња ових објеката планирана је кроз једноставан процес грађења - путем израде типских објеката и уз примену монтажних система градње, али је овај план наилазио на потешкоће у процесу реализације.

⁸⁶ Видети Програм пратећих објеката месних заједница, у Радосављевић, М. (1980) Пројектовање и изградња центара месних заједница у Београду, Архитектура Урбанизам, 85

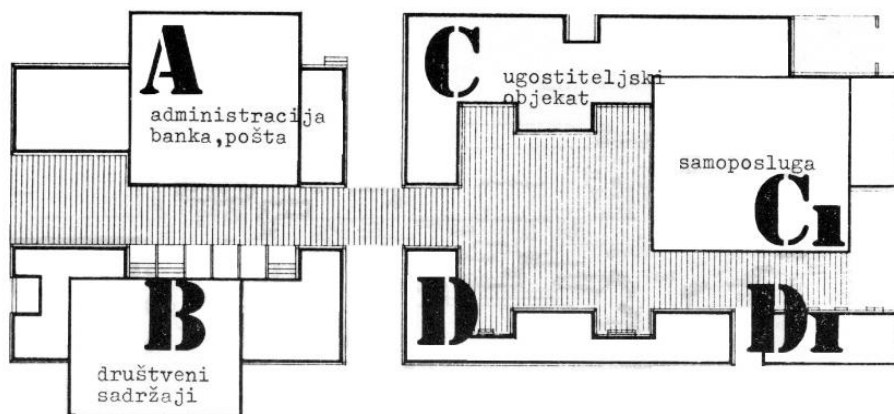
Систем изградње промењен је већ у 2. етапи реализације месних заједница, када је, на предлог извођача радова, због уштеде у процесу извођења и рационализације изградње, челична носећа конструкција замењена префабрикованим армирано-бетонским елементима. Међутим, због уступања израде пројекте документације већем броју пројектних бироа, није био усвојен јединствени конструктивни систем по којем би се вршила производња елемената у серијама, а кратки рокови за припрему техничке документације и реализацију објеката нису омогућавали спровођење детаљних анализа са циљем дефинисања најоптималнијег конструктивног решења (Radosavljević, 1980). Додатни проблем постизања потпуне примене типског решења, представљао је изазов прилагођавања типске просторне структуре топографији терена, која није била истоветна у свим деловима града, нарочито у периферним насељима старог дела града. Упркос прилагођавању типског пројекта екстерним условима, у сваком центара задржана је улога отвореног простора у форми интерне пешачке улице, из које се приступало објектима центра.

Слика 4.3 Изградња центара месних заједница у новим насељима, картографски приказ просторне дистрибуције нових центара; репродуковано из Vera Paunović, *Izgradnja centara mesnih zajednica, Arhitektura Urbanizam*, 85 (1980), 12

Изградња центара месних заједница стамбених насеља, била је и тема научног скупа одржаног 1978. године на Архитектонском факултету у Београду, у оквиру којег је група аутора у низу писаних прилога изложила своја размишљања о заједничким друштвеним потребама и њиховим карактеристикама, које се појављују на нивоу месне заједнице. Полазећи од поставки „Програма изградње центара месних заједница“, који је предвиђао изградњу типских центара месних заједница на подручју целог Београда, у свом тексту „Месне заједнице – агоре нашег времена“, Димитрије Младеновић поставља питање да ли природу центара месних заједница треба посматрати као потрошачки центар, или као центар друштвеног окупљања становништва, као и да ли има „смисла, оправдања и логике градити такве центре према унапред дефинисаним 'клишеима' какве даје типски пројекат са типским програмом садржаја“ (Mladenović, 1978, str. 106). Младеновић позива да се „експериментисањем дође до оптималног програма таквих центара“, упркос томе што би такав приступ изазвао „подсвесну реакцију о одговарајућим финансијским средствима које треба уложити“. Он истиче и да центар месне заједнице има важну улогу у идентификовању становника са насељем у којем станују, обзиром да становници нових насеља пролазе кроз „процес адаптације условима живота у новој средини“ и да је „велики непријатељ“ датог процеса адаптације управо стандардизација објеката центара месних заједница, праћена стандардизацијом садржаја услуга (центара, школа, уређења простора) (Mladenović, 1978, str. 112).

До одсуства реализације пратећих садржаја долазило је из више разлога. Осим недостатка финансијских средстава, која су се примарно усмеравала на изградњу стамбеног фонда, проблем је представљала и стална ревизија планова стамбених насеља, кроз које се, под притиском инвеститора, повећавала густина насељености. Јовановић наводи пример изградње стамбене зграде у насељу Браће Јерковић, на позицији на којој је претходно детаљним планом била дефинисана здравствена амбуланта, под изговором да ће „централна амбуланта месне заједнице бити изграђена на другом месту“ (Jovanović J., 2018). У многим стамбеним блоковима центри месних заједница изграђени су доста касније. Пример је Блок 22 на Новом Београду, у којем је објекат месне заједнице реализован тек у периоду 1989-1992. године, скоро три деценија након изградње стамбеног насеља. Такође, Детаљним урбанистичким планом Блока 22, предвиђено је да друга половина блока има намену рејонског центра, чија изградња је била „остављена за будућност, када се нађу средства и инвеститор који то може да инвестира“ (Jovanović J., 2019, стр. 46), али рејонски центар никада није реализован. Уместо њега, почетком 2000-тих година, изграђено је још стамбених објеката, чиме је значајно промењена и морфолошка структура блока.

Слика 4.4 Организација типског објекта ЦМЗ; репродуковано из Dimitrije Mladenović, Centri mesnih zajednica - agore našeg vremena, у М. Bajlon (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa Stanovanje naučnom skupu - "Mesna zajednica"* (Београд: Архитектонски факултет, 1978)

Модел планирања центара у стамбеним насељима делимично се мења са појавом садржаја који су донели нове урбане облике. Један такав пример јесте и појава првих самопослуга као концепта трговине. Прву самопослугу Београд је добио 1958. године на Цветном тргу, годину дана након приказивања америчког модела самопослуге на Загребачком велесајму (1957) (Vučetić, 2019; Ceraj & Galjer, 2011), након чега број самопослуга расте, нарочито у периферним насељима, замењујући низ мањих услужних радњи. Како Вучетић наводи, Београд је 1965. године имао 90, а 1969. године 155 самопослуга. Коришћење самопослуга базирано је на концентрацији садржаја на једном већем, затвореном простору, чиме се мења „ранији начин куповине која је раније подразумевала одлазак на пијацу, у пиљарницу, месару, бакалницу“ (Vučetić, 2019, str. 371). Оквир за изградњу овог типа садржаја, омогућили су детаљни планови нових стамбених насеља, који су у садржаје локалних центара месне заједнице убрајали и „самоуслугне радње“ и дефинисали просторне параметре којима је примена оваквих намена имплементирана.

Средином 1970-тих година, мења се архитектонско-урбанистичка парадигма, а са њом и пракса планирања и пројектовања стамбених насеља на подручју Београда, па се враћањем „улици“, „тргу“, „суседству“, централни садржаји организују и групишу на другачији начин. Уместо издвајања пратећих садржаја у засебан део насеља и објекте који су намењени централним функцијама, пројектом је дефинисано да се пратећи садржаји смештају у приземља објеката, уз пешачке улице, или испод дела пешачких тргова. Примери таквих насеља јесу насеља Церак виногради где су у приземљима стамбених ламела, у контакту са стамбеним пешачким улицама, пројектовани простори за занате, угоститељство и трговину, атеље уметника (Dосото Srбија, 2015), као и насеље Лабудово брдо, где су пратећи јавни садржаји пројектовани испод дела каскадно формираних пешачких тргова, у непосредној вези са делом поплочаних површина на којима је било планирано пешачко кретање и садржаји намењени за игру деце и рекреацију одраслих (Јефтовић, 2022).

Друштвено-економске промене које су наступиле након 1990-те године, а које су интензивирале након 2000-тих година, мењали су методологију и логику промишљања дистрибуције централних садржаја, пре свега пословања и услуга, враћајући се логици „трговачке улице“ која је била карактеристична за централне зоне и пре-социјалистичку структуру градова. Развијање линијских центара дуж границе отвореног блока подржано је планском регулативом прво 2003. године, кроз Генерални план Београда до 2021 године, а затим и 2016. године кроз Генерални урбанистички план и План генералне регулације. Ова регулатива истовремено је довела до промене улога отворених простора у зони јавних садржаја и централних функција и зони границе отвореног блока / стамбеног насеља.

4.1.3 Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Усвајањем *Одлуке о изменама и допунама одлуке о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова* (1961), град Београд је као приоритетан модел изградње иницирао изградњу концентрисаних стамбених целина, у форми отвореног стамбеног блока на слободним градским теренима (Цагић Милошевић & Крстић, 2019, стр. 361-363). Овом одлуком је ивична градња омогућена само у централним градским зонама, док је у новим стамбеним насељима, на линији Ле Корбизјеовог „анти-уличног концепта“ модернистичког града (Frempton, 2004, стр. 155) била заговарана изградња стамбених склопова повучених од уличне регулације.

Повлачење стамбених склопова од уличне регулације условила је реорганизацију саобраћајне мреже насеља и ремоделацију физичке структуре стамбених склопова, али и прегруписање пратећих садржаја становања. Осим повлачења стамбених склопова ка унутрашњости блока, чиме је омогућен развој ободне зоне стамбеног блока као заштитног зеленог појаса, који је имао за циљ смањивање штетних утицаја саобраћаја, овај *раскид са улицом* је условио другачије промишљање груписања комерцијалних садржаја, трговине и услуга, који су у традиционалном граду имали своје место у приземљима стамбених зграда, омогућавајући активирање уличног фронта и партера. У модернистичком граду, који Роу и Коетер са становишта фактографије урбанистичких планова сматра „инверзијом традиционалног града“ (Rowe & Koetter, 1988), кроз тадашњу планску регулативу, подржану правилницима и стандардима изградње стамбених зграда, ови садржаји морали су бити груписани у засебне просторне целине, именоване као *Центри месних заједница*. Центри месних заједница планирани су као засебне просторне целине, позициониране у највећем броју стамбених насеља уз прометне саобраћајнице.

Концепција отвореног блока, чија шема је унутар-блоковске просторне расподеле обухватала централно груписане и пешачки доступне пратеће садржаје становања, условила је реорганизацију саобраћајне мреже, где су у унутрашњости блока заступљене само пешачке стазе, са пратећим путевима за интервентна возила, док је моторни саобраћај задржан периферно, по ободу блока са прикључцима на градске саобраћајне токове вишег реда. Тиме је улога отворених простора у зони границе стамбених насеља, осим заштитног зеленила, добила и улогу ободних саобраћајница и паркинг простора. Овакав модел изградње стамбених насеља био је доминантно присутан у стамбеним блоковима на Новом Београду, док је саобраћајна мрежа у периферним насељима у старом делу града морала бити прилагођена топографији покренутог терена. На тај начин су у појединим насељима, попут насеља Шумице и Коњарник, задржане и проширене постојеће саобраћајнице, које деле насеља на мање просторне целине, у које даље залазе „ограници ивичних улица“ ... „прилазећи свакој стамбеној ламели која нема директан приступ са ободне улице“ (Мокрањац, 2021, стр. 250). Приступна саобраћајница која окружује стамбени склоп насеља Јулино брдо, омогућила је директну сегрегацију колског и пешачког саобраћаја у оквиру самог насеља, остављајући широк појас заштитног зеленила између приступне саобраћајнице и прометног, доминантног потеза некадашњег Лазаревачког друма (сада улице Ендија Ворхола). Сегрегација пешачког и колског кретања задржана је и у концепцијама насељима Блок 19а, Церак виногради, Вишњичка бања, која су планирана и грађена у другој половини 1970-тих и почетком 1980-тих година.

Планским решењима, усвојеним током 2000-тих година, преиспитује се улога отворених простора у зони границе отвореног блока. Генерални урбанистички план Београда, усвојен 2003. године, препознаје типологију *становања у отвореним градским блоковима*, где отворене блокове карактеришу „слободно постављени вишеспратни објекти, који су повучени у односу на регулациону линију блока, изграђени на јединственој заједничкој површини без парцелације“, док су слободни простори отвореног блока „уређени као велике блоковске зелене површине са просторима за дечију игру, спорт и рекреацију“. Генерални план истиче вредност ових стамбених целина као доприноса „једног периода модерне архитектуре и урбанизма развоју Београда“, наглашавајући да значајна ремоделација простора и објеката, која би нарушила карактер отворених простора у оквиру отворених блокова није дозвољена. Међутим, упркос навођењу да „отворене блокове треба развијати са истим концептом“, у Генералном плану је наведено да се „уз

важне саобраћајне правце могу формирати трговачке улице“ (Skupština grada Beograda, 2003, стр. 65), чиме је отворен пут трансформацији структуре стамбених насеља и промени улоге отворених простора у зони границе стамбеног насеља и ободних саобраћајница.

У генералном плану (2003) истакнуто је да све интервенције у постојећим отвореним блоковима морају бити проверене кроз „план детаљније разраде за блок у целини“, у оквиру којег ће бити дефинисана „могућност доградње, надградње или изузетно нове изградње, при чему је потребно водити рачуна о „композицији блока, оствареним просторним вредностима и капацитетима, објектима јавних служби и инфраструктуре, паркирању и постојећем зеленилу“, уз напомену да у слободним парковским деловима отворених блокова није дозвољена изградња нових објеката (Skupština grada Beograda, 2003, стр. 65). Наредни Генерални урбанистички план, усвојен 2016. године, препознаје и именује стамбена насеља из периода социјализма као *вишепородично становање у постојећим организованим насељима*, где дефинише да су нове интервенције могуће уз израду детаљног урбанистичког плана за насеље у целини, слично претходном ГУП-у. Међутим, у овом плану, појављује се одредница којом се наглашава да је могућа изградња нових објеката у слободним просторима насеља, кроз формирање нових припадајућих парцела, уз услов да они „не угрожавају слободне, парковски уређене делове насеља“, и да задржавају форму „изградње објеката повучених од регулације, како би се сачувао визуелни идентитет отвореног блока“ (Skupština grada Beograda, 2016a, стр. 69). Овај план препознаје и ситуације у којима је реализована ивична изградња линијских центара и наглашава да је доношењем планова нижег реда потребно ове целине ремоделовати и уклопити у постојећи физички контекст кроз архитектонско обликовање. Потези линијских центара уочавају се у сегменту плана који се односи на дистрибуцију комерцијалних намена, где се наводи:

Линеарни потези, зависно од свог положаја и функције заједно са другим наменама, учествују у формирању дела главног градског центра кроз мрежу булевара у централној зони ван старих језгара (и у центру Новог Београда). У средњој зони формирају центре градских подцелина као концентрације садржаја дуж уводних праваца, а у периферној зони, ван континуално изграђеног ткива, главне улице самосталних насеља формирају центре насеља. (Skupština grada Beograda, 2016a, стр. 71)

Како највећи број стамбених насеља која представљају предмет овог истраживања, припада средњој зони дефинисаној у плану, то имплицира да се зона границе отвореног блока може трансформисати кроз изградњу линеарних потеза централних функција, чиме се иницијална улога отвореног простора у тој зони губи, и враћа на концепт ивичне изградње карактеристичне за традиционалне, затворене градске блокове у централној зони града.

Усвајањем *Измена и допуна Закона о планирању и изградњи* (2014) и *Плана генералне регулације* (2016), омогућено је спровођење плана кроз урбанистички пројекат, без израде планова детаљне регулације за блок у целини. Овим планом поједина насеља, нису третирана као целина, као што је то дефинисано претходним Генералним урбанистичким плановима, већ се за један део насеља предвиђа спровођење непосредном применом правила грађења (кроз израду урбанистичких пројеката), док се за други део дефинише обавезна израда плана детаљне регулације или преиспитивање постојећих Детаљних планова и / или урбанистичких пројеката.

Фрагментарно планирање уочљиво је и сегменту општих правила уређења, који се односе на *правила за регулацију блока*, у оквиру којих се наводи да је у оквиру *организованих стамбених насеља* могуће „уситњавање блокова увођењем нових саобраћајница“, али на начин да не умањује заступљеност зелених површина (Skupština grada Beograda, 2016b, стр. 34). Као последица оваквих смерница ППР-а и законске одредбе којом је омогућено спровођења ППР-а кроз урбанистичке пројекте за делове насеља, јавља се пракса неусаглашавања урбанистичких пројеката са постојећом просторном структуром стамбених насеља. Практика да се на парцели обухваћеној урбанистичким пројектом, задовоље сва правила уређења и грађења дефинисана ППР-ом, има за последицу саобраћајно одсецање предметне парцеле од шире целине стамбеног насеља у циљу обезбеђивања саобраћајног приступа за нове физичке структуре. Оваквим пројектним решењима значајно се мења улога отвореног простора у зони границе стамбеног насеља.

4.2. Приказ студија случаја

У овом поглављу рада биће дат преглед систематизовања улога отворених простора стамбених насеља на конкретним студијама случаја стамбених склопова у Београду. Претпоставка је да се динамика промена улога отворених простора може пратити на основу њиховог положаја у насељу и промена морфолошких карактеристика насеља услед процеса кодификације и легитимизације грађења. Истраживање полази од претпоставке да је улога отворених простора у реструктурирању насеља и промени културе грађења индикативна у три зоне:

1. у зони контакта стамбеног склопа и терена (отвореног простора у непосредној близини склопа);
2. у зони јавних садржаја и централних функција у оквиру стамбеног склопа;
3. у зони границе отвореног блока / насеља (у контакту стамбеног склопа и улице)

Приказ студија случаја обухвата праћење морфогенезе насеља – анализу регулаторног оквира (закона, прописа и планова) и анализу програмских и просторних трансформација које су се догодиле у овим зонама.

За студије случаја одабрана су три стамбена насеља – насеље Шумице, стамбено насеље Блок 30 на Новом Београду, и насеља Церак виногради. Ова насеља изабрана су као релевантни примери реализације планских стамбених насеља за различите етапе праксе планирања и изградње у Београду, у периоду од 1960 до 1980. године (Табела 4.1). На основу прегледа регулаторног оквира планирања стамбених насеља у периоду од 1960. до 1980. године, идентификована су три кључна временска периода. За сваки од ових периода, у којима се препознаје различит приступ планирању и пројектовању стамбених насеља и дефинисање улога отворених простора, одабрана је једна од наведених студија случаја.

Насеље Шумице, које припада београдској општини Вождовац, представља приказ стамбеног насеља чије је планирање, пројектовање и изградња започета у периоду пре 1965. године и привредне реформе која је условила дефинисање прописа о уређењу грађевинског земљишта. Карактеристика овог периода јесу стамбена насеља чија структура представља директно спровођење поједностављене структуре дефинисане Детаљним плановима, уз фокусирање на стамбена насеља и зграде, без додатне разраде планом предвиђених пратећих садржаја стамбених насеља, која су укључивала и отворене просторе.

Стамбено насеље Блок 30 на Новом Београду, планирано је у периоду најинтензивније стамбене изградње у Београду (1965-1974. године), али је његова реализација одлагана због недостатка финансијских средстава, услед чега је план и пројекат насеља доживео вишеструке измене и допуне током тог периода. Ипак, основна идеја отворених простора, који су диференцирани на јавне и полујавне, није напуштена ни у једној од пројектних варијанти.

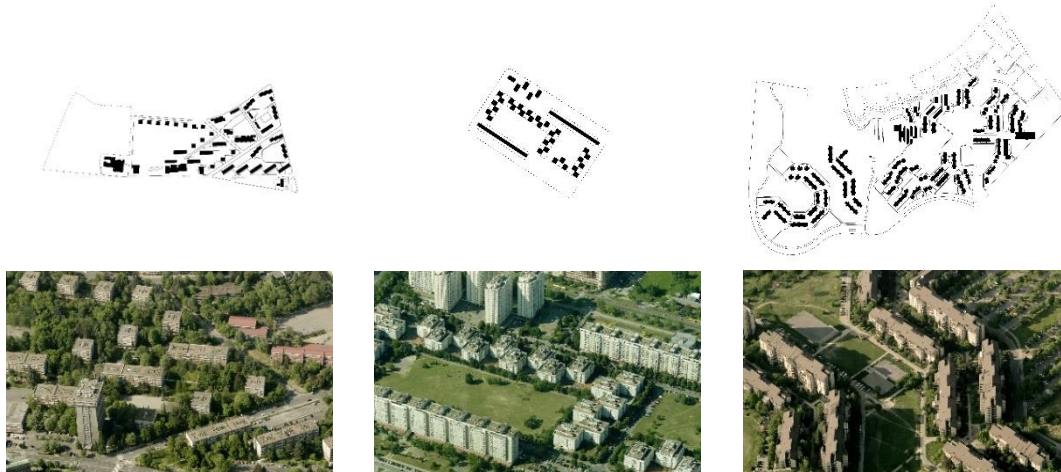
Стамбено насеље Церак виногради представља пример из последње фазе планске изградње великих стамбених насеља. У овој фази, захваљујући програму друштвено усмерене стамбене изградње и управљању од стране самоуправних интересних заједница становања, омогућено је спровођење комплексне стамбене изградње, које је укључивало истовремену изградњу стамбених објеката и пратећих садржаја насеља. Насеље Церак виногради представља специфичан пример насеља у Београду у којем су спроведене идеје повратка улици, суседству и тргу, којима отворени простори насеља добијају нову улогу. Такође, ово насеље данас представља пример активне стамбене заједнице, која се посредством деловања удружења грађана „Културни Церак“ труди да уреди и обнови отворене просторе и садржаје суседства, али и да подигне свест о важности очувања насеља као целине.

Структура приказа студија случаја подељена је у три сегмента:

1. опис кључних карактеристика стамбеног насеља
2. приказ процеса трансформације: регулаторни и просторни оквир
3. идентификовање улога отворених простора

Табела 4.1 Упоредни приказ података о планирању и изградњи одабраних студија случаја

насеље	Шумице	Блок 30 (Централна зона Новог Београда)	Церак Виногради (Церак 1 и 2)
период изградње	1963-1968	1973–1979	1978-1988
аутори плана / пројекта	ДУП 1962 А. Менделсон, Г. Царевић	ДУП 1963 У. Мартиновић, Ј. Мијушковић	ДУП 1976 Д. Кадовић, К. Костић, Р. Шулејић
конкурс	-	-	1977 (лицитациони позивни конкурс)
аутори арх. решења	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	Б. Стојков, Д. и М. Марушић, Н. Мартиновић, У. Мартиновић	Миленија и Дарко Марушић, Недељко Боровница
инвеститор	Дирекција за изградњу и реконструкцију града и ИНПРОС	Дирекција за изградњу Новог Београда; ИНПРОС и ЈИНГРАП	Заједница становања ЈНА и Београдска заједница становања
извођач	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	ИНПРОС и ЈИНГРАП; „Дом“, „7.Јули“, „Хидротехника“, „Бетон“, „Неимар“	ГП „Напред“
површина месне заједнице	22.86 ha	19,88 ha	72.20 ha
број становника	5.500 становника	6.000 (првобитно решење) 7.700 становника (измене плана)	15.000 становника
број станова	1.500 станова	1.270 (првобитно решење) 2.470 станова (измене плана)	3.650 станова
густина насељености	300 ст. / ha	414 ст. / ha	165 ст. / ha
паркинг простор	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:4	степен моторизације 1:3
м ² отвореног простора	22 м ² / ст. рекреативне површине	16 м ² / ст. слободних површина (према плану II месне заједнице)	36 м ² / ст. слободне површине
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Да би се деца осигурала безбедна игра унутар блока, зграде су постављене по ободу блокова у слободном распореду, са повлачењем од главних саобраћајница. - Унутрашњост појединих блокова организовано је диференцирана за спортске терене, дечија игралишта и зелене површине, које према улицама одвајају зграде.	- Сегрегација колског и пешачког саобраћаја, кроз дефинисање различитих нивоа кретања. У сутерену су смештени гаражни простори и паркинзи, из којих се путем степеништа, приступа стамбеним јединицама. - При обради слободних површина диференцирани су делови за одмор, игру и спорт.	- Архитектонско-урбанистичко решење базирано је на реafirмацији традиционалних урбаних облика - повратак улице као основног урбаног облика у насељу. - Примена метода хијерархијске структуре просторно-социолошких нивоа насеља огледа се у рашчлањавању и спреси 3 нивоа: стамбена пешачка улица – суседство - и насеље
тренутно стање отворених простора	<i>Dosototo</i> - У данашњем контексту објекти вишепородичног становања су остали у релативно изворном стању док је низ кућа у Умчарској улици који припада једнопородичном становању био предмет уочљивијих измена	<i>Dosototo</i> - Објекти и јавне површине, пасареле и платои су данас у лошем стању, без већих радова на реконструкцији и реновирању од тренутка усељења. По ободу блока је током 1990-тих и 2000-тих изграђен низ стамбено-пословних објеката на месту планираном за самачки хотел и центар месне заједнице.	<i>Dosototo</i> - Насеље је заштићено културно добро од јануара 2019. године. Начелно, насеље је у добром стању, иако су материјали почели да пропадају на објектима и јавним површинама услед старења и слабог одржавања.

4.2.1 Стамбено насеље Шумице

Кључне карактеристике стамбеног насеља

Стамбено насеље „Шумице“, планирано је као 5. месна заједница на подручју општине Вождовац и комплекс рејонског карактера, који осим основне функције становања, има и придружене специјализоване функције намењене рекреацији. Цео стамбено-рекреативни комплекс „Шумице“ планиран је на пошумљеном терену, на благој јужној падини, између улица Грчића Миленка, Струмичке, Војислава Илића и Устаничке улице, са површином од око 32ha, али је само стамбено насеље планирано на мањој површини од око 20ha, између улица Војводе Тозе, Струмичке, Војислава Илића и Устаничке. Рекреативни садржаји планирани у нестамбеном делу насеља до данас су само делимично реализовани у форми уређених спортских терена. Шире гравитационо подручје, подржано је добром саобраћајном повезаношћу насеља са непосредним окружењем и другим деловима града преко Устаничке улице и улице Војислава Илића, па чак и са ван градским подручјима, захваљујући близини аутопута. (Слика 4.5)

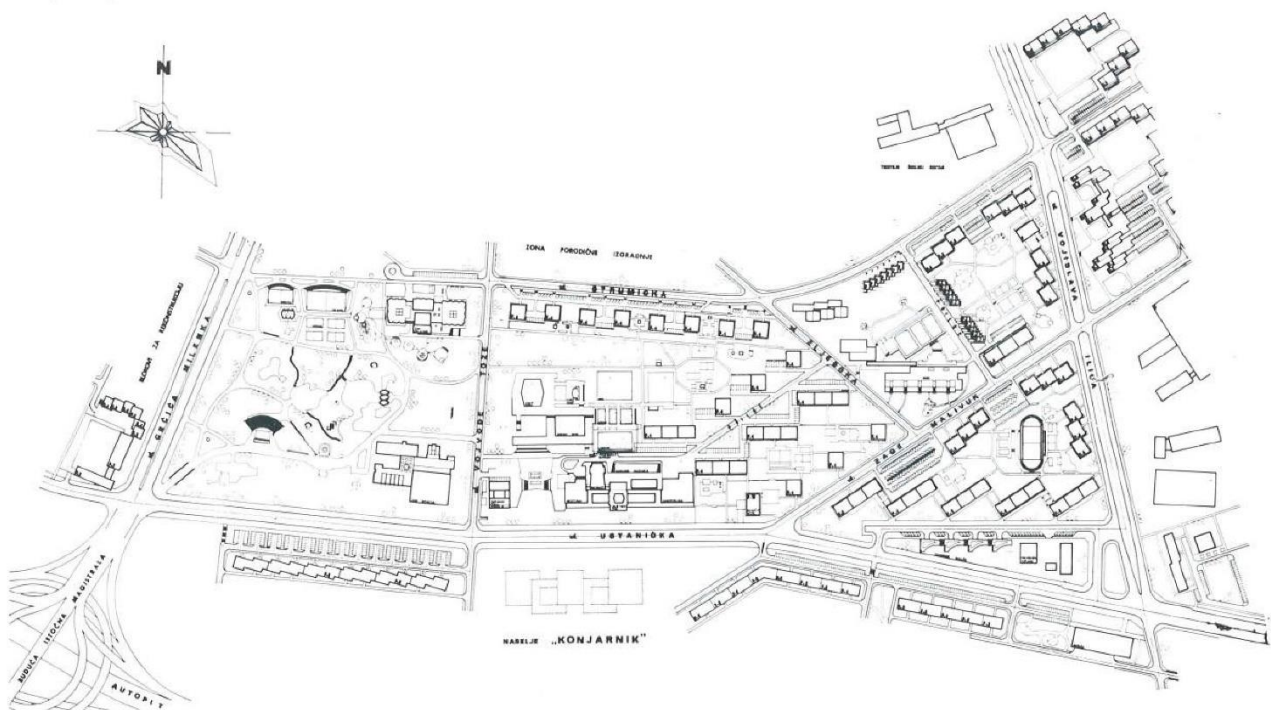
Трапезоидна форма насеља, подељена је уличном матрицом на пет грађевинских стамбених блокова, унутар којих је систем улица постављен тако да омогућава приступ возилима непосредно уз саме објекте, до површина за паркирање које су изведене непосредно уз њих (JUGINUS, 1970). Стамбено насеље – некадашња месна заједница „Шумице“, планирано је као насеље отвореног типа, према принципима „савремених достигнућа и сазнања у планирању и остварењу већих стамбених ансамбла код нас и у свету“ (Mendelson, 1971, стр. 21). Вођено принципима функционалног града и „града у зеленилу“ (Petrović Ž., 1985), планом насеља „Шумице“, стамбени објекти су позиционирани дуж саобраћајница, али повучени од уличне регулације због изолације, док су у унутрашњости стамбених блокова, у зони зелених површина и постојеће вегетације по којој насеље носи назив, планирани мањи спортски терени, простори за одмор опремљени урбаним мобилијаром и игралишта намењена за игру деце. Ови простори су упркос планирању устали неуређени и неопремљени.

Са циљем уклапања у постојећи зелени амбијент, уз поштовање визура захваљујући конфигурацији терена, смицањем објеката и косим постављањем избегнута је фронтална диспозиција у односу на улице. Урбанистичким решењем планирани су објекти средње спратности (П+4), краћих габарита, као и изванредан број породичних кућа (П+1). У анкети обухваћеној студијом којом су анализирани просторне и социолошке карактеристике стамбених насеља, аутори урбанистичког решења насеља „Шумице“, Андрија Менделсон и Гордана Царевић, истакли су да је „избор типова зграде био је резултат схватања планера и пројектаната да спратност П+4 обезбеђује најбољу економичност“, што је у тадашњој пракси било веома распрострањено мишљење, иако су нека од тада спроведених истраживања показала да „ова спратност може бити економична, али је то условљено бројним архитектонским и грађевинским параметрима: бројем и величином станова на степеништу, просторним концептом зграде, системом и начином грађења, конструкцијом и грађевинским материјалима“ (JUGINUS, 1970, стр. 8).

У стамбеном делу насеља, осим стамбених зграда и пратећих отворених рекреативних простора, планирани су и други садржаји: објекти основне школе и обданишта, снабдевачки центар - центар месне заједнице у Устаничкој улици и допунски снабдевачки пункт у ул. Војислава Илића, који су до сада реализовани. Подручје стамбеног дела насеља припада и хотел, као и огранак Дома здравља, ка којима гравитира не само стамбено насеље „Шумице“ већ и шире подручје које укључује и околна насеља (Mendelson, 1971). У опису планираног решења Менделсон је навео да је планирањем центра месне заједнице периферно од стамбених зграда, избегнут проблем уклапања центра у систем комуникација, али су повећане дистанце до стана, које су на граници радијуса опслуживања центра. Предност овакве позиције центра месне заједнице, јесте могућност његове реализације као дела и прве етапе центра вишег реда

– центра стамбене четврти који би опслуживао насеље „Шумице“ и насеље „Коњарник“. Планирани као део центра ширег гравитационог подручја, пратећи објекти стамбене заједнице „Шумице“, сервиси и услуге, груписани су уз Устаничку улицу, са њене северне стране. Друга етапа реализације центра стамбене четврти, била је планирана са јужне стране Устаничке улице, на подручју насеља „Коњарник“, након измештања фабрике бетонских елемената, која је ту била позиционирана током изградње насеља „Коњарник“. Урбанистичким решењем насеља је предвиђено да се делови центра на северној и јужној страни Устаничке улице, повежу подземним пролазом, чиме би се омогућило безбедније кретање пешака између насеља „Шумица“ и „Коњарник“, али оваква пешачка комуникација није никада реализована. Такође, услед промена урбанистичких планова, намена центра са јужне стране Устаничке улице делимично је промењена.

Како је наведено у студији спроведеној од стране Југословенског института за урбанизам и становање, при планирању пратећих објеката у насељу, урбанисти су се водили сопственим искуствима, сазнањима и схватањима, с обзиром да „већег ослоњања у прописима, пројектантским правилницима, стручној литератури, резултатима истраживања и слично није могло бити из простог разлога што таква искуства нису била сређена или су била недовољна, или су била неадекватна“⁸⁷. Из одговора добијених у анкети спроведеној међу планерима и представницима јавних предузећа и дирекција, уочава се мишљење „да је процес планирања лоше повезан, и да има доста отпора, сукоба и неразумевања на релацији планери, пројектанти, извођачи и инвеститори“ (JUGINUS, 1970).

Слика 4.5 Ситуациони план насеља Шумице; репродуковано из: Anonim., Nova stambena naselja, *Urbanizam Beograda*, 30 (1975), 44.

⁸⁷ У Студији су од релевантних смерница наведени документи „Оријентационе смернице за израду Регулационог плана града Београда - пратећи објекти и установе“, Урбанистички завод Београда, 1960., и „Месна заједница као предмет просторног планирања“, Савезни завод за урбанизам, Београд, 1962, (JUGINUS, 1970)

Процес трансформације: регулаторни и просторни оквир

Укидањем Управе за извршење регулационог плана 1958. године, задатак израде планова и издавања свих урбанистичких услова поверен је Урбанистичком заводу града Београда, са циљем да се напусти пракса ивичне градње и „пломбирања“ у централној градској зони, и створи плански основ за припрему локација за масовну колективну стамбену изградњу, на подручјима која су претходно дефинисана Генералним урбанистичким планом из 1950. године. Усвајањем нове методологије рада, Завод је приступио изради Регулационих планова општина Стари град, Врачар, Савски венац, Палилула, Чукарица, Звездара, Земун, Вождовац, и Нови Београд. Израда регулационих планова омогућила је детаљнију разраду зона предвиђених Генералним планом, и дефинисања смерница за даљу изградњу (Урбанистички завод Београда, 2018а).

Паралелно са формирањем планског основа, град је радио на дефинисању Друштвених програма развоја Београда, којима су, путем Програма стамбене изградње, усмеравана финансијска средства прикупљена кроз законски обавезне доприносе за стамбену изградњу. У *Друштвеном плану развоја Београда у периоду 1957–1961. године*, који је усвојен 1958. године, истиче се важност преласка на „изградњу стамбених зграда на већим комплексима земљишта“, а већ годину дана касније, усвајањем *Одлуке о програму стамбене изградње на ужем подручју града за 1959. годину и припремама за изградњу у 1960. години*, формиран је основ за почетак изградње станова у стамбеним насељима на Новом Београду, Бановом Брду, Миљаковцу, као и на територији Земуна. Овај списак је 1963. године допуњен и насељима Браће Јерковић и Шумице (Кушић, 2014).

Урбанистичко решење стамбено-рекреативног комплекса „Шумица“, усвојено 1962. године, заснива се на директивним поставкама Генералног урбанистичког плана Београда, усвојеног 1950. године, којим су дефинисане намене и главне саобраћајнице, и Регулационог урбанистичког плана општине Вождовац, усвојеног 1961. године (Слика 4.6) на основу којег је дефинисана величина и капацитет стамбене заједнице као основне урбанистичке јединице стамбене зоне (Carević, 1966).

Слика 4.6 Регулациони план општине Вождовац (1961) – графички приказ намена површина; репродуковано из Урбанистички завод Београда, 70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 2: Планови (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018), 21

У време доношења одлуке о изградњи стамбеног насеља и израде урбанистичког плана, на подручју обухваћеним планом, које није имало основну комуналну инфраструктуру, налазило се око 260 претежно трошних и нехигијенских, приземних објеката, са 300 домаћинстава, у оквиру којих је становало око 1000 становника. Расељавање становништва и рушење објеката започето је 1963. године, а грађевински радови, који су подразумевали комунално опремање земљишта и изградњу објеката започети су већ годину дана касније, 1964. године. Изградња стамбених објеката уз уређење пратећих слободних површина, у највећој мери је завршена 1968. године.

Према првобитном Детаљном урбанистичком решењу, насеље „Шумице“ планирано је за 5.200 становника, са густином насељености од око 300 ст./ha, односно, 450-500 ст./ha у појединим стамбеним блоковима. При датим густинама, планирано је остваривање 13.5-15м² отвореног простора по становнику. Каснијим изменама плана, предвиђени број становника повећан је на 5.500.

Урбанистичко решење из 1962. године, обухватало је нестамбени и стамбени део комплекса. Урбанистички услови и садржај дефинисан за нестамбени део насеља, чија површина износи око 13ha, нису реализовани, па су ревидирани кроз нови план насеља 1969. године. Новим решењем комплекса, у нестамбеном делу насеља планирани су: центар за омладину, покривена спортска дворана, спортски терени (углавном за мале спортове), покривени базен за пливање (купање), отворени базени за купање (за одрасле и децу), летња позорница, игралишта за старију децу (за бицикле, тротинете, котураљке и др.), објекти за разоноду и забаву (мини голф, куглана, стрељана и др.) (Mendelson, 1971, str. 21).

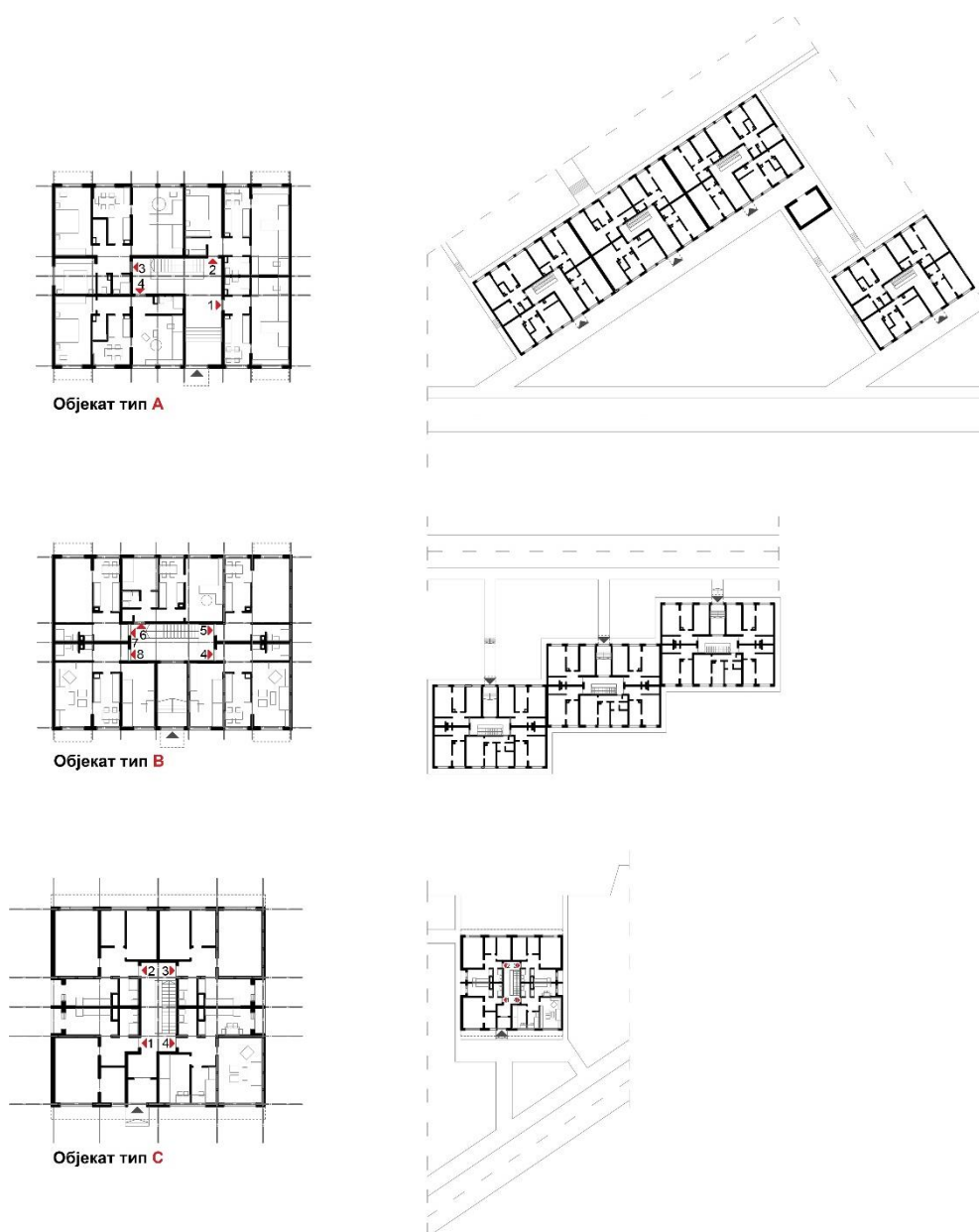
Израдом урбанистичког решења руководили су Андрија Менделсон и Гордана Царевић. Извођењем радова на стамбеним објектима руководило је грађевинско предузеће ИНПРОС, које је радило и на пројектовању стамбених објеката и изради техничке документације. Узимајући у обзир да су станови грађени за тржиште, извођач радова био је истовремено и пројектант и инвеститор стамбених објеката. Оваква улога је омогућила позицију са које је инвеститор тежио рационализацији у процесу изградње, услед чега је било предложено да се уместо израде техничке документације за насеље „Шумице“, „станови граде по пројектима који су реализовани у насељу у ул. Браће Јерковић, јер би то обезбедило 'брзу и економичну' изградњу“ (Mendelson, 1971, стр. 22). Такође, било је покушаја да се још увек неуређени отворени простори, планирани за рекреацију и спорт, пренамене у зоне за становање, као и да се повећа спратност објеката. Менделсон истиче да „треба захвалити само непоколебљивом ставу урбаниста да је насеље 'Шумице' данас оно што јесте, а не копија насеља у ул. Браћа Јерковић“.

Реализација овог насеља није била једини пример неусаглашености између захтева извођача да се техничка документација прилагоди системима грађења, са једне стране, и схватања урбаниста о просторном и естетском обликовању, са друге. Слични проблеми јављали су се и код других насеља, када је техничка документација рађена од стране извођача, насупрот примерима стамбених блокова на Новом Београду, када су, у великом броју случајева, архитектонска решења дефинисана кроз конкурсе. Додатни проблем представљала је структура станова, чије планирање је препуштено пројектантима, односно, подређено жељама инвеститора. Како „планирање структуре станова није било резултат анализе, нити се водило рачуна о перспективним потребама становања“, примењивањем начела да „треба градити што већи број стамбених јединица“, резултовало је изградњом великог броја „мањих станова који по мерилу нису и најјефтинији, што је било у супротности са ставом о рационалном грађењу“ (JUGINUS, 1970, стр. 8). Структура станова у насељу „Шумице“, приказана у Табели 4.2, и на графичком прилогу Слика 4.7, показује претежну заступљеност једнособних, двособних и двоипособних станова, чија величина се креће у распону од 37 до 62м². Такође, Менделсон и Царевић, планери који су радили на конципирању урбанистичког решења насеља, истичу да је став да се што брже и што јефтиније гради утицао на негативне резултате у погледу обликовања.

Табела 4.2 Заступљеност и просечне величине станова; репродуковано из JUGINUS, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu* (Beograd: JUGINUS, 1970), 139

Насеље Шумице - структура станова

гарсоњера	заступљеност %	3%
	величина	26.30м ²
једнособни станови	заступљеност %	27%
	величина	37.60м ²
једноипособни станови	заступљеност %	2%
	величина	52.87м ²
двособни станови	заступљеност %	39%
	величина	54.00м ²
двоипособни станови	заступљеност %	20%
	величина	62.00 м ²
трособни станови	заступљеност %	7.5%
	величина	78.20 м ²
троипособни станови	заступљеност %	0.65%
	величина	107.00 м ²

Слика 4.7 Структура стамбених склопова А, В, С, насеље Шумице; репродуковано према Досотомо, *Атлас типологије: Становање - стамбена насеља, блокови, групације, целине* (Београд: Друштво архитеката Београда - Досотомо Србија, 2020), 15-16

У процесу реализације насеља, највећи проблем представљало је комплетирања насеља према урбанистичком пројекту, нарочито у погледу изградње објеката централних функција и пратећих садржаја насеља. У тренутку завршетка стамбених објеката у насељу, још увек нису били завршени, или уопште нису изграђени пратећи садржаји, као што су установе културе (осим библиотеке, реализоване при Друштвеном дому Савеза бораца, који је изграђен у периоду 1967-1969. године), социјалне установе, објекти услуга, комунални и спортски објекти и други. Огранак Дома здравља и објекат Спортског центра „Шумице“, са затвореном салом, изграђени су током 1970-тих година, док велики део планираних садржаја намењених спорту и рекреацији није изграђен (покривени и отворени базени), или није адекватно уређен и опремљен. Део зелених површина се, упркос неуређености, користи као рекреативни простор (пример терена за фудбал).

Иако је тежња планера била да очувају концепцију урбанистичког решења без значајних промена, аутор плана, Андрија Менделсон, наводи да су у току реализације стамбеног насеља, на самом урбанистичком решењу извршене „одређене модификације и допуне“, које су довеле до ревизије плана 1969. године (Mendelson, 1971). Измене плана огледају се у промени спратности и намене хотела „Србија“, који је првобитно био планиран као самачки хотел, спратности П+10, али је, уз аргументацију која се позивала на „неекономичности те спратности“, спратност објекта 1964. године повећана на П+14 спратова, а 1968. године на П+18 спратова. Како објекат хотела није био пројектован за дату намену, Менделсон наводи да корисник хотела „има намеру да се доградњом ниских анекса и адаптацијом задњих етажа отклоне неки функционални и др. недостаци“.

Значајна измена првобитног плана насеља, која је утицала на структуру склопа и улогу отвореног простора, огледа се у укидању специјализованих просторија за депоновање кућног смећа у најнижим етажама стамбених зграда, у корист планирања додатних станова. Иако је ова промена била технички изводљива са аспекта решавања просторне организације станова и стамбених зграда, захваљујући денivelацији терена и повољној оријентацији стамбених зграда, она је условила промену урбанистичких услова, у циљу дефинисања новог механизма управљања отпадом у стамбеној заједници, планирањем распореда депонија смећа ван зграда, које би обезбедиле повољне хигијенске услове. Међутим, иако је предлог урађен у консултацијама са инвеститором, до његове реализације није дошло, обзиром да су предложене депоније представљале „и сувише 'велики скок' у односу на уобичајену технологију у раду институције која се брине о одржавању чистоће у граду“ (Mendelson, 1971). Све то је резултовало дисперзном дистрибуцијом лимених канти у отвореном простору читавог насеља, чиме нису обезбеђени најосновније елементе хигијене и у великој мери нарушен доживљај квалитета отворених простора.

Према Детаљном урбанистичком плану месне заједнице „Шумице“, отворени простори су планирани на површини од 7.75 ha (Табела 4.3) чиме је омогућено да слободна површина по једном становнику у читавом насељу износи око 22m². Стварна површина је нешто мања, с обзиром на планирану изградњу спортског центра, површине око 3.50 ha, који је требало да користите и становници из суседних месних заједница. Већи део планираних отворених површина је реализован, међутим, непосредно након изградње насеља, уочени су проблеми системског неодржавања, као последице лошег рада комуналних служби. Овај проблем је уочен и у другим стамбеним насељима, и адресиран од стране Александра Ђорђевића, на симпозијуму одржаном 1963. године на тему „Стамбене заједнице као предмет просторног планирања“ (Ђорђевић, 1963). Ђорђевић је указао на проблем непостојања јасног модела финансирања уређења и одржавања отворених простора, јер је финансирање изградње стамбених заједница било усмерено само на финансирање изградње станова.

Иако је простор за рекреацију плански „резервисан“, непосредно након изградње објеката и усељења првих становника уочен је проблем квалитета опремљености отворених простора намењених различитим групама корисника, нарочито деци школског узраста. Узрок томе се може тражити у свођењу програма и опреме дечијих игралишта на стандардне елементе, без „објеката и уређаја који би омогућили деци креативну игру“, док са друге стране на травнатим површинама које су „пријатне за око“, игра није дозвољена, па се „могу се видети деца која између паркираних

аутомобила играју бадминтон, одбојку или елементарне игре“ (JUGINUS, 1970, стр. 139). У студији се истиче улога коју околни простори имају као *продужетка стана*. Аутори студије наводе да се „неке карактеристике стана преносе у колективни домен“ јер „савремени живот тражи таквог богатства да га стан, посматран изоловано, не може рекреирати“ (JUGINUS, 1970, стр. 139). Такође, аутори уочавају одсуство слободних простора уз установе културе или других простора који се наменски могу искористити за културне манифестације, и закључују да је одсуство просторних ресурса разлог изостанка „окупљања и одржавања природи под ведрим небом“ у новим стамбеним насељима којима припадају и „Шумице“.

Табела 4.3 Структура слободних површина у стамбеним блоковима у насељу "Шумице", према Детаљном урбанистичком плану стамбеног насеља; репродуковано из *Архитектура Урбанизам* 41-42 (1966), 57

структура слободних површина у стамбеним блоковима	
Стазе	0.39 ha
Економска дворишта	0.39 ha
Активна рекреација одраслих (спортски терени)	0.48 ha
Простор за одмор старијих	0.17 ha
Површине под вегетацијом	4.84 ha
Дечија игралишта	1.48 ha
укупно	7.75 ha

Урбанистичким решењем насеља из 1962. године, број паркинг места био је планиран према степену моторизације 1:8 (једно паркинг место на 8 становника). Како је током изградње насеље сагледано да овај број места неће бити довољан ни за тренутне потребе становника, ревизијом планског решења, степен моторизације је коригован на 1:6, обезбеђивањем додатних 500 паркинг места, и то у зонама: иза снабдевачког пункта у центру месне заједнице, поред хотела, у блоку у којем је била смештена топлана, и дуж улице Војводе Тозе.

Првобитним планским решењем, није било планирано централно грејање, с обзиром да је у професионалним круговима владало мишљење да „увођење централног грејања, осим на подручју Новог Београда, представља луксуз“. Како је у процесу реализације ипак прихваћена идеја увођења централног грејања, на углу Устаничке улице и улице Војислава Илића, изграђена је топлана, као привремено решење пре изградње рејонске топлане на подручју насеља „Коњарник“. Менделсон истиче да је ова топлана била „привремена, лоше лоцирана, и са неуспелом архитектуром“, чиме је ометала „не само доживљавање позитивних композиционо-просторних вредности насеља 'Шумица', већ и само функционисање тог дела насеља“ (Mendelson, 1971, стр. 21).

Иако планиран као привремени, објект топлане никада није срушен и данас представља напуштени објект без функције, који је постао „залеђина“ за бројне објекте комерцијалне намене, груписане око данашњег аутобуског стајалишта. Ови садржаји, који нису били планирани првобитним планом насеља, изграђени су током 1990-тих и почетком 2000-тих година. Прегледом катастра непокретности за парцелу на којој се објекти налазе⁸⁸, може се утврдити да је већи део објекта заведен као „пословна зграда за коју није утврђена делатност“, „стамбено-пословна зграда“, „породична стамбена зграда“, и др., и да су дати објекти изграђени без дозволе за градњу. Попут комерцијалних садржаја уз аутобуску станицу, 1990-тих година изграђени су и комерцијални садржаји у зони између објекта Дома здравља и Центра месне заједнице, на којем је првобитно био планиран, али нереализован биоскоп. Настављајући се на комерцијалне садржаје у оквиру центра месне заједнице (супермаркет, пијацу, ресторан и занатске радње) просторна структура коју чине ови објекти подржава карактер линијског центра. Ови комерцијални садржаји су у катастру непокретности заведени као „пословни простори услуга“ (грил, фризер и др.), али су слично претходно наведеним објектима „изграђени без дозволе за градњу“.

⁸⁸ Катастарска парцела број 3579/1

Идентификовање улога отворених простора

Период 1960 – 1980

Период планирања, пројектовања и изградње стамбеног насеља „Шумице“; изградња је обухватила изградњу стамбених објеката и дела пратећих садржаја. Велики део рекреативних простора дефинисаних планом 1962. године није реализован у планираном обиму.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Насеље је планирано и пројектовано као насеље отвореног типа, где су објекти удаљени од регулационе линије улице за 8-10м. Груписање објеката ближе уличној регулацији било је вођено дотадашњом праксом планирања и изградње насеља овог типа, и тежње да се стамбени објекти што више приближе комуналним објектима и постојећој инфраструктури. Улична матрица насеља „Шумице“ наслеђена је из претходног периода, што је условило димензије и груписање стамбених блокова. Иако групације објеката прате правац улице и нижу се дуж ње, не формирају улични фронт и не прате принципе ивичне градње.

На овај начин је улога отворених простора у посматраној зони везана за пешачки приступ стамбеним објектима, и делимично колски приступ паркинг површинама које су изведене непосредно уз стамбене објекте.

Зона јавних садржаја и централних функција

Због примене норматива који су се односили на изградњу нестамбених просторија у форми анекса или засебних објеката, јавни и централни садржаји у насељу „Шумице“ планирани су као засебна целина, у зони уз Устаничку улицу, чиме је решен приступ центру и његово снабдевање, али је повећана удаљеност од стамбених делова насеља. Као и стамбени објекти, и објекти централних садржаја удаљени су уличне регулације, формирајући појас отвореног / неизграђеног простора између центра и улице.

Део садржаја који је планиран у овој зони (биоскоп, сале за спорт, базен и др.) није реализован, због чега је ова зона у каснијим фазама развоја насеља доживела веће трансформације. Од значаја за касније фазе развоја ове зоне јесте и промена намене самачког хотела (као дела социјалне политике), у хотел комерцијалне намене (као тржишно исплативог модела).

Улога отвореног простора у зони централних садржаја сведена је на платое у форми приступних проширења испред објеката самоуслуге, дома здравља и Друштвеног дома Савеза бораца (са библиотеком), без планираних садржаја који би овај простор активирали.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

У циљу дефинисања економски исплативијег решења, усвојена су типска решења објеката, која су накнадно прилагођавана топографији покренутог терена, због чега приступ објектима није могао бити решен типски. Пројектом је улаз у објекат позициониран на средини стамбене ламеле, што је условило да улаз некада буде решен у нивоу улице, док је у појединим ситуацијама прилаз и улаз у објекат захтевао решавање денивелације у форми неколико степеника, или чак формирањем бочног приступног платоа, којим би била решена већа денивелација.

Приликом пројектовања једнопородичног становања, улози припадајућег отвореног простора приступило се као да је он интегрални део колективног становања, односно, отвореног простора у насељу, без преграђивања и формирања припадајућег дворишта.

Период 1980 – 2000

Период постепене трансформације стамбеног насеља, које су првенствено видљиве у зони централних садржаја и парцијалних и дисперзних трансформација приземља објеката. У зони центра насеља изграђен је низ објеката комерцијалне намене, који је подржао карактер линијског центра дуж Устаничке улице. Ови објекти су грађени без дозволе за градњу, и накнадно легализовани током 1990-тих година, кроз усвајање законског оквира (1995, 1997). У истом периоду извршена је приватизација хотела, који је током овог периода добио и пратећу башту, некадашњи део отвореног простора насеља.

Период 2000 – 2020

Период интензивније изградње у окружењу насеља, иако се само насеље није значајно мењало. Уочавају се појединачне промене које нису само просторне, већ и промене власничке структуре над објектима и земљиштем.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Почетком 2000-тих у зони стамбеног дела насеља ка ул. Војислава Илића, на парцели 3198/4 изграђен је нови стамбено-пословни објекат. Објекат прати спратност и форму изграђених објеката у насељу Шумице, али су за разлику од постојећих објеката у насељу, у приземљу новог објекта планирани комерцијални садржаји. Омогућавање приступа гаражи овог објекта реализовано је преко постојеће сервисне улице насеља на парцелама 3200/1 и 3198/7.

Зона јавних садржаја и централних функција

Зона централних садржаја мењала се перманентно од изградње насеља до данас. Након периода 1990-тих када је на месту планираном за биоскоп изграђен низ комерцијалних објеката, зона центра је додатно мењана променама намене појединих објеката, преграђивањем и наткривањем, због чега су се првобитно формирану јасни потези пешачког кретања изгубили.

Хотел је добио своју нову екстензију у форми наткривене и ограђене баште, која је формирана на некадашњем отвореном простору насеља. Формирањем баште прекинуте су пешачке комуникације које су повезивале рекреативни простор у унутрашњости стамбеног блока и Устаничку улицу, условљавајући реорганизацију кретања становника и формирање нових пешачких потеза уз постојећи стамбени објекат.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Објекти намењени за индивидуално становање у Умчарској улици, прешли су из друштвене у приватну својину током 1990-тих година, а почетком 2000-тих уписани у катастар као „стамбена зграда за колективно становање“ са 5 одвојених улаза, на парцели 3182/5. Отворени простор уз објекте је ограђен у форми приватног дворишта појединачних стамбених јединица, иако се у катастру води као део „јавног парка“.

У насељу су видљиве бројне промене на нивоу приземља објеката, највише у зони ка заједничком отвореном простору. Промене се манифестују кроз различите облике неформалног ограђивања и присвајања отвореног јавног простора – од ограђивања зеленилом, до физичког преграђивања у форми затворених тераса и пробијања отвора на нивоу приземља објекта. Овакве праксе сведоче о промени начина коришћења дела отвореног простора у зони контакта објекта и терена, и трансформацији простора која се помера од апсолутно јавног ка апсолутно приватном отвореном простору – дворишту.

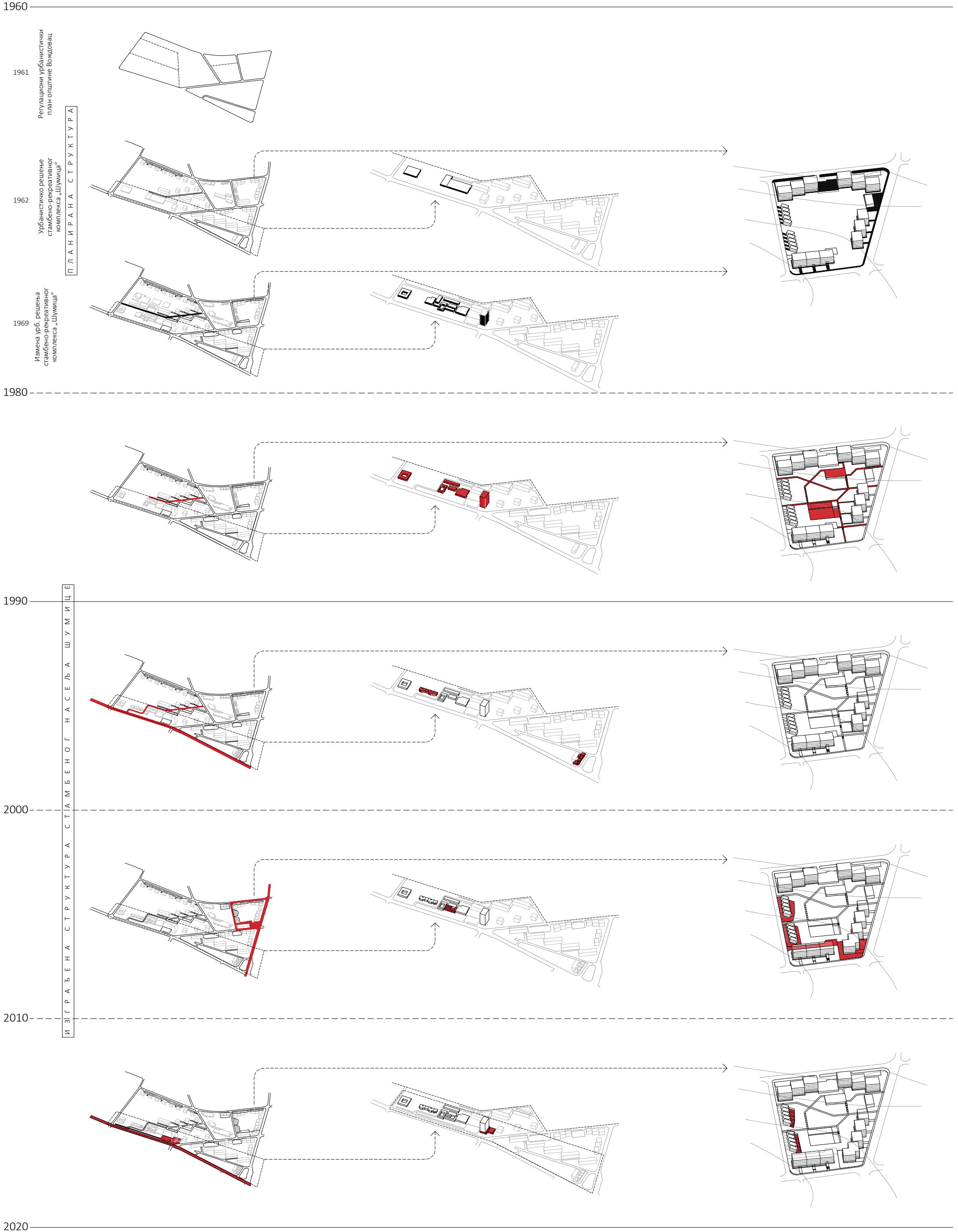
Просторни процеси и идентификовање улога отворених простора у насељу „Шумице“, приказани су на графичком прилогу на страни 121. Успостављање релације између друштвених и просторних процеса дато је кроз графички прилог на страни 123.

Стамбено насеље ШУМИЦЕ

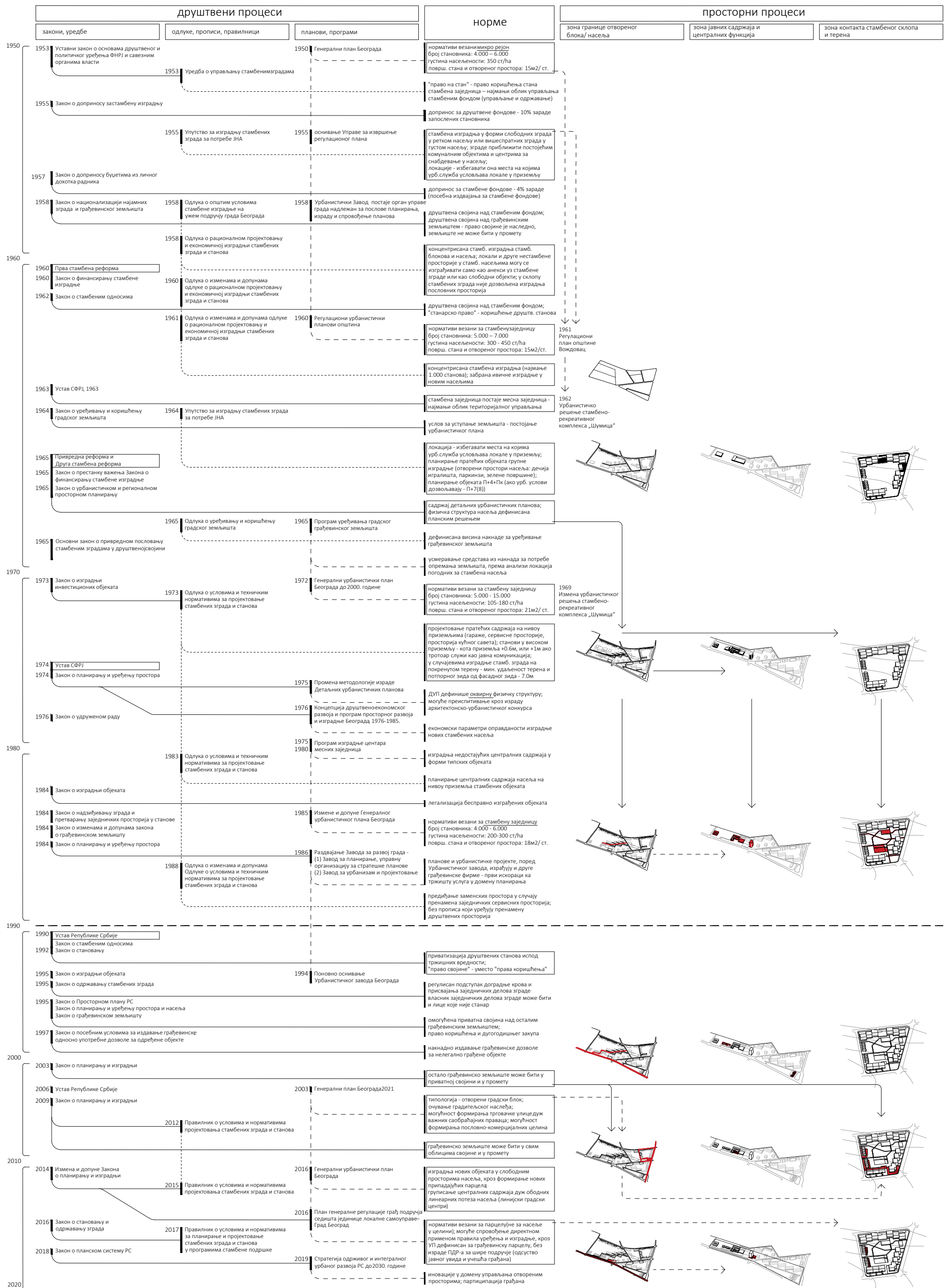
зона границе отвореног блока/ насеља

зона јавних садржаја и централних функција

зона контакта стамбеног склопа и терена

Стамбено насеље ШУМИЦЕ

4.2.2 Стамбено насеље Блок 30 на Новом Београду

Кључне карактеристике стамбеног насеља

Стамбено насеље Блок 30 је угаони блок централне зоне Новог Београда. Централна зона представља прву планирану урбану структуру на левој обали Саве, пројектовану и великим делом реализовану у другој половини 20. века и обухвата 9 блокова: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 и 30. С обзиром на значај који Централна зона имала за процесе планирања, пројектовања и извођења стамбених целина и објеката у Југославији после Другог светског рата, на основу Закона о културним добрима, Влада републике Србије је 2021. године донела Одлуку о утврђивању централне зоне Новог Београда за просторно културно-историјску целину (Vlada Republike Srbije, 2021). Просторно културно-историјска целина се састоји из два дела: Целина А, коју чине блокови 21, 22 и 23, и Целина Б, коју чине блокови 28, 29 и 30, док блокови 24, 25 и 26 чине заштићену околину просторне целине.

Првобитна структура Блока 30, дефинисана урбанистичким Планом централне зоне Новог Београда, из 1960. године, замишљена је симетрична структури Блока 21, али је даљим Детаљним урбанистичким плановима и пројектима појединачних архитектонских објеката она делимично измењена. Ипак, структура Блока 30 је задржала опште карактеристике дефинисане за све блокове централне зоне: наглашени угао, у форми реперних објеката – кула, подужне објекте позициониране дуж ободне границе блока и стамбену структуру у форми меандра у средишњем делу блока. Слободни унутрашњи простори блока планирани су као зелене парковске, рекреативне и декоративне површине са диференцираном функцијом за одмор, игру и спорт, уз обезбеђивање 10-12 м² слободних површина по становнику.

Урбанистичко решење Блока 30 из 1963. године, дефинисало нешто детаљнију просторну структуру овог стамбеног насеља која се задржала и кроз касније измене пројекта. Дате карактеристике се огледају у дефинисању положаја, висине и дужине два паралелна ивична блока П+10 према Булевару Лењина (садашњи Булевар Михајла Пупина) и саобраћајници 3-3 (садашњи Булевар Зорана Ђинђића); положају и габариту планираног хотела за самце (који није реализован и на чијем се месту данас налазе комерцијални садржаји); карактеру групације угаоних солитера према Булевару Лењина као пандан осталим групацијама на граничним реонима централне зоне; објекти спратности П+4 ситуирани у средишњем делу блока, којим се тежило задржавању карактера меандра са тенденцијом повезивања слободних простора у којима треба сместити школске и друге пратеће објекте, као и потребне зелене, парковске, рекреативне и друге површине (АУЗБа, 1967). У објектима ситуираним по ивицама блока, као и у групи солитера, пројектовани су мањи станови, док су у објектима мање спратности у централној зони блока, пројектовани већи станови (IAUS, 1968).

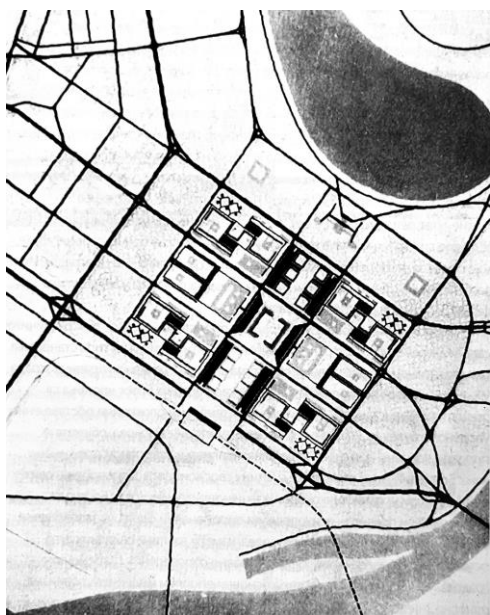
Овим урбанистичким решењем дефинисан је и положај и капацитет школе и вртића, који су до данас остали нереализовани, као и положај и структура центра месне заједнице. Центар није реализован по урбанистичком пројекту већ као типски центар месне заједнице у оквиру *Програма изградње центара месних заједница*, који је иницирао град Београд 1975. године. Центар је по плану био ситуиран у делу блока према градском центру (према блоку 26 и рејонском центру планираном у блоку 29), а његов допунски пункт у приземним партијама групе солитера на другом углу блока. Иако није реализовано планирано решење, типско решење центра месне заједнице задржало је основну просторну концепцију центра у форми „слободно развијених простора локала размештених око полуотвореног парцијално пешачког платоа, са кога се приступа у све околне трговачке, угоститељске и културно забавне објекте“ (АУЗБа, 1967). Урбанистичко решење из 1963. године укључивало је и изградњу изложбених павиљона, који су планирани као објекти општег градског значаја ситуирани уз главне саобраћајнице као анекси продужних стамбених објеката према булеварима. Ови простори су имали пословно-комерцијалну намену, и због свог општег карактера ширег значаја, нису планирани као део функционалног склопа стамбене заједнице, иако су физички и урбанистичко-архитектонски

били део блока. Ови простори нису реализовани у својој планираној форми истовремено са стамбеним објектима, већ су изграђени као парцијални комерцијални садржаји током 1990-их и почетком 2000-тих година.

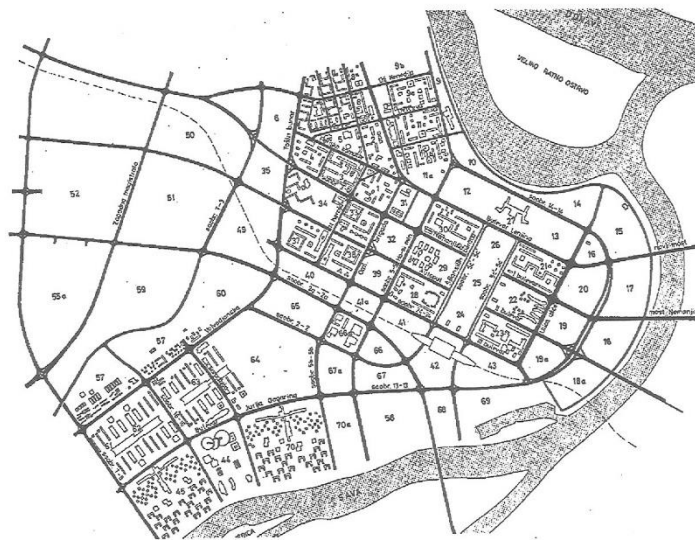
Иако је урбанистичко-архитектонско решење Блока 30 прошло кроз више фаза измена и допуна пре његове реализације, у свим решењима задржане су неке основне идеје и поставке просторне структуре које се односе на уређење отворених простора и које су уочљиве у финалном, изграђеном решењу стамбеног блока. Осим дефинисаних стамбених групација, задржана је концепција диференцирања колског и пешачког саобраћаја, тако да се путеви возила и пешака не укрштају, захваљујући различитим нивоима њихових кретања и идеји просторно-програмског решења склопа у приземљу (на коти 77,00 м) и у сутерену (на коти 74,00 м) (IAUS, 1968). С обзиром на тадашњу регулативу и принципе пројектовања стамбених зграда, у приземљима и сутеренима стамбених објеката нису планирани станови, већ заједнички простори намењени свим станарима. У приземљу су пројектовани пешачки приступи са улазним холовима, просторије за кућне савете и забаву и игру деце, а главне пешачке саобраћајнице решене су на начин да повезују све улазе у станове и пратеће објекте, као наткривене трасе, суве и заштићене од сунца и кише. Простор сутерена планиран је за гаражу и просторије за прање и пеглање веша, скупљање и евакуацију смећа, подстанице за топлотну енергију и трафостанице. Изузетак су представљала приземља групе солитера, где се у приземљу налазе садржаји који представљају допунски центар за снабдевање.

Процес трансформације: регулаторни и просторни оквир

Прве смернице за планирање и изградњу Централне зоне Новог Београда постављене су кроз конкурсна решења првог стамбеног блока у централном делу Новог Београда (1958 – 1959.) када је конкурсним задатком тражена детаљна разрада урбанистичко-архитектонског решења блока за 10.000 становника (Блок 21) али и дефинисање идејног решења за уређење целе централне зоне Новог Београда, од зграде Савезног извршног већа до железничке станице (Весковић & Јовановић, 2018). На конкурсу није додељена прва награда, већ две равноправне друге награде, чији аутори су били позвани да формирају радну групу при Урбанистичком заводу, која ће радити на даљој разради плана централне зоне (Влагојевић, 2005, стр. 179). Радна група, коју су чинили Леонид Ленарчић, Милутин Главички, Милосав Митић, Душан Миленковић и Урош Мартиновић, израдила је 1960. године План централне зоне Новог Београда у којем се препознају основне карактеристике урбанистичке матрице централне зоне – девет блокова који чине целину димензија 1600x1600м. Према датом плану, у средишту је планиран опши центар који чине три блока димензија 400x400м, док је симетрично са обе стране средишњег потеза планиран низ од три блока димензија 600x400м, намењених претежно становању (Влагојевић, 2005, стр. 184-185) (Слика 4.8). Оваква структура Централне зоне задржана је у Регулационом плану Новог Београда, који су 1962. израдили Милутин Главички и Урош Мартиновић (Слика 4.9). Регулациони план Новог Београда дефинисао је овај простор као центар посебног градског значаја, и тиме предвидео „обавезу урбанистичко - архитектонске разраде сваке микролокације - блока путем конкурса, да би се избегла монотонија понављања идентичног композиционог модула“ (Урбанистички завод Београда, 2022, стр. 15). Овај плански документ послужио као основ за израду детаљних планова и урбанистичких услова свих будућих појединачних, претежно стамбених целина и појединачних објеката, чиме је омогућено планирање Новог Београда у мањим потезима, спуштањем на ниво архитектонске разраде. Александар Кековић наводи да је „опредељење групе аутора да створе центар веллеграда а не идиличне јединице суседства“ утицао и на композицију и садржаје који су интегрисани у финално решење централне зоне, као и да се такав приступ огледао и у концепту Блока 30, који представља „природну еволуцију идеје аутора од општег ка појединачном“ (Кековић, 1979, стр. 5).

Слика 4.8 План централне зоне Новог Београда, 1960.; репродуковано из Љ. Благојевић, *Оспорени модернизам Новог Београда* (2005), 182.

Слика 4.9 Регулациони план Новог Београда, 1962.; репродуковано из R. Vujnović *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda* (1997), 125

Први Детаљни урбанистички план за Блок 30, развијен на основу Плана централне зоне Новог Београда, чији је аутор био Урош Мартиновић, израђен је 1963. године. Међутим, овај план није садржао урбанистичке услове за изградњу, нити је достављен Народном одбору града на усвајање, јер тада није била актуелна изградња овог блока (АУЗБа, 1967). До ревизије плана долази 1967. године, када Дирекција за изградњу Новог Београда, као инвеститор изградње овог стамбеног блока, поверава Урошу Мартиновићу пројектовање архитектонских објеката. Рад на пројектовању објеката је сагледан као прилика да се претходни план коригује и допуни, и да се „елабораат комплетира са урбанистичким условима и достави Скупштини града Београда на усвајање како би се испунили и законски основи за његову изградњу“ (АУЗБа, 1967).

Нови план је предвиђао усклађивање планског решења стамбеног Блока 30 и нових урбанистичких елемената у централној зони Новог Београда, као и ревизију раније дефинисаног програмског оквира за овај блок, који се у првом реду односи на стандард становања у њему (структуру, величину и опрему станова, број паркинга и гаража, величину и обрада рекреативних површина и др.). Претходно усвојено урбанистичко решење (из 1963. године) предвиђало је изградњу станова за 7.318 становника, уз остваривање густине насељености од 359 стан / ha (АУЗБа, 1967). Новим планом за овај блок задржани су елементи који чине општу концепцију централне зоне Новог Београда, попут положаја, величине и намене објеката. Међутим, упркос задржавању сличне просторне структуре, нови план је предвиђао редуковање броја становника и изградњу мањег броја станова вишег стандарда, која је подразумевала веће површине и бољу опремљеност стамбеног простора, са циљем да такви станови буду продати „иностраним дипломатским и економским представништвима“ (Dосото, 2020, стр. 145), узимајући у обзир позицију Блока 30 који се налази преко пута зграде Савезног извршног већа (СИВ), у близини реке и центра Новог Београда. Кроз анализу и нови пројектни програм за Блок 30, овим планом дефинисана изградња 1.270 станова за 6.000 становника, са густином насељености од око 302 стан / ha⁸⁹. План је предвиђао изградњу великог броја станова већих од 2.5-собних (просечно 60m²).

У образложењу решења детаљног урбанистичког плана месне заједнице у Блоку 30 општине Нови Београд приказан је општи опис структуре стамбених објеката, који подржава структуру централне зоне Новог Београда (Слика 4.10):

- **Објекти 1-5;** група солитера (П+16) према Булевару Михајла Пупина (тадашњи Булевар Леђина), компонована је као грозд 4 паралелно и наизменично смакнута правоугаоника. Сваки солитер има по 6 стамбених јединица на спрату што укупно чини 96 станова у једном објекту, односно 480 станова у читавој групи солитера. Приземље солитера чини њихов везни елемент са широким терасама између објеката које се налазе изнад гаража у сутерену. У приземљу се налази допунски центар за снабдевање, као и редуциран програм установа за боравак деце (забавиште).
- **Објекти 6 и 7;** два подужна стамбена објекта ситуирана према булеварима чине композициону равнотежу у односу на блок 21. Објекат 6 спратности П+8, конципиран је као блок удвојеног габарита, а објекат 7 спратности П+10. У приземљу оба објекта (на коти 77.00m) пројектовани су пешачки приступи са улазним холловима, просторије за кућне савете и забаву и игру деце.
- **Објекти 11 и 12;** пројектовани као четвороспратни габарити, који са објектима 8, 9 и 10 стварају карактер полуотвореног меандра (као одговор на структуру блока 21).
- **Објекти 8, 9 и 10;** конципирани су као објекти у низу се покренутим габаритом по хоризонтали и вертикали. Код ових објеката је и приземни део коришћен за станове, с обзиром да се налазе на крају пешачких комуникација и не долазе у колизију са њима, док су у поткровљу су смештени атељеи, као посебне стамбене јединице.

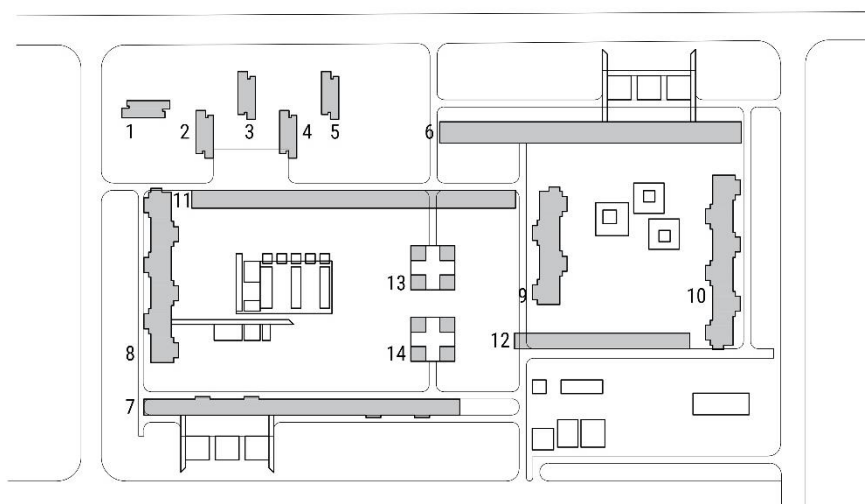
⁸⁹ Приликом анализе програма и утврђивања одговарајућих норми и површина за Блок 30, коришћени су: елаборати дати регулационим планом Новог Београда; оријентационе смернице Урбанистичког завода; елаборати развоја трговачке мреже на Новом Београду; елементи из студије о развоју мреже угоститељских и других објеката Завода за унапређење трговине угоститељства и туризма; елементи студије Завода за унапређење занатства о развоју мреже занатства; анализе и закључци општине Нови Београд о броју и величини друштвених просторија у оквиру стамбених заједница (АУЗБа, 1967)

- **Објекти 13 и 14;** у централном делу блока пројектоване су две групације посебног типа објекта, са већим стамбеним јединицама организованим по систему вила са две етаже и широким индивидуалним терасама - баштама. Сваки стан има у сутерену гаражни простор за по двоје особених кола као и наткривени простор за привремено паркирање возила гостију или станара.
- **Солитер самачког хотела.** Приземни део хотела је резервисан за просторије општег карактера. (АУЗБа, 1967)

Поред стамбених објеката, ДУП 1963 за блок 30 дефинисао је локацију и организацију унутрашњих функција пратећих објеката, узимајући у обзиром карактер становања и урбанистичке услове који су били дефинисани за Блок 30 као дела једне шире и јединствене урбанистичке целине. Од пратећих објеката у плану су дефинисани: *школски простор*, конципиран као комбиновани систем са два школска објекта, различита по величини и карактеру; *зграде дечијих јаслица и вртића*, који заједно са мањим објектом школе заједно чини једну просторну и архитектонску целину; и *центар месне заједнице*, позициониран у делу блока према градском центру и булевару, конципиран као групација локала развијених око пешачког платоа, у којима је у приземљу планиран смештај локала за трговину и занатске услуге, самоуслуга и угоститељски објекат, док би се на спрату налазиле друштвене просторије центра.

Поред програмско-просторног решења, ДУП 1967 је обухватио и анализу економско-социолошких параметара изградње стамбеног Блока 30 у условима тржишног планског привређивања. Анализа је обухватила преглед система стамбене привреде и производње станова за тржиште као и анализу економско-социјалног положаја потрошача и цене изградње станова. Аутори су истакли да се „у великим градовима који имају посебну друштвено-политичку функцију, и у којима је због тога изразита концентрација терцијарних делатности, врши концентрација становништва са већим нивоом дохотка“, и да је у тим условима „друштвено и економски неоправдано решавати стамбене проблеме ове категорији становништва по критеријумима социјалне политике“. Поред економског, аутори су истакли и социолошки значај изградње стамбених насеља мањих густина, у којима је могућа „једноставност и понављање контакта у насељу, али које не ремети услове комплексне функционалности насеља“ (АУЗБа, 1967, стр. 40-46).

Међутим, упркос анализама тржишта, продаја станова у овој структури није реализована по плану, због чега је изградња заустављена до 1970. године. Дирекција за изградњу и реконструкцију града ставила је Блок 30 у *Друштвени план стамбене изградње за период 1970-75. године*, када је посао изградње препуштен пословним удружењима ИНПРОС и ЈИНГРАП, „уз

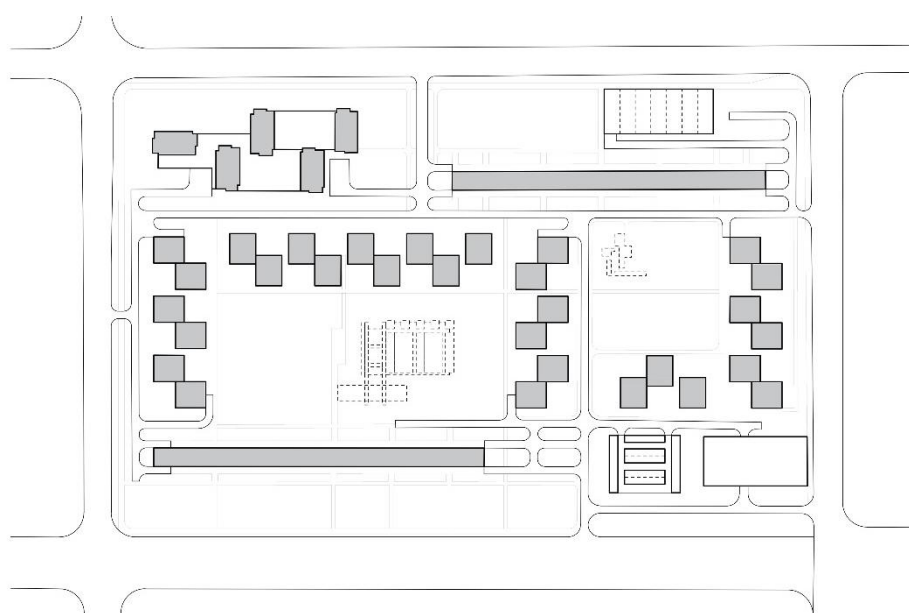
Слика 4.10 Приказ структуре стамбеног Блока 30 (ДУП 1967); репродуковано према графичким прилозима из архивске грађе Урбанистичког завода

задатак да се преради идејно решење из 1968. године, повећају густине становања и повећа број станова средње величине“ (Dосото, 2020, стр. 145). Нови Детаљни план израђен је 1970. године, а ново идејно решење 1973. године. Ово решење је предвиђало изградњу 2800 станова за 10.500 становника, што је представљало значајну измену претходног ДУП-а (Табела 4.4). Јелица Јовановић наводи да је „на заједничкој седници Савета за урбанизам, Градске скупштине, Урбанистичког завода, Дирекције за изградњу и реконструкцију града и извођача процењено је да ће квалитет и оптимални услови становања бити нарушени уколико се изгради блок са овако великим густинама (веће густине него у Блоку 21, што је у конкурсном распису за Блок 23 посебно наглашено као превелика густина становања), те се приступило ревизији пројекта“ (Dосото, 2020, стр. 145). Ревизијом урбанистичког решења, која је усвојена 1975. године, усвојено је решење изградње 2.470 станова за 7.700 становника, по којем је највећи број станова био трособан (25,6%) и троипособан (25,4%).

Табела 4.4 Преглед промена параметара у урбанистичким плановима за Блок 30

Промена параметара у урбанистичким плановима за Блок 30					
	План центр. зоне Новог Београда	ДУП 1963	ДУП 1967	ДУП 1973	Ревизија ДУП-а 1975
број становника	10.000	7.318	6.000	10.500	7.700
број станова	-	-	1.270	2.800	2.470
густина насељености (ст. / ha)	416	359	302	-	414

Стамбени објекти су у новом урбанистичком решењу задржали битне елементе урбанистичке диспозиције супер блока формираног од 11 ламела, али су због ревизије планског решења и измена урбанистичких услова, извршене и извесне модификације габарита објеката, која су највидљивије у структури меандра (Слика 4.11). Мартиновић наводи да је новим решењем меандар добио „нови карактер простирања са елементима формирања интервала међупростора који тврду линију блока просторно оживљавају“ (Martinović, 1975). Решење је задржало првобитну основну идеју сегрегације колског и пешачког саобраћаја, где су гараже пројектоване на коти 74.00, а пешачки прилази објектима на коти 77.00. Одвајање пешачког кретања омогућило је уређивање крова гараже као слободне површине са стазама од вештачког камена, зеленилом и објектима за игру деце и одмор одраслих, који се обликовно разликовао од других отворених простора у блоку, намењених озелењавању и другим видовима рекреације.

Слика 4.11 Приказ структуре стамбеног блока 30 (УП 1975); репродуковано према *Архитектура Урбанизам, 74-77 (1975), 118*

Изградња блока према датом пројектном решењу започета је 1975. године. До почетка 1980-тих реализовани су стамбени објекти, а Центар месне заједнице је реализован као део Програма изградње центара месних заједница, који је иницирао град Београд 1975. године. Школа, вртић и хотел за самце, као и првобитно планирани изложбени павиљони који су имали пословно-комерцијалну функцију нису изграђени. По ободу блока, на месту планираном за самачки хотел и павиљоне је током 1990-тих и 2000-тих изграђен низ стамбено-пословних објеката. Оваква промена намена је била подржана и детаљније дефинисана Генералним урбанистичким планом (2003, 2016) и Планом генералне регулације (2016). Овим плановима је дозвољена изградња нових објеката у слободним просторима насеља, кроз формирање нових припадајућих парцела, за коју ће бити дефинисани посебни урбанистички параметри, уз услов да они не угрожавају слободне, парковски уређене делове насеља (Skupština grada Beograda, 2016a, стр. 69). Планом је дефинисано да није дозвољена ремоделација и нарушавање карактера отвореног блока, али је наглашено да се „уз важне саобраћајне правце могу формирати мешовити градски центри и комерцијални садржаји“. На тај начин је и ивична изградња линијских центара у Блоку 30 пратила развој мреже булевара, која је финално оформљена почетком 2000-тих година (Слика 4.12).

Осим изградње објеката по ободу блоку, сама просторна структура насеља није претрпела велике трансформације. Приметне су мање просторне трансформације, у виду доградњи и застакљивања тераса, промене столарије и браварије, као и избијања отвора на фасадним панелима. Додатни проблем представља неодржавање отворених простора. Платои изнад гаража и пасареле су данас услед одсуства реконструкције и реновирања у лошем стању.

Одлуком Владе Републике Србије, 2021. године, Централна зона Новог Београда (блокови 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 и 30) утврђена је за просторно културно-историјску целину (Vlada Republike Srbije, 2021). Проглашењем за културно добро прописане су опште мере заштите које укључују „примену интегративне заштите са циљем очувања и унапређења, архитектонских, архитектонско-урбанистичких, амбијенталних, природних и естетских вредности простора“ као очување типологије слободностојећих објеката у отвореном блоку, очување саобраћајне инфраструктуре, булевара, траса пешачких и колских прилазних комуникација, као и заштиту и очување зелених површина у оквиру просторно културно-историјске целине (Vlada Republike Srbije, 2021). Важан аспект представља „очување формиране, планским концептом дефинисане урбане матрице, блокова, улица, просторне диспозиције објеката просторне организације и уређења јавних површина, као дела савременог урбаног градског простора архитектонско-урбанистичких вредности, које представљају суштину просторно културно-историјске целине“, чиме прописане мере третирају стамбене блокове као интегралне целине, које укључују и изграђене објекте и припадајући отворени простор.

Урбанистички завод Београда је 2022. године израдио Елаборат за рани јавни увид за потребе ПГР-а блоковских саобраћајница са паркинг просторијама на територији града Београда - 1. фаза, ради дефинисања регулације постојеће секундарне уличне мреже (локалног карактера) у циљу заштите и унапређења дела територије општине Нови Београд (блокова 19а, 21,

2001.

2005.

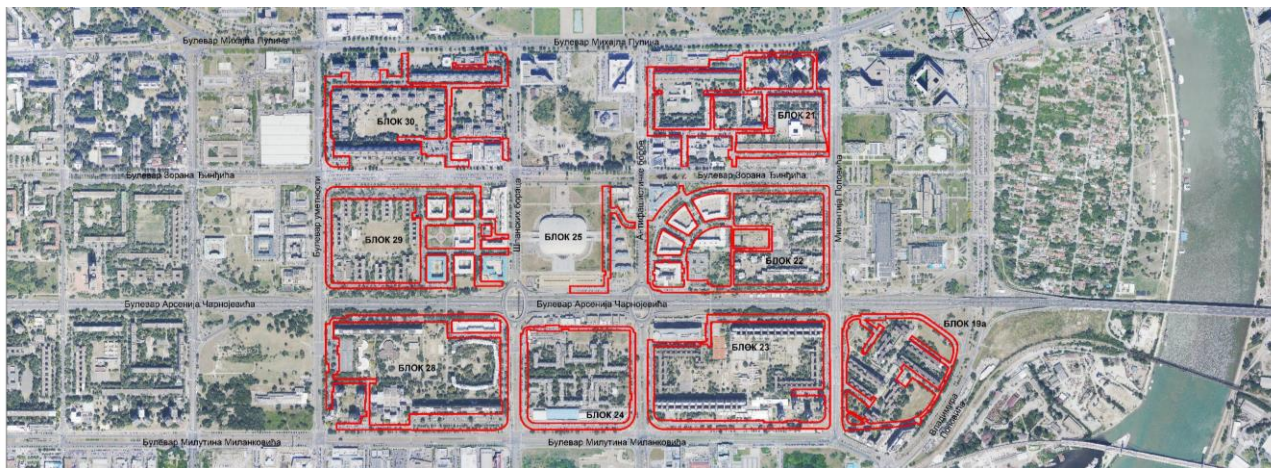

2021.

Слика 4.12 Хронолошки приказ развоја уличне мреже и изградње објеката комерцијалне намене у Блоку 30, од 2001. до 2021. године; Google Earth

22, 23, 24, 25, 28, 29 и 30) (Слика 4.13), односно, територијом која је обухваћена мерама интегративне заштите из Одлуке о утврђивању централне зоне Новог Београда за просторно културно-историјску целину (блокови 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29 и 30) ("Службени гласник РС", бр. 6/2021). Планом је предвиђено формирање грађевинских парцела блоковских саобраћајница са припадајућим паркинг просторима, како би се „унапредили општи услови коришћења предметног простора, размотрила могућност повећања броја паркинг места, унапредило управљање саобраћајницама и капацитетима за паркирање возила“ (Урбанистички завод Београда, 2022, стр. 1). У елаборату је наведено да „важећа планска документација (ГУП Београда, ППР Београда и ППР зелених површина) нема дефинисан однос према мрежи саобраћајница отвореног блока“, због чега се „указала потреба осавремењивања планског приступа овој теми“ (Урбанистички завод Београда, 2022, стр. 7). Планским решењем биће дефинисан „начин уређења и коришћења простора уличне мреже отвореног блока, преиспитана решења важећих планских докумената и спроведених урбанистичких решења, биће дефинисане површине, трасе и капацитети саобраћајне и комуналне инфраструктуре, анализиран потенцијал (садржај) уличних профила у складу са просторним могућностима и дефинисан начин даљег спровођења ових површина“ (Урбанистички завод Београда, 2022, стр. 7).

Циљ ППР-а блоковских саобраћајница јесте формирање просторног оквира за боље управљање саобраћајницама и капацитетима за паркирање возила као градским ресурсом. Међутим, дефинисање регулације које укључује формирање засебних грађевинских парцела блоковских саобраћајница, за које ће убудуће бити дефинисани посебни урбанистички услови, издваја саобраћајнице као засебне просторне целине, чиме блок није посматран као интегрална целина. Овакав приступ омогућава лакше управљање по основу својине и надлежности (коју ће над овим простором имати Секретаријат за саобраћај и ЈКП „Паркинг сервис“), али не третира отворене просторе стамбених блокова као релацију између изграђених објеката, већ као засебан део за које могу важити посебни услови, подржавајући даљу фрагментацију и уситњавање просторне структуре отвореног блока. Израда ППР-а са једне стране помаже обнову постојећих саобраћајних површина у блоку, што јесте на линији мера заштите централне зоне Новог Београда као културног добра. Међутим, овакав приступ управљању отвореним просторима стамбених блокова не подржава „очување формиране, планским концептом дефинисане урбане матрице“, како је наведено у Одлуци Владе РС, већ се у циљу управљања просторима отвореног блока користе инструменте управљања карактеристичне за урбану матрицу централне градске зоне и затворених градских блокова. Такође, упоредном анализом постојећег и планираног стања секундарне мреже саобраћајница у блоку 30, приказаном у овом ППР-у, видљиво је да план не предвиђа просторно проширење саобраћајница и паркинг простора, већ план представља основ за дефинисање издвојене саобраћајне парцеле - издвајање земљишта које ће бити у јавној својини, коришћено за потребе јавне намене.

Слика 4.13 Приказ обухвата плана; репродуковано из Плана генералне регулације блоковских саобраћајница са паркинг просторима на територији града Београда – I ФАЗА

Идентификовање улога отворених простора

Период 1960 – 1980

Период планирања, пројектовања и изградње стамбеног насеља Блок 30, током којег је пројекат насеља пролазио кроз бројне промене које су се односиле пре свега на густину становања, предвиђен број становника, предвиђен број и типологију стамбених јединица, али се првобитно пројектована структура насеља није значајно мењала.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Структура стамбеног Блока 30 у потпуности је задржала основне принципе дефинисане урбанистичким *Планом централне зоне Новог Београда* (1960), који се огледају у форми и позицијама објеката, као и њиховој релацији према ободним саобраћајницама. Удаљење стамбених објеката од прометних саобраћајница омогућило је формирање зеленог заштитног појаса у оквиру којег је смештен стационарни саобраћај, као и планирање групе централних садржаја (центар месне заједнице), комерцијално-пословни садржаји (изложбени павиљони), и рекреативних простора. Многи од дефинисаних нестамбених садржаја нису реализовани све до 1980-тих година, због чега су ови планирани простори остали резервисани као празне парцеле.

Зона јавних садржаја и централних функција

У свим плановима и урбанистичким пројектима стамбеног блока 30 уочава се задржавање исте позиције и капацитета нестамбених садржаја – ободна позиција централних функција и позиција објеката образовања и васпитања у централној зони блока. Због одсуства финансијских средстава, центар месне заједнице и планирани павиљони нису реализовани све до почетка 1980-тих година.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Основна концепција диференцирања колског и пешачког саобраћаја, пројектована на начин да се путеви возила и пешака не укрштају, захваљујући различитим нивоима њихових кретања, задржана је у свим изменама пројекта и видљива је данашњој реализованој структури насеља. Оваква концепција омогућила је смештање заједничких, сервисних просторија намењених свим станарима у сутерене и приземља објеката, што је било дефинисано и тадашњих прописима пројектовања стамбених зграда.

Период 1980 – 2000

Период делимичне трансформације садржаја у зони границе отвореног блока и улица, с обзиром да улична мрежа која представља границе бока није била реализована до почетка 2000-тих година.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Током 1990-тих и почетком 2000-тих година, реализоване су планиране саобраћајнице централне зоне Новог Београда, а тиме и ободне саобраћајнице око блока 30, чиме је омогућено сагледавање целокупне физичке структуре блока.

Зона јавних садржаја и централних функција

Центар месне заједнице планиран у зони ка данашњем Булевару Зорана Ђинђића реализован је као типски центар у оквиру Програма изградње центара месних заједница, за период 1976-1980. Центар су чинили приземни објекти груписани око интерне, централне пешачке комуникације.

Током 1990-тих долази до изградње пословног објекта у зони у којој је планом предвиђена изградња изложбених простора (ка Булевару Михајла Пупина), мења се намена и спратност објекта.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Са приватизацијом станова током 1990-тих започиње и процес парцијалних трансформација које су уочљиве у приземљима објеката.

Период 2000 – 2020

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

У зони центра месне заједнице уочава се изградња нових пословних објеката, на новоформираним парцелама, који због услова обезбеђивања саобраћајног приступа објекту на дефинисаној парцели „одсецају“ део блока и третирају дату парцелу као засебан ентитет, без релације са укупном структуром блока 30.

Израда ППР-а блоковских саобраћајница са паркинг просторијама на територији града Београда - 1. фаза (2022) има је за циљ дефинисање регулације постојеће секундарне уличне мреже, али она указује на почетак методологије фрагментарног планирања отворених блокова у централној зони Новог Београда, где саобраћајнице бивају издвојене као засебне грађевинске парцеле, мимо граница/ оквира стамбеног блока.

Зона јавних садржаја и централних функција

Тренд изградње комерцијално-пословних садржаја у зони Центра месне заједнице који је започет током 1990-тих година, настављен је и током 2000-тих, подржан планском регулативом и тежњом ка формирању линијских центара дуж прометних саобраћајница.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

У овој зони нису приметне значајне просторне трансформације, осим парцијалних доградњи и застакљивања тераса, промене столарије и браварије, као и избијања отвора на фасадним панелима у сутеренима објеката. Проблем представља неодржавање платоа изнад гаража и степенишног приступа стамбеним објектима, које се јавља као последица нејасних надлежности јавних предузећа која управљају овим просторима по основу својине. Очекује се да ППР-ови зелених површина и стамбених простора, чија израда је у току, успоставе јасна разграничења надлежности кроз формирање засебних парцела.

Просторни процеси и идентификовање улога отворених простора у насељу „Блок 30“, приказани су на графичком прилогу на страни 135. Успостављање релације између друштвених и просторних процеса дато је кроз графички прилог на страни 137.

Стамбено насеље БЛОК 30

зона границе отвореног блока/ насеља

зона јавних садржаја и централних функција

зона контакта стамбеног склопа и терена

1960

1963

1967

1975

1980

1980

1990

2000

2010

2022

2020

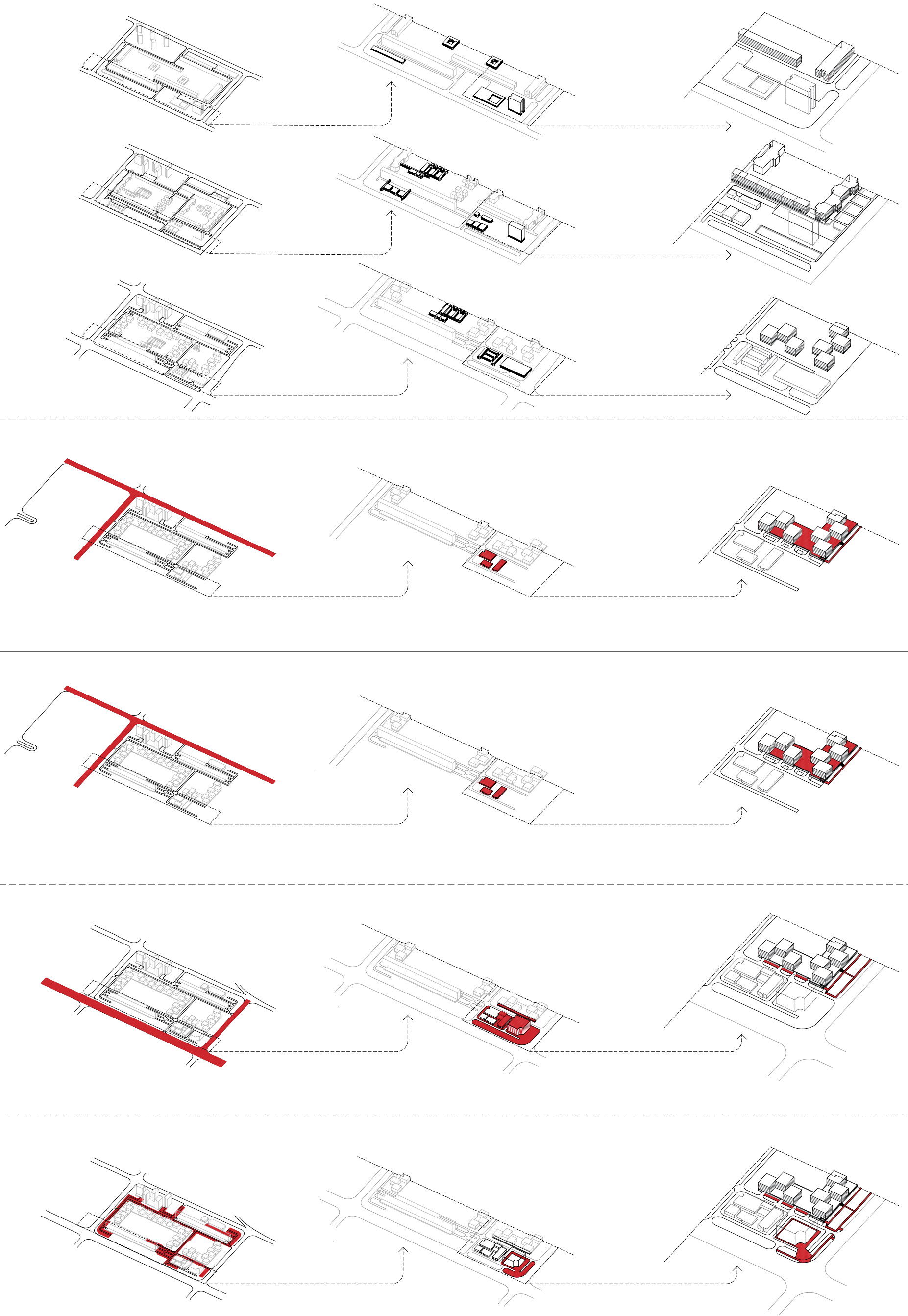
Детаљни урб. план месне заједнице у Блоку 30
 Детаљни урб. план месне заједнице у Блоку 30
 Ревизија урб. пројекта стамбеног насеља у Блоку 30

Програм изградње центра месних заједница за период 1976-1980

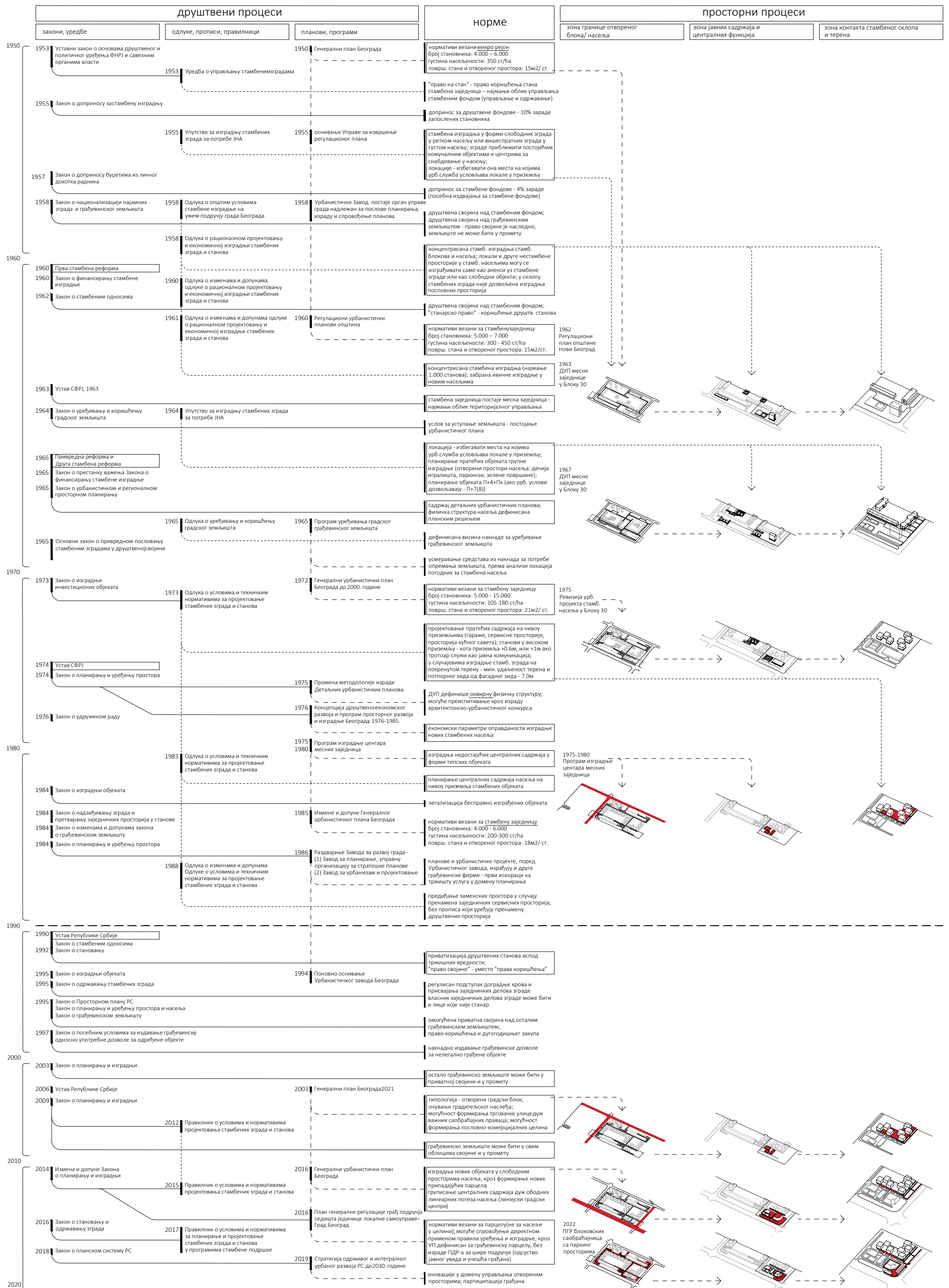
ИЗГРАЂЕЊА СТРУКТУРА СТАМБЕНОГ НАСЕЉА БЛОК 30

План генералне регулације блоковских саобраћајница са паркинг просторима на територији града Београда - 1. фаза

П Л А Н И Р А Н А С Т Р У К Т У Р А

Стамбено насеље БЛОК 30

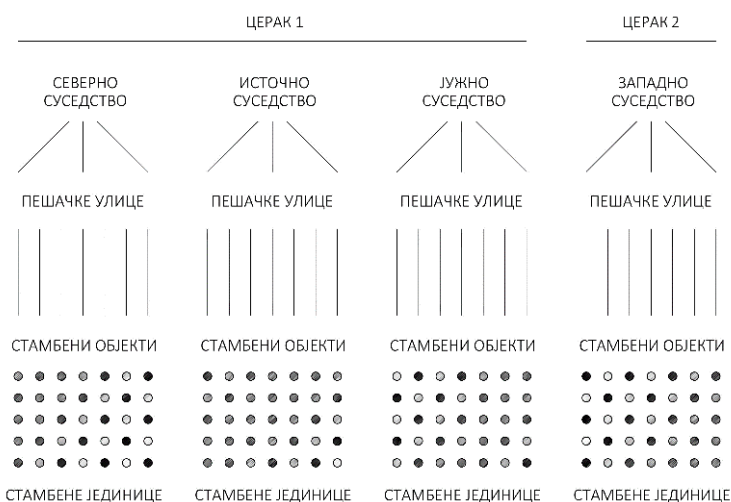

4.2.3 Стамбено насеље Церак виногради

Кључне карактеристике стамбеног насеља

Детаљним урбанистичким планом насеља „Церак“, који је урађен у Заводу за планирање развоја града Београда 1976. године, предложен је распоред основних функција – становање, центар месне заједнице, основна школа, предшколске установе и саобраћај. Међутим, приликом рада на урбанистичко-архитектонском концепту, аутори су се водили пројектантским методом хијерархијске просторно социолошке организације, као методом који је постао све присутнији у (тадашњој) архитектонско урбанистичкој пракси.

Урбанистичка концепција насеља Церак Виногради заснована је хијерархијској организацији три просторно-социолошка нивоа који се прожимају: стамбене пешачке улице – суседства – насеље (Слика 4.14). Први ниво представља *реафирмацију традиционалних урбаних облика* кроз увођење пешачких стамбених улица, које носе називе по биљним врстама (Улица Црвених храстова, Липа, Бреза, и др.), са циљем обезбеђивања могућности идентификације становништва са местом у којем живе. Елементи који конституишу и идентификују стамбену пешачку улицу су: пешачка кретања према улазима у зграде, пешачке стазе ка центру насеља и насељском парку, и становање у приземљу са баштама. Други ниво организације представљају стамбена суседства – Јужно, Источно, и Северно суседство⁹⁰, која се групишу око пешачких улица, и од којих свако суседство има свој центар са трговачким, културним и угоститељским садржајима. Три суседства граде насеље као последњи, трећи ниво организације, које је кроз своју физичку структуру постало препознатљиво као „градић на брду“ (Vesković, 2022; Кушић, 2014). Токови улица су усмерени ка центрима три суседства, и изведени на потез централни насељски потез, о који су ослоњени пратећи садржаји становања (центар месне заједнице, школа, објекат предшколске установе) и већи слободни простори. Пешачки токови су први ниво конституисања урбаних група, и у оквиру њих су смештени простори за децу узраста од 0 до 3 године и део игралишта за узраст од 3 до 7 година. Баште станова у приземљима и мали тргови у оквиру пешачких улица, „иницирају миран стамбени амбијент, амбијент борављења и кретања“ (Marušić, 1978, стр. 91).

Слика 4.14 Приказ методологије пројектовања насеља Церак виногради. репродуковано из Ивана Весковић, ЦЕРАК ВИНОГРАДИ - Церак 1 и 2, (Београд : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015), 127

⁹⁰ Четврто, Западно суседство планирано је као засебна стамбена целина – Церак 2, пројектована у периоду од 1980-1983. године, и грађена од 1983. до 1985. године. Пројекат за Церак 2 предвидео је тројну намену локације: стамбену, спортско-рекреативну и образовну, али она није реализована до краја. До данас је изграђена само стамбена зона.

Централни садржаји у насељу и објекти јавне намене, представљају важан сегмент који употпуњује живот у насељу удаљеном 10km од центра града. Просторна организација центра Месне заједнице представља линеаран потез, дуж којег су груписани објекти јавне намене, и који је управан је на правце пружања пешачких улица. Пројектовање и изградња комплементарних садржаја у Центра месне заједнице (Војно медицински центар (ВМЦ) и Самопослуга, Основна школа „Уједињене нације“ и Предшколска установа), реализована је готово истовремено са изградњом стамбених објеката (у периоду од 1982. до 1987. године), што је представљало посебну предност овог стамбеног насеља, обзиром на одсуство овакве праксе у тадашњој стамбеној изградњи. Проблем инвестиционе покривености изградње садржаја центра Месне заједнице, омогућено је претходно постављеним Моделом пројектовања и изградње стамбеног насеља.

Међутим, посебан искорак у пројекту представља увођење „центра суседства“ које је представљало новину у организацији стамбених насеља тог времена, првенствено у организацији Центра месне заједнице. На стручном скупу „Месна заједница“, одржаном 1978. архитекта Дарко Марушић, презентовао је концепт урбанистичко-архитектонског решења насеља, заснованог на хијерархијској организацији три просторно-социолошка нивоа: улица – суседство – насеље. Радећи на овом пројектном решењу, аутори су поставили питање „који су то садржаји и мотиви који ће афирмисати и одредити међу ниво у хијерархији насеља – ниво суседства, и на тај начин остварити спрегу делова и целине на релацији улица – суседство - насеље“, с обзиром да важећи нормативи нису препознавали суседство као облик организовања стамбене заједнице (Марушић, 1978). Постојећи планерско-урбанистички и архитектонски нормативи дефинисали су „друштвене просторије на најнижем и највишем нивоу хијерархије“ (Мартиновић, 2020, стр. 177), што је подразумевало обезбеђивање просторија за састанке кућног савета, на нивоу стамбене зграде⁹¹, односно, планирање садржаја центра месне заједнице, које су задовољавале потребе целог насеља. Међутим, спектар активности и облика организационог удруживања који се развијају на нивоу месне заједнице, не прати одговарајућа мрежа просторних јединица као оквира за обављање тих активности. Марушић је указао на „непогодност једног центра у погледу организације хомогене целине“, због чега је у конкурсном решењу насеља Церак виногради дат предлог увођења центара суседства који су организовани као снабдевачки пунктови и позиционирани у зони контакта пешачких токова стамбених улица и централног дела насеља. У погледу нормирања простора намењених просторима суседства, аутори су се водили постојећим прописима:

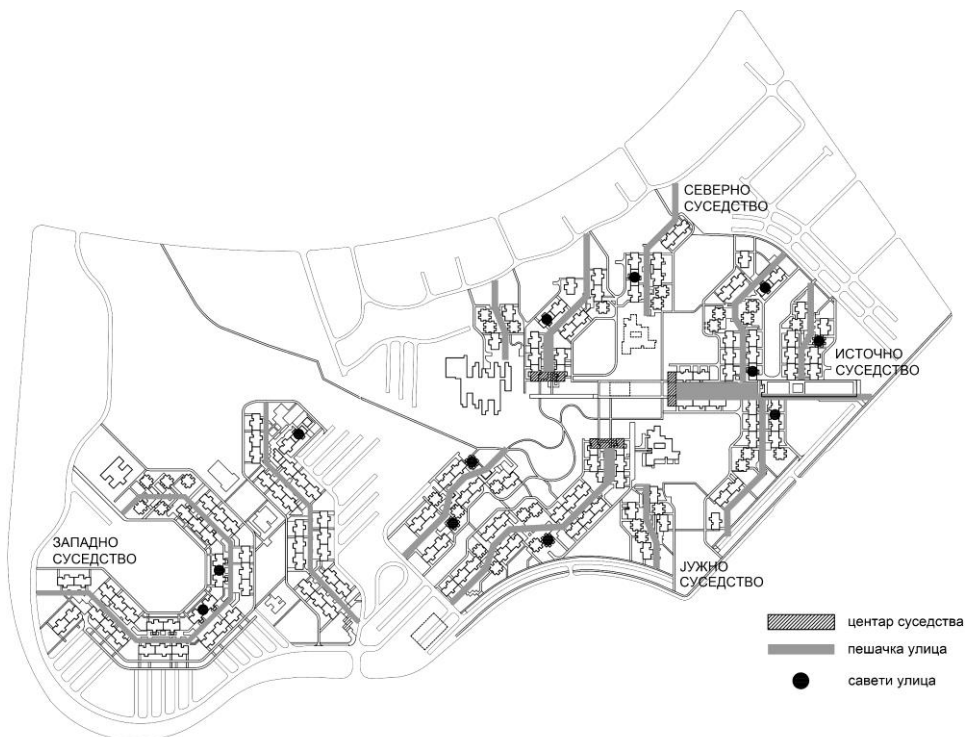
Кућни савети, чија се површина формира по нормативу 0.5м² по стану, су обично лоцирани по приземљима зграда, малих су површина, разбијени и уситњени у смислу осмишљене просторне матрице и као такви непогодни за обављање било каквих активности које прелазе ниво објекта. ... Дошло се до идеје да се кућни савети изместе из објеката и да се нормирана површина обједини и формира као посебан објекат у склопу центра суседства. (Марушић, 1978, стр. 92-93)

Како је пројектом планирана изградња 2.500 станова у насељу Церак виногради, укупна површина намењена просторима суседства износила би око 1.250 м², која је подељена на три суседства, и износи око 350-450 м² по суседству. У улицама су задржани одређени кућни савети, као „савети улица“, па је површина „суседског савета“ смањена на око 300м² (Слика 4.15) у оквиру којих су предвиђене мање сале за скупове, клубови старих и младих, једна до

⁹¹ Према Одлуци о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова (1973), стамбене зграде које имају преко 30 станова, морале су имати просторију за кућни савет, чија површина је износила збирно 0.5м² по сваком стану у згради. Одлуком је дефинисано да се „у стамбеним склоповима или групама стамбених објеката, састављеним од ламела или појединачних објеката који имају по мање од 50 станова, може предвидети једна просторија за кућни савет за неколико објеката и ламела, а највише за укупно 200 станова“; видети Весна Цагић Милошевић, Верица Крстић, *Регулатива као компонента пројектантског процеса у београдској стамбеној архитектури* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2019)

две канцеларије. На овај начин је омогућено сврсисходније и рационалније организовање садржаја друштвених активности на нивоу целог насеља, а обзиром да је изградња центара суседства била инвестиционо покривена и да је текла истовремено са изградњом стамбених објеката, начињен је искорак у обезбеђивању пратећих садржаја, чији је изостанак била негативна карактеристика изградње стамбених насеља тог времена. Предлог увођења простора суседства су, упркос поскуплењу самог пројекта, прихватиле инвеститори насеља (Интересне заједнице становања ЈНА и Београдске интересне заједнице становања), као и Завод за планирање развоја града Београда, чиме непосредно је потврђено уклапање оваквог просторно-организационог модела у постојећи регулаторни оквир. Мартиновић истиче да је идеја прерасподеле централних функција остала запостављена у односу на друге одлике насеља, који су афирмисани у стручној пракси, попут обликовања и конструкција, значаја насеља као културног добра, покушаја увођења партиципације, и наглашава да је управо овај аспект имао великог утицаја на „борбу против утврђених крутих норматива у процесу пројектовања насеља“. (Мартиновић, 2020, стр. 178)

Концепт кретања у насељу вођен је морфолошким и природним карактеристикама локације, па саобраћајнице и низови објеката прате облик рељефа и тако „уоквирују“ кретања. Саобраћајнице, постављене по изохипсама, прате нагиб терена, што је омогућило лакше кретање у насељу али је допринело и економичности самог решења. Концепт саобраћајног решења заснован је на сегрегацији пешачког и колског саобраћаја – формирање пешачких улица у средишту суседства и саобраћајница уз већих површина за паркирање возила по ободу насеља. Паркинг површине су првобитно планиране према степену моторизације 1:6, што је каснијим изменама ГУП-а кориговано на норматив 1:3. Пешачко кретање омогућено је унутар суседства, кроз стамбене пешачке улице, и кроз продоре / пасаже, којима је обезбеђено повезивање пешачких улица са већим отвореним просторима, или просторима намењеним за паркирање. Око сваког стамбеног суседства пројектовани су противпожарни путеви, који нису намењени за фреквентно кретање возила. Ови путеви се данас користе као приступне саобраћајнице, дуж којих су често паркирана возила, што омета планирано функционисање насеља и утиче на безбедност.

Слика 4.15 Приказ просторне дистрибуције центра месне заједнице, центара суседства и уличних кућних савета; аутор Ј. Бугарски

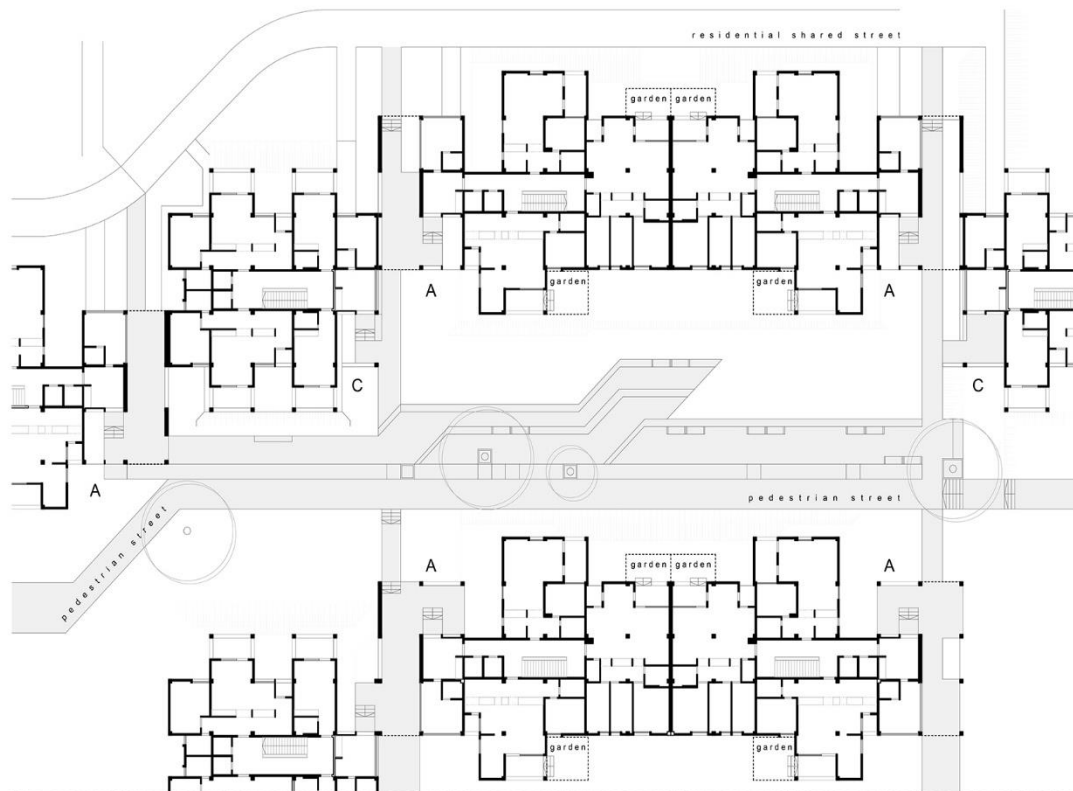
Стамбена структура суседстава, формираних око пешачке улице, дефинисана је низањем три типа степенишних ламела (А, Б и Ц, Слика 4.16) којима се задовољава тражена структура станова две заједнице становања⁹². Програмски услови конкурса, услови технологије грађења и рокови реализације, захтевали су типизацију елемената физичке структуре насеља, што је определило пројектанте да у решењу примене објекте три типа спратности: П+3, П+6 и П+9, реализоване у монтажном систему ИМС – Жежељ. Добро димензионисано хоризонтално растојање два низа објеката и асиметрични пресек стамбене улице, уз степеновање објеката, омогућено топографијом терена, отклонили су недостатке стамбене улице у погледу инсолације и интимности становања. Такво груписање објеката омогућило је формирање мањих амбијената са уличним мобилијаром и зеленилом, па је упркос типизацији објеката, избегнута униформност и типизација амбијената у отвореном простору насеља. У погледу вертикалне организације стамбених зграда уочавају се три зоне. У зони приземља остварен је контакт објеката и пешачке улице, кроз позиционирање улаза у стамбене зграде и стамбених јединице са баштама. На одређеним местима у насељу јављају се кућни савети и продори / пасажи, који представљају везе пешачких улица са већим отвореним просторима у насељу (Слика 4.17). У средњој зони налазе се типске стамбене етаже, док је последњој зони са типским стамбеним јединицама дат је „посебан обликовни третман са увођењем косог крова“, који уједно представља и један од основних амбијенталних мотива насеља.

Решењем различитих типова стамбених јединица, којих је пројектом предвиђено 14, пројекат је успео да одговори се на све тражене програмске елементе просторно-функционалне организације стана као што су: подела на индивидуални и колективни део, флексибилност стана, двострана оријентација, омогућавање спавање ван дневног боравка чак и у мањим становима, организација зоне домаћинства - сервис и економска лођа (IAUSa, 1978; Vesković, 2022). Посебан искорак представља афирмација станова у приземљу, којима је дата додатна вредност пројектовањем тераса, са којих се преко пар степеника силази у ограђени део – башту /двориште. Башта са једне стране представља екстензију дневног боравка стана (преко терасе), док са друге стране прави просторну дистанцу од стамбене пешачке улице или ободне колско-пешачке комуникације. Подизањем баште од нивоа терена, формиран је „оквир стамбене улице“, и омогућена висинска и хоризонтална удаљеност стана од суседних станова и објеката. Овакав концепт стана у приземљу био је нов, обзиром да су у већини стамбених целина, које су тада реализоване у Београду, станови у приземљу били без тераса / лођа, постављени у нивоу околних терена и изложени саобраћају, што је утицало на интимност и безбедност боравка у њима (Весковић, 2015, стр. 131).

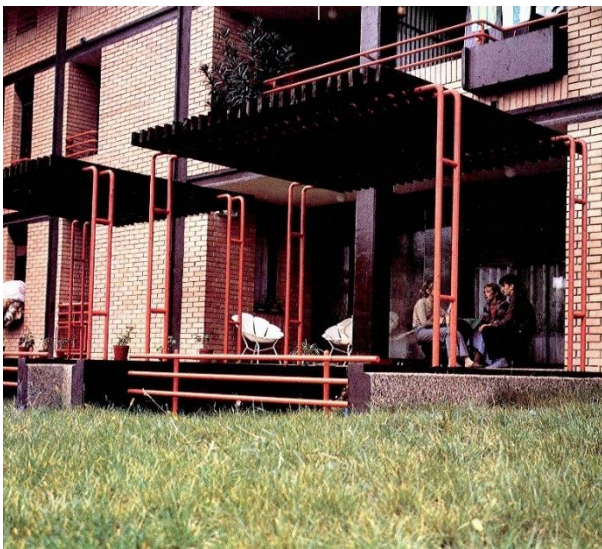

Слика 4.16 Приказ стамбених ламера А, Б и Ц; репродуковано према IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1978), 26-27

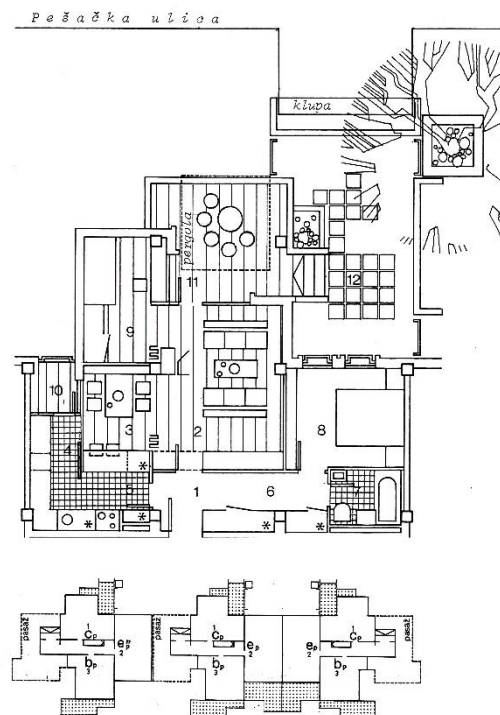
⁹² Ламела типа „А“, била је пројектован за заједницу становања ЈНА, док су ламела типа „Б“ и ламела типа „Ц“, биле рађене за потребе Београдске заједнице становања. Ламеле А и Б садрже веће стамбене јединице, које имају двострану оријентацију, док ламела „Ц“ садржи мање стамбене јединице; видети IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1978)

Слика 4.17 Приказ стамбене пешачке улице, репродуковано према IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1978), 24

Слика 4.18 Простор терасе / баште као продужетак стана, приватна архива М. Марушић

Процес трансформације: регулаторни и просторни оквир

Након уставних промена 1974. године, и успостављања система друштвено усмерене стамбене изградње, уследио је низ активности на изради друштвених договора⁹³, који су имали за циљ дефинисање основа стамбене и земљишне политике, као и дефинисања односа и обавеза свих учесника у стамбеној изградњи, ради успостављања ефикаснијег пута за решавање стамбених потреба друштва. Базиран на основним поставкама друштвених договора, стамбеним потребама и материјалним могућностима интересних заједница становања, које су у Београду чиниле *Београдска заједница становања*, *Заједница становања ЈНА* и *Заједница становања савезних органа*, усвојен је *Средњорочни програм усмерене стамбене изградње*, за период од 1975. до 1980. године.

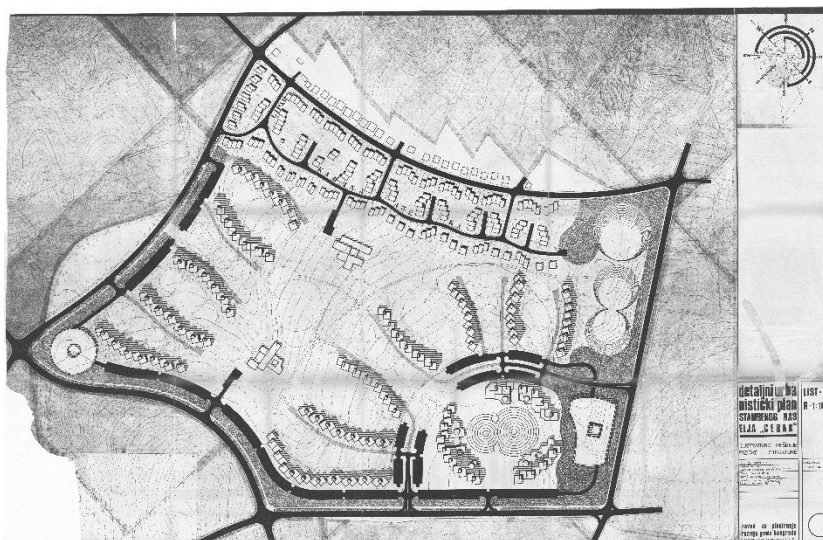
Прва локација из средњорочног програма на којој су комплетну организацију изградње преузеле интересне заједнице, била је локација насеља Церак Виногради. Због величине стамбеног насеља, у оквиру које је требало изградити 2.500 станова, Београдска заједница становања и Заједница становања ЈНА потписале су у новембру 1976. године *Споразум о заједничкој изградњи стамбеног насеља Церак Виногради*. Споразум је садржао основне поставке концепта организовања комплексне изградње насеља - *Модел пројектовања и изградње*, у оквиру којих је наглашена важност правовременог укључивања извођача у процес изградње, још у фази поставке архитектонско-урбанистичког концепта насеља, како би се оптимизовали рокови и цена изградње. Поставке модела односиле су се на лимитирани рок изградње стамбеног насеља, пројектни програм који би омогућио минимални ниво квалитета становања, лимитирану цену изградње и дефинисање критеријума за избор најповољнијег извођача радова, који би гарантовао успешну реализацију постављених циљева и без нарушавања постављеног система изградње.

Исте године (1976) је у Урбанистичком заводу припремљен Детаљни урбанистички план насеља Церак⁹⁴, који је дефинисао густину насељености, намене површина и саобраћајни концепт, и дао илустративно али необавезујуће решење физичке структуре (Слика 4.19). План насеља Церак један је од првих планова насеља у којима је примењена нова методологија планирања, где су детаљни планови постали флексибилни у погледу дефинисања физичке структуре стамбеног насеља. Стечене урбанистичке обавезе, дефинисане важећим ГУП-ом, односиле су се на густину насељености (91-140 ст / ha), индекс изграђености 0.4-0.7, и просечну спратност објеката 4-8 етажа (АУЗББ, 1976). Овакви параметри указују на планирање колективног становања у зонама где је предвиђена мала или средња густина насељености. Овакви планови су за последицу имали предвиђање великих отворених простора насеља, чија је артикулација дефинисана каснијим архитектонско-урбанистичким решењем.

Дефинисањем Модела пројектовања и изградње и смерницама из ДУП-а насеља, узимајући у обзир на кратке временске рокове предвиђене за завршетак реализације (3.5 година), закључено је да би најбољи резултати могли бити остварени расписивањем лицитационог конкурса, на којем би учествовале веће грађевинске фирме, које су „већ оствариле извесне резултате у процесу префабрикације и индустријализације стамбене изградње“ и које би кроз конкурс, у оквиру лимитиране цене и рока, понудиле „највиши ниво квалитета становања који доказује израђеним урбанистичким решењем“ (IAUSa, 1978, стр. 13). Укључивање аспекта квалитета становања, условило је повезивање „оперативе са

⁹³ У периоду од 1974-76. године, у Београду су донети Друштвени договор о основама стамбене политике, Друштвени договор о основама земљишне политике, Друштвени договор о међусобним односима и обавезама учесника у усмереној стамбеној изградњи, Друштвени договор о елементима и мерилима за образовање цене стана и Друштвени договор о уклањању нехигијенских насеља; видети IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 1978), 11

⁹⁴ Пун назив плана: Детаљни урбанистички план стамбеног насеља Церак између улица: кнеза Вишеслава, Ратка Митровића, Јабланичке, Космајске и везе Ибарска магистрала – Раковица; Завод за планирање развоја града 5184/76, *Сл. лист града Београда*, 16/76

Слика 4.19 Илустративно решење физичке структуре; репродуковано из Детаљног урбанистичког плана насеља "Церак" (1976), архивска грађа Урбанистичког завода Београда

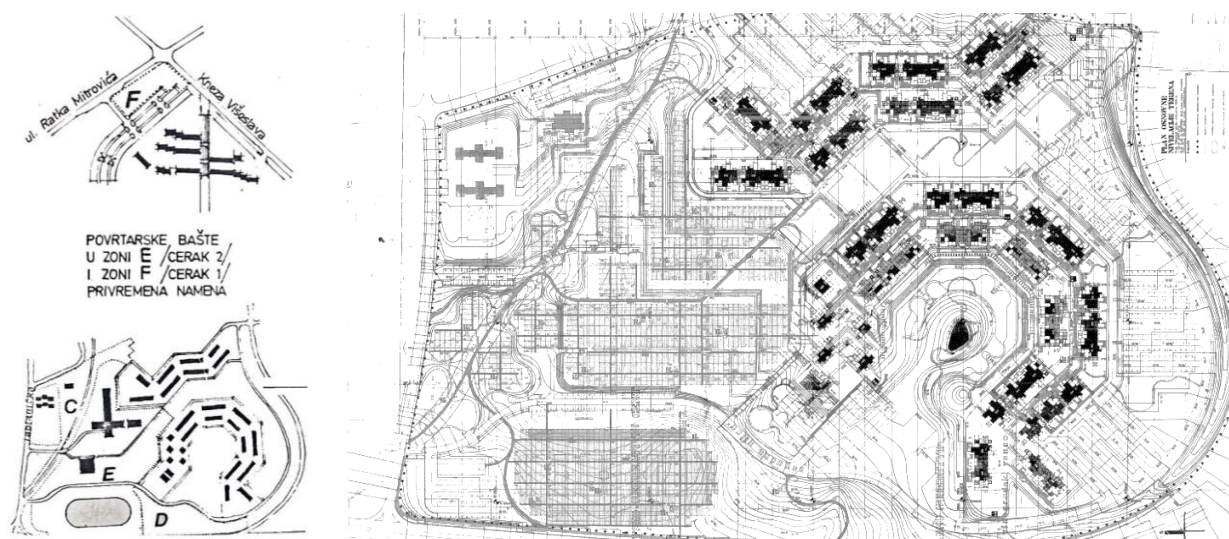
науком“, односно, успостављање сарадње између извођачких фирми и пројектантских бироа и научних институција из домена становања, што је условило да и садржај лицитационог елабората, који је обухватао: урбанистички пројекат насеља, генерални скупни план изградње, цену изградње по 1 м² нето корисне површине стана и идејни пројекат организације грађења (Кушић, 2014). Приликом одабира грађевинских фирми које ће учествовати на конкурс, водило се рачуна о тренутној ангажованости и расположивости пројектантских и извођачких капацитета фирме, па су за учешће на конкурс позвана предузећа: ГК „Комград“ из Београда, ГК „Труdbеник“ из Београда, ГП „Напред“ из Београда, ГП „Хидротехника“ из Београда, ГП „Неимар“ из Новог Сада и ГП „Враница“ из Сарајева “ (IAUSa, 1978, стр. 17). Као пројектне организације било је могуће ангажовати: Индустрија импорт-инжењеринг, Институт за архитектуру и урбанизам Србије - ИАУС, Енергопројект и Архитект (Кушић, 2014).

Победничко решење понудило је предузеће ГП „Напред“, за који су урбанистички пројекат насеља израдили архитекти Дарко Марушић, Миленија Марушић и Недељко Боровница, испред Института за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС). Поред организације стамбених објеката и станова, и успешне интеграције свих тражених функција, оцењивачки суд је као вредност овог решења истакао социолошки аспект унапређења квалитета живота у насељу кроз „идеју формирања јединица суседства, које мотивишу на окупљање и контакте грађана“ (IAUSa, 1978). Након лицитационог конкурса, у ИАУС-у је у периоду од 1978. до 1980. године, израђена *Пројектна документација за објекте и слободне просторе*, под руководством аутора насеља Миленије и Дарка Марушића и Недељка Боровнице, као главних и одговорних пројектаната. Изградња насеља Церак 1 реализована је у периоду 1978-1985. године, а први станови усељени су 1981. године.

У току реализације насеља Церак 1, донета је одлука о изградњи насеља Церак 2, као његове југозападне екстензије. 1979. године урађена је *Програмско-просторна анализа са предлогом урбанистичко-архитектонског решења комплекса*, чији су аутори били Д. Марушић и М. Марушић, испред ИАУС-а, а која је била основ за израду *Детаљног урбанистичког плана насеља Церак 2*. На основу плана, дефинисана је тројна намена стамбеног насеља: стамбена, спортско-рекреативна и образовна, планирана на површини од 34,15ха. Поред спортско-рекреативног центра, објекта основне и средње школе и објекта дечијих установа, планирана је изградња „Западног суседства“, са 1.146 станова. *Пројектна документација за објекте и слободне просторе (по систему тотал дизајн-а)* рађена је у ИАУС-у у периоду 1980 – 1983. године, а процес изградње је трајао од 1983. до 1985. године.

Специфичност концепта насеља Церак 2 огледа се у праћењу конфигурације терена, која је омогућила да се Улица Виноградски венац лучно постави по ободу природног амфитеатра (вртаче) и тако формира амбијент „стамбеног амфитеатра“, у чијем средишту је планирано (мада никад реализовано) вештачко језеро. Вођено сличним мотивима просторно-социолошке организације насеља Церак 1, језеро је замишљено као централни мотив стамбеног насеља, који би омогућио окупљање и дружење становника. За разлику од насеља Церак 1, које има дефинисан центар насеља на једном месту, центар насеља Церак 2 распоређен је у 26 локала у приземљима и анексима нижих троспратних стамбених објеката, дуж улице Виноградски венац. Локали су били пројектовани као простори за занате, атеље уметника, угоститељство и трговину. Улица Церски венац замишљена је као пешачка стамбена улица, која је по карактеру, обликовању и опремању, врло слична улицама у насељу Церак 1. (Vesković, 2022; Кушић, 2014)

Осим искорака у погледу функционалне организације пешачке улице и амбијената стамбених зона, као облика афирмације јавног простора насеља, пројектна документација насеља Церак 2 укључила је и предлог „друштвено организованих баштенских послова“ кроз пројектовање „баштенских колонија“ (Кушић, 2014, стр. 178). Кушић наводи да је оваква идеја била мотивисана уочавањем „мањих обрађених површина засађених поврћем“, које су се појавиле почетком 80-их година по ободу градилишта Церака 1. Баштенске колоније биле су планиране уз раскрсницу улица Кнеза Вишеслава и Ратка Митровића (Церак 1), и у зони спортско-рекреативног центра (Церак 2) (Слика 4.20). Баштенске колоније, планиране на површини од 41.100 м², организоване су у „ортогоналном растеру формираном од приступних стаза од шљунка ширине 1,2 м и баштенских парцела величине 5x10m, са бетонским ступцем у углу сваке парцеле, на коме је требало да се нађе идентификациони број“, а на „сваких 50 башти долазио је једно место за 'скупљање, одмор и дружење', опремљено дрвеном надстрешницом и клупама, као и касетама за алат“. Поред просторног решења, аутори М. и Д. Марушић и Надежде Танкосић дали су и предлог модела управљања баштенским колонијама, кроз формирање „Клуба баштована – Удружења баштована“ са „сопственом управом и правилницима 'по којим се понашају сви корисници парцела'“. Овај модел управљања омогућио би коришћење баштенских колонија, не само од стране становника Церак Винограда већ и становника из суседних насеља. Кушић истиче да је планирање и пројектовање великог броја башти⁹⁵, а затим и креирање

Слика 4.20 Приказ позиције баштенских колонија планираних на територији насеља Церак винограда (а), и парцелације баштенских колонија у насељу Церака 2 (б); WEB изложба Удружења грађана "Културни Церак", преузето са [Kino Bašta 52 Web izložba.pdf](#) - Google диск, 19.09.2023., 15:33

⁹⁵ Кушић наводи да је саставни део документације за баштенске колоније била студија Владимира Мацуре под називом 'Једна претпоставка о градским баштама', израђена 1985. године. Студија је анализирао распоред, облик и

самоуправног модела организације, био „покушај да се насеље, то јест они његови делови чија је реализација 'сасвим неизвесна' или 'се не предвиђа у скорој будућности', заштите од 'свега онога што се дешава на ничијој градској земљи“, односно, да се спонтане просторне интервенције преведу у законске оквире, али да се, са друге стране, спречи појава „других облика неформалних активности“ (Кушић, 2014, стр. 179). Упркос постојању просторног решења, које је сагледавало потребе становника у датом тренутку, до реализације баштенских колонија није дошло.

Током изградње насеља, дешавале су се измене и допуне детаљних урбанистичких планова. Прва измена Детаљног урбанистичког плана Церака 2, урађена је у ИАУС-у 1986. године, за потребе интеграције Опитно-изложбеног центра (ОИЦ) у планско решење насеља. Центар је првобитно планиран као привремени објекат, са обједињеном функцијом изложбеног и пословног простора, као полигон за проверавање грађевинских елемената и склопова за потребе изградње Церака 2, са једне стране, али и за разматрања различитих питања из проблематике становања, са друге (Кушић, 2014; Весковић, 2015). Осим цртежа са решењима станова и насеља, који су послужили као информација за будуће становнике насеља, у Центру су били изложени материјали којима ће се опремати станови и партер – отворени простор. У самом објекту изграђени су станови, „комплетно уређени опремом коју је наше тржиште тада могло да понуди“, док је слободни простор око објекта ОИЦ-а представљао „опитни полигон са узорцима опреме слободних простора: перголе, клупе, канделабри“ (Весковић, 2015, стр. 136). Изменама планске документације насеља Церак 2 (1986), омогућен је прелазак објекта ОИЦ-а из статуса привременог у објекат сталног карактера. Током даљег процеса изградње насеља, и непосредно након завршетка, Центар је је омогућавао комуникацију аутора пројекта са станарима, и рад на преправкама станова, са циљем спречавања активности станара, које су доводиле до нарушавања изгледа насеља и његових амбијенталних вредности. Кушић наводи да је „према евиденцији која покрива период од 1982. до 1995. године на стамбеним објектима у насељу извршено је 35 преправки и дозиђивања без сагласности пројектаната, уз санкционисање само једног случаја 1992. године“, где су, као неформалне преправке примећена „затварања и застакљивања лођа, уградња гвоздених решетки, формирање надстрешница, преграђивање и присвајање пасажа у приземљу, као и радове на померању фасадне равни“ (Кушић, 2014, стр. 181).

Зона спортско-рекреативног центра, планирана пројектом насеља Церак 2, није реализована по пројекту, што је условило да овај простор у годинама након изградње насеља постане предмет многобројних просторно-програмских анализа, пројеката и планова, којима је мењана намена и концепт њене просторне организације. 1992. године у ИАУС-у је урађена студија под називом *Анализа повољности подручја за израду и измену ДУП-а насеља Церак Виногради и ДУП-а Центра градске подцелине Пожешка-Баново брдо*, са циљем укључивања Центра градске подцелине (ЦПГ) у измене и допуне ДУП-а насеља. На програмској скици ЦПГ-а (Слика 4.21), учљиве су нове физичке структуре по ободу насеља, којима би била повећана густина изграђености, али не у форми прављења низа објеката дуж ободних саобраћајница, који би формирали линијски центар али и „зид“ према насељу, већ следећи принципе компоновања физичке структуре у погледу топографије терена, и успостављених пешачких коридора – пешачких стамбених улица.

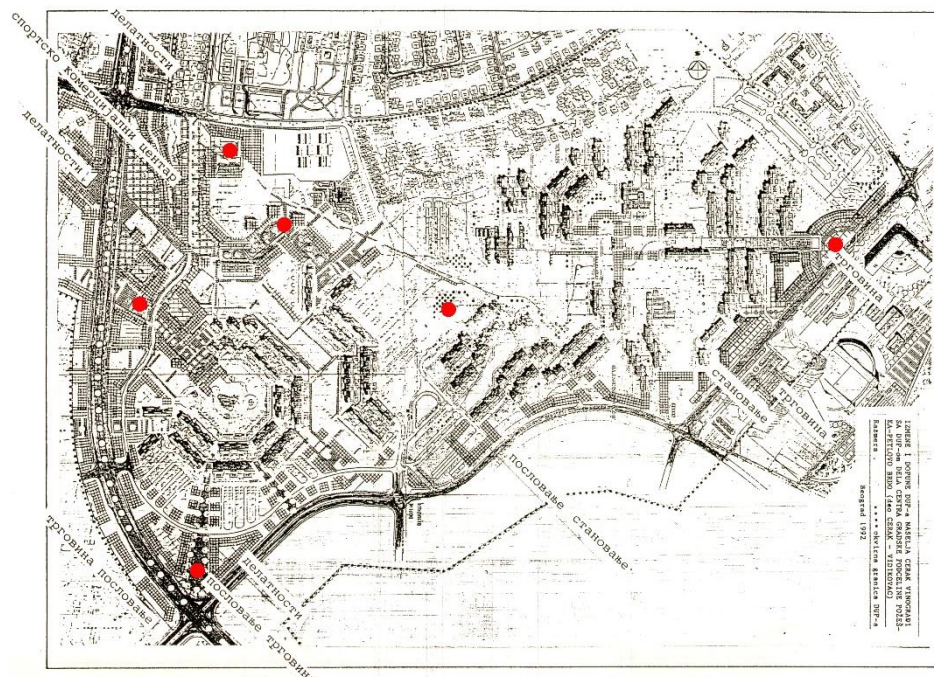
Три године касније (1995) урађене су измене и допуне урбанистичког пројекта насеља Церак 2, у контексту Студије центра градске подцелине, у оквиру које је први сегмент требао да представља објекат уз Јабланичку улицу, за који је инвеститор био Београдско машинско предузеће (БМГ). Иако је дозвола за изградњу објекта добијена 1996. године, објекат није изграђен. За исту локацију је 2004. године, у ИАУС-у урађен идејни пројекат Мултифункционалног центра (МФЦ), којим је првобитна основна намена објекта за производне

број парцела баштенских заједница у Блоку 23 на Новом Београду, на основу којих је Мацура извео закључке и дефинисао препоруке за планирање ове намене, тврдећи да „не треба очекивати да више од 5% домаћинстава једног подручја исказе интересовање за ову активност“. По Мацурином прорачуну, за насеље Церак виногради, које има око 3.600 станова, било би предвиђено 182 баште. Међутим, предлог Д. и М. Марушић и Н. Танкосић, да се на подручју Церак Винограда планира 1.022 парцеле намењене баштама, вишеструко је премашивао овај број.

делатности (штампарија, БМГ), промењена, па су у објекти предвиђени садржаји трговине, пословања, културе, угоститељства, забаве и рекреације. 2006. године, за потребе новог инвеститора - предузеће „Јабланичка“ доо. („Immobilija“ доо), рађена варијанта прилагођавања објекта МФЦ-а програму и технологији „Immo centra“. „Просторно-програмска анализа проширеног комплекса“, наручена је 2007/2008. године од Дирекције за грађевинско земљиште и изградњу града Београда и власника Мултифункционалног објекта уз Јабланичку улицу („МПЦ холдинг Јабланичка д.о.о.“), када је тражено да се кроз анализу испита могућност проширења наведеног објекта уз Јабланичку улицу и могућност изградње стамбено-пословних садржаја уз улицу Виноградски венац (Марушић & Марушић, 2016, стр. 3-4).

Сви претходни кораци резултовали су израдом „Плана детаљне регулације Комерцијалне зоне“, чија је израда започета у Урбанистичком заводу 2015. године. Међутим, приликом јавног увида у „Нацрт плана детаљне регулације комерцијалне зоне између улица: Јабланичке, Виноградског венца и комплекса децје установе, градска општина Чукарица“, у новембру 2015. године, аутори пројекта насеља Церак виногради, арх. Дарко и Миленија Марушић, уочили су да се овим планом у насељу „планирају садржаји енормних капацитета чијом реализацијом би се нарушили битни квалитети урбанистичко-архитектонске поставке насеља у целини“. Они су указали на проблем аконтекстуалности и интровертности просторног концепта предвиђеног овим планом, обзиром на његово саобраћајно решење, које стварајући саобраћајни прстен око предметне локације, чини да она „делује 'извађено' из целовите насељске територије“ (Марушић & Марушић, 2016, стр. 1).

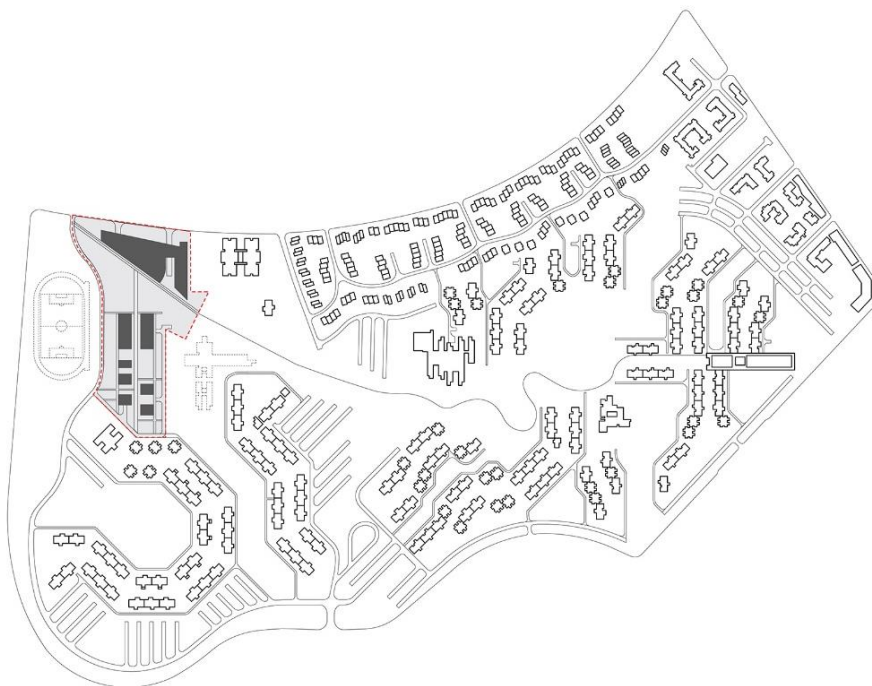
У циљу провере утицаја планираних комерцијалних садржаја на квалитет животне средине насеља као и утицаја на изграђену физичку структуру и амбијенталне вредности, 2016. године, инвеститор израде плана, Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда, наручила је од арх. Дарко и Миленија Марушић израду „Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду, са провером кроз идејно урбанистичко-архитектонско решење“. Анализа је заснована на изворној пројектно-техничкој документацији насеља Церак 2, па је предметна зона, обухваћена планом, у „просторном, функционално, амбијенталном и перцептивном погледу“ третирана као интегрални део целине насеља Церак виногради, уз истицање важности позиције коју ова зона има као завршни, али истовремено и приступни елемент,

Слика 4.21 Прве програмске скице Центра градске подцелине Пожешка-Баново брдо, приватни архив арх. М. Марушић

посматрано са Ибарске магистрале (Слика 4.22). Кроз Анализу, аутори су указали на планске условљености и стечене обавезе из претходних планова и пројеката рађених за ову просторну целину, а који се морају узети у обзир приликом анализе нове комерцијалне зоне. Позивајући се на стечене обавезе дела предметне зоне уз Јабланичку улицу, која је додељена Београдском машинском предузећу - БМГ (1995-96. године), аутори су истакли важност сагледавања отвореног простора у оквиру нове комерцијалне зоне као интегралног дела отвореног простора насеља, што укључује интегрисања главне пешачке комуникације и насељског парка. Пешачка комуникација представља „главну пешачку насељску артерију која повезује Ибарску магистралу и улицу кнеза Вишеслава, на коју су везане све изграђене пешачке стамбене улице и пратећи садржаји – центар месне заједнице, школе, дечије установе и будући објекат цркве“. Аутори су истакли важност обнове и реконструкције ове комуникација, као „зеленог и климатског коридор“, обзиром да је она реализована 1995. године, али је у међувремену затрављена и руинирана. Отворени простори на предметној локацији морају се посматрати као део насељског парка и отворених рекреативних површина, што условљава не само интегрисање намене, већ и функционално решавање укупне нивелације у циљу правилног отицања површинских вода.

Програмско-просторни концепт нове комерцијалне зоне, проверен је кроз идејно урбанистичко-архитектонско решење, које је укључивало општа начела и принципе који су примењени и у конституисању урбанистичко-архитектонског склопа насеља у целини. Пројектним решењем је предвиђен Мултифункционални центар, спортска хала, затворени-отворени базени и четири стамбена објекта, типа „урбане виле“. Цела комерцијална зона конципирана је као Северозападно суседство, повезано са насељском целином „наглашенијим интеграционим мотивом – комуникацијском, неком врстом 'пејзажне авеније“, док у зависности од намене подцелина (спортска, стамбена зона), објекти у њој формирају „препознатљиве микрокомпозиције – микроамбијенте“. Стамбени објекти су планирани на начин да „својом дистрибуцијом, габаритима и обликовањем остваре континуитет са физичком структуром, пешачким везама и укупним амбијенталним карактеристикама

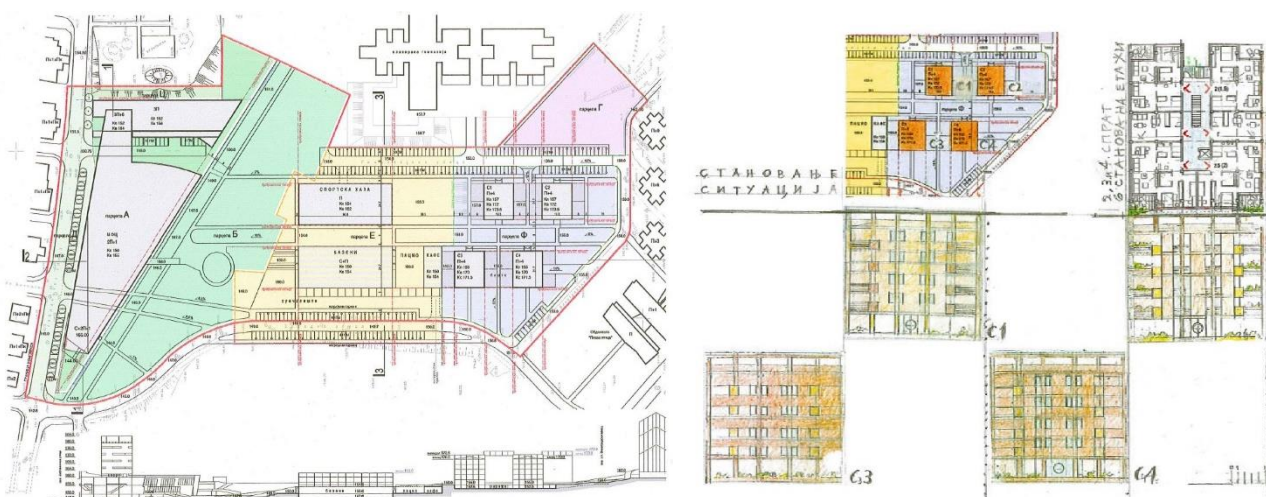

Слика 4.22 Приказ позиције планиране комерцијалне зоне; аутор Ј. Бугарски, репродуковано према Д. и М. Марушић, *Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду*, (Београд: ИАУС, 2016), 16

стамбене пешачке улице Виноградарски венац“, што је подржано подизањем приземља на висину од 1m, где су планирани станovi са баштама, у овом случају дуплекси, и партерним уређењем околног простора, које својим функционалним и естетским обликовањем одражава амбијент насељске целине (Слика 4.23) (Марушић & Марушић, 2016, стр. 8-10).

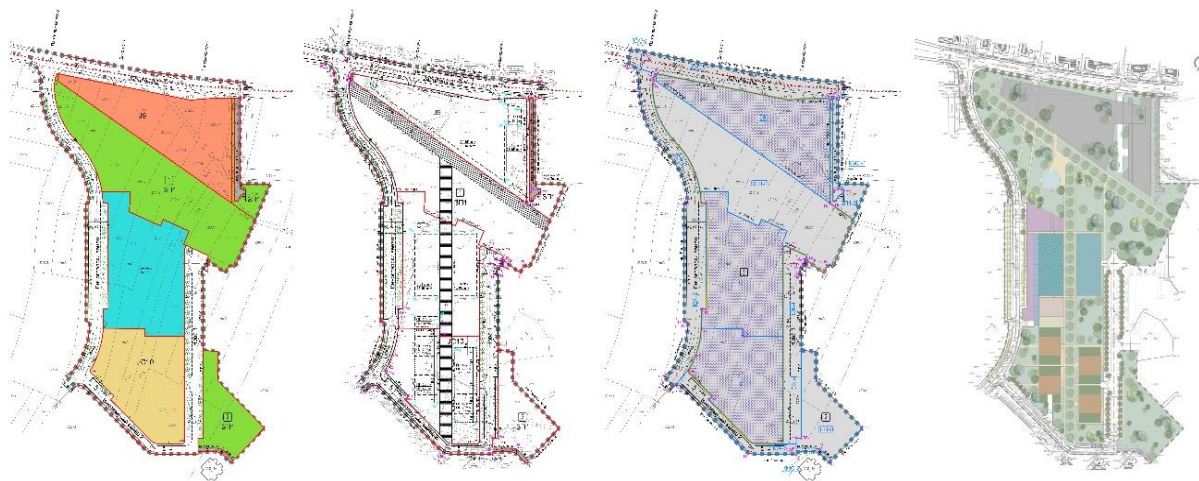
Након верификовања Програмско-просторне анализе од стране Комисије за планове Скупштине града Београда 2017. године, закључено је да наведену анализу треба у највећој могућој мери имплементирати у нацрт плана. 2021. године, Урбанистички завод је израдио *План детаљне регулације дела насеља Церак виногради, градска општина Чукарица*, где су планиране намене, правила уређења и грађења, као и начин спровођења, формирану у складу са Просторно-програмском анализом и мерама заштите насеља као културног добра. Планским решењем дефинисане су површине за установу културе, спортско-рекреативни комплекс, парк, као и стамбене објекте за пројекте станоградње које покреће град Београд и/или Република Србија. Одлуком о утврђивању насеља Церак – виногради (Церак 1 и Церак 2) у Београду за просторну културно-историјску целину, правила грађења и уређења дефинисана Планом детаљне регулације укључила су и опште мере заштите културног добра, које се тичу просторне дистрибуције, обликовања, материјализације и уређења отворених јавних простора (Слика 4.24).

Одлука о утврђивању насеља Церак виногради (Церак 1 и Церак 2) у Београду за просторну културно-историјску целину, донета је 2019. године од стране Владе Републике Србије. Овом одлуком насеље је препознато као просторна културно-историјска целина која представља „синтезу урбанистичких, архитектонских и грађевинских метода као својеврсни 'експеримент' и реакцију на дотадашњу анонимност јавног простора и брзу, шематизовану и масовну изградњу типских зграда и насеља у Београду“ (Vlada Republike Srbije, 2019). Одлуком су дефинисане опште и посебне мере заштите, којима је наглашена важност „очувања свих створених вредности стамбеног насеља ... као изузетан пример интегративног приступа планирању, изградњи и уређењу простора“ и „очувања формиране урбане матрице, просторне диспозиције објеката прилагођене конфигурацији терена, просторне организације и уређења јавних површина и микро амбијената, спортских терена, дечјих игралишта“⁹⁶.

Слика 4.23 Парцелација, регулација и нивелација, основа и пресек комерцијалне зоне (а) и Скица стамбене зоне (б) репродуковано из Д. и М. Марушић, *Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду* (Београд: ИАУС, 2016), 5, 10

⁹⁶ Насеље је било под заштитом више различитих институција - Завода за заштиту споменика културе Београда (од 1987. године), Републичког завода за заштиту споменика културе (од 1993. године), а у Генералном урбанистичком плану Београда 2021, усвојеном 2003. године, насеље је стављено у режим потпуне урбанистичке

Слика 4.24 Графички прилози: а) план намена површина, б) регулациони- нивелационо план, в) спровођење, извод из Плана детаљне регулације дела насеља Церак виногради, градска општина Чукарица (Урбанистички завод, 2021); г) композиционо решење, репродуковано из Марија Лалошевић, *Plan detaljne regulacije dela naselja Cerak vinogradi, gradska opština Ćukarica* (Urbanistiĉki zavod Beograda, 2021), стр. 121

Мере заштите дефинисане одлуком послужиле су као основ за израду *Развојне стратегије реконструкције, ревитализације и модела управљања у насељу Церак виногради (Церак 1 и 2)*, коју је испред ИАУС-а конципирала арх. Миленија Марушић 2019. године. Као инструмент управљања, Стратегија је имала за циљ операционализацију и стварну примену дефинисаних мера, кроз предлог реконструкције и ревитализације насеља, програмирање будућих активности и дефинисање модела управљања. Први део стратегије се односи на израду целовите урбанистичко-архитектонске студије, која би обухватила (1) сагледавање и снимање постојећег стања, (2) дефинисање предлога за реконструкцију и ревитализацију насеља, (3) планирање – брендирање насеља, (4) партиципацију становника и (5) именовање статуса и носиоца израде студије. Поред предлога реконструкције и ревитализације насеља, која би укључивала реконструкцију колског саобраћаја, обнављање постојећих и формирање пешачких комуникација, реконструкцију партерног уређења са освртом на аспект одржавања, реконструкцију и поправку стамбених објеката, ревитализацију центара суседства и локала, и њихово враћање у пређашњу функцију, стратегија је обухватила и иницијалне предлоге изградње установа за дневни боравак, културног центра, визиторског центра, формирање амфитеатра за потребе одржавања културних садржаја на отвореном, и др. Позивајући се на проглашење насеља за културно добро, аутори развојне стратегије предложили су *модел управљања насељем*, који би обухватио активности реконструкције и преправке, али и обнављања и будућег планирања насеља, кроз формирање самосталне институције. Као могући модел управљања понуђена је идеја основања јавног предузећа, где су као пример самосталних предузећа која управљају одређеним просторним целинама на нивоу града наведени ЈП „Београдска тврђава“ и ЈП „Ада Циганлија“. Циљ формирања јавног предузећа био би ефикасније планирање и реализација различитих активности претходно наведених у студији. Међутим, увођење још једног новог јавног предузећа представља проблем за град, с обзиром на непостојање јасних извора финансирања овог предузећа.

Иако је Развојна стратегија израђена 2019. године, и након тога прослеђена надлежним институцијама на нивоу општине, града и републике, нису начињени значајни помаци на плану њене имплементације. Ипак, стратегијом је препознат значај укључивања цивилног сектора и грађана, која је додатно подржана оснивањем и радом удружења грађана „Културни Церак“. Удружење је основано 2022. године, са циљем очувања и унапређења идентитета

заштите, као део архитектонских целина из периода Модерне; видети Д. и М. Марушић, *Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду* (Београд: ИАУС, 2016), 5

насеља Церак виногради. Током 2022 и 2023. године удружење је реализовало више активности и догађаја на подручју насеља, са циљем подизања свести локалног становништва и шире јавности о значају насеља, његовим квалитетима за живот и општим вредностима као заштићеног културног добра Републике Србије. Поред материјала који деле на друштвеним мрежама, у претходном периоду су организовали низ догађаја у самом насељу, попут пикника, изложби, базара, биоскопа, радионица за децу и др. у отвореним просторима насеља, као и вођењем туристичко-едукативних обилазака насеља (Слика 4.25а). На овај начин удружење покушава да скрене пажњу на значај постојања отворених простора у насељу и тежи афирмацији суседства, као просторно-организационог нивоа насеља.

Осим организације многобројних активности, тренутни рад удружења фокусиран је на прикупљање, архивирање и дигитализације оригиналне пројектне документације насеља Церак Виногради у циљу јачања транспарентности и подизања свести о значају овог подручја. У комуникацији са ИАУС-ом и арх. Миленијом Марушић, до сада је из просторија некадашње месне заједнице извучено, сортирано и пописано око 135 оригиналних цртежа и око 260 елабората техничке документације. Удружење планира дигитализацију комплетне документације која може послужити за ефикасније организовање ревитализације насеља, али и стварање могућности формирања јавно доступне дигиталне архиве. Водећи се доступном документацијом, удружење је до сада радило на покретању различитих иницијатива које се тичу текућег одржавања и уређења простора насеља, али и обезбеђивања услова за континуирану и адекватну обнову и реконструкцију, као и спречавања појаве нелегалних објеката који нарушавају његов квалитет. Резултат досадашњег ангажовања на овом пољу огледа се у успешним реконструкцијама делова отворених простора, реализованим у сарадњи са јавним сектором - пројектним бироом ЈКП „Зеленило“ Београд (Слика 4.25б). Улица Кестенова у Северном суседству представља један такав пример, где је отворени простор реконструисан у складу са оригиналном пројектном документацијом, укључујући и избор материјала (опеке и оригиналних бетонских плоча).

Слика 4.25 (а) Продајни базар "Це маркет", одржан 19. маја 2023. године, аутор фотографије: архива Удружења „Културни Церак“; (б) пример успешне реконструкције отвореног простора насеља (б), аутор фотографије: Ј. Бугарски

Идентификовање улога отворених простора

Период 1970 – 1980

Насеље је планирано у другој половини 1970-тих година, када долази до промена друштвено-економског уређења и промене методологије израде урбанистичких планова. Детаљни урбанистички план насеља садржао је оквирну физичку структуру. Физичка структура дефинисана је архитектонског-урбанистичким решењем добијеним на конкурсима 1977. године. Структура насеља прати топографију терена и за разлику од претходно анализираних насеља Шумице и Блок 30 физичка структура не гради однос према улици, односно, не прати уличне правце.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Структура стамбеног насеља базирана је на сегрегацији колског и пешачког саобраћаја, због чега су по ободу насеља формиране приступне саобраћајнице и паркинг простор. Улога отвореног простора у овој зони јесте заштитно зеленило – површинско и линијско.

Зона јавних садржаја и централних функција

Центар насеља планиран је као линеаран потез, дуж којег су груписани објекти јавне намене – школа, вртић, центар месне заједнице, самопослуга, ресторан, војно-медицински центар. Део планираних и пројектованих садржаја (објекат центра месне заједнице, ресторан, ...) остали су нереализовани због недостатка финансијских средстава. Специфичност насеља представља планирање и изградња центара суседства, за које су се везали отворени простори интерних пешачких улица.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Пројекат насеља Церак виногради афирмисао је идеју становања у приземљу, кроз пројектовање тераса са којих се преко пар степеника силази у ограђени део – башту /двориште. На овај начин је пројектом дата додатна вредност становима али и улогама отворених простора, који су диверсификовани на приватне / полујавне / јавне.

Додатне карактеристике отворених простора у зони контакта стамбеног склопа и терена представљају и пешачке комуникације успостављене као мрежа попречних токова формираних кроз пасаже стамбених зграда.

Период 1980 – 2000

Средином 1980-тих година град Београд усваја измене и допуне генералног плана којим је планирано погушћавање постојећег урбаног ткива. Као последица овог плана током 1990-тих година развијале су се различите студије и планови који су предвиђали изградњу нових објеката у постојећим стамбеним насељима. Једна од таквих студија је и „Анализа повољности подручја за израду и измену ДУП-а насеља Церак виногради и Центра градске подцелине Пожешка-Баново брдо“. Дата анализа није довела до изградње планираних садржаја, али су се неке идеје дефинисане анализом задржале и у каснијим декадама.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Анализом је планирано проширење ободне зоне насеља, и изградња нових објеката у зони ободног заштитног зеленила. Диспозиција нових објеката пратила је постојећу структуру суседства и токове пешачких улица, због чега није створен ефекат „зида“ или одсецања обода блока кроз формирање нових структура/ групација.

Зона јавних садржаја и централних функција

Нови објекти развијани су дуж ободних улица, због чега се стиче утисак формирања уличног линијског центра.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Настављање потеза пешачких улица указује на тежњу пројектаната да се задржи идеја пешачких коридора, који би повезивали нову и постојећу физичку структуру.

Период 2000 – 2020

Период парцијалног планирања нових садржаја, кроз израду пројеката појединачних објеката и планова за део насеља. Израђено је више пројеката, планова и студија за потребе различитих приватних инвеститора. Још увек нема изградње нових објеката.

Зона границе отвореног блока / стамбеног насеља

Планирана изградња нових комерцијалних садржаја у северном, неизграђеном делу насеља. Законом омогућена препарцелација и приватна својина над земљиштем довела је издвајања дела парцеле из целине насеља, са циљем изградње нових садржаја. Аутори насеља Церак виногради, Д. и М. Марушић су кроз „Програмско-просторну анализу новопланиране комерцијалне зоне“ дали предлог нове просторне структуре која интегрише решења из претходних пројеката и студија и на тај начин представља органски наставак физичке структуре насеља. У зони границе стамбеног насеља то се пре свега уочава у предлогу уличне мреже, која се наставља на постојећу улицу Виноградарски венац.

Зона јавних садржаја и централних функција

Зона централних садржаја у оквиру планиране комерцијалне зоне ослања се на садржаје планиране у оквиру насеља Церак 2 и идејни пројекат објекта Мултифункционалног центра, кроз груписање комерцијалних и централних садржаја уз прометну улицу, насупрот формирању централног насељског потеза, као у случају насеља Церак 1. Ипак, нови садржаји - Мултифункционални центар, спортска хала, затворени-отворени базени и четири стамбена објекта, планирани су као препознатљиви микроамбијенти, уз формирање интерних пешачких улица. Такође, истакнута је важност задржавања централне пешачке комуникације – „зелене авеније“, која повезује ову зону са остатком насеља Церак 1 и 2.

Зона контакта стамбеног склопа и терена

Новопланирани стамбени објекти пројектовани су на исти начин као објекти насеља Церак 1 и 2, задржавајући идеју формирања стамбене пешачке улице и станова са баштама, чиме се остварује континуитет физичке структуре и улога отворених простора из претходних фаза планирања и изградње насеља.

Просторни процеси и идентификовање улога отворених простора у насељу „Церак виногради“, приказани су на графичком прилогу на страни 155. Успостављање релације између друштвених и просторних процеса дато је кроз графички прилог на страни 157.

Стамбено насеље ЦЕРАК ВИНОГРАДИ

зона границе отвореног блока/ насеља

зона јавних садржаја и централних функција

зона контакта стамбеног склопа и терена

1960

1970

1978

1980

1980

1990

1992

2000

2004

2010

2016

2020

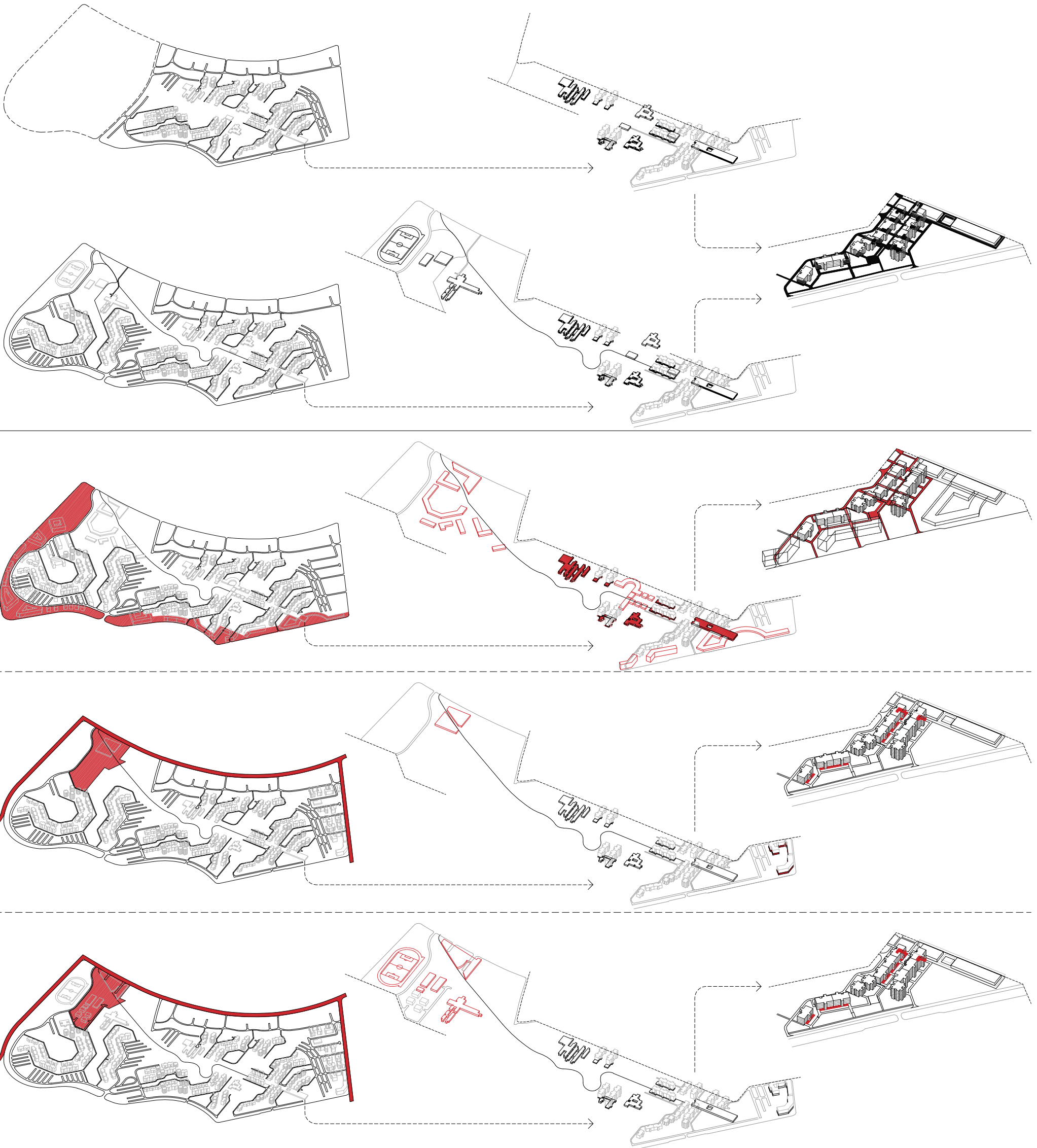
Пројектна документација за
објекте и слободне просторе,
насеље Церак виногради 1

Пројектна документација за
објекте и слободне просторе,
насеље Церак виногради 2

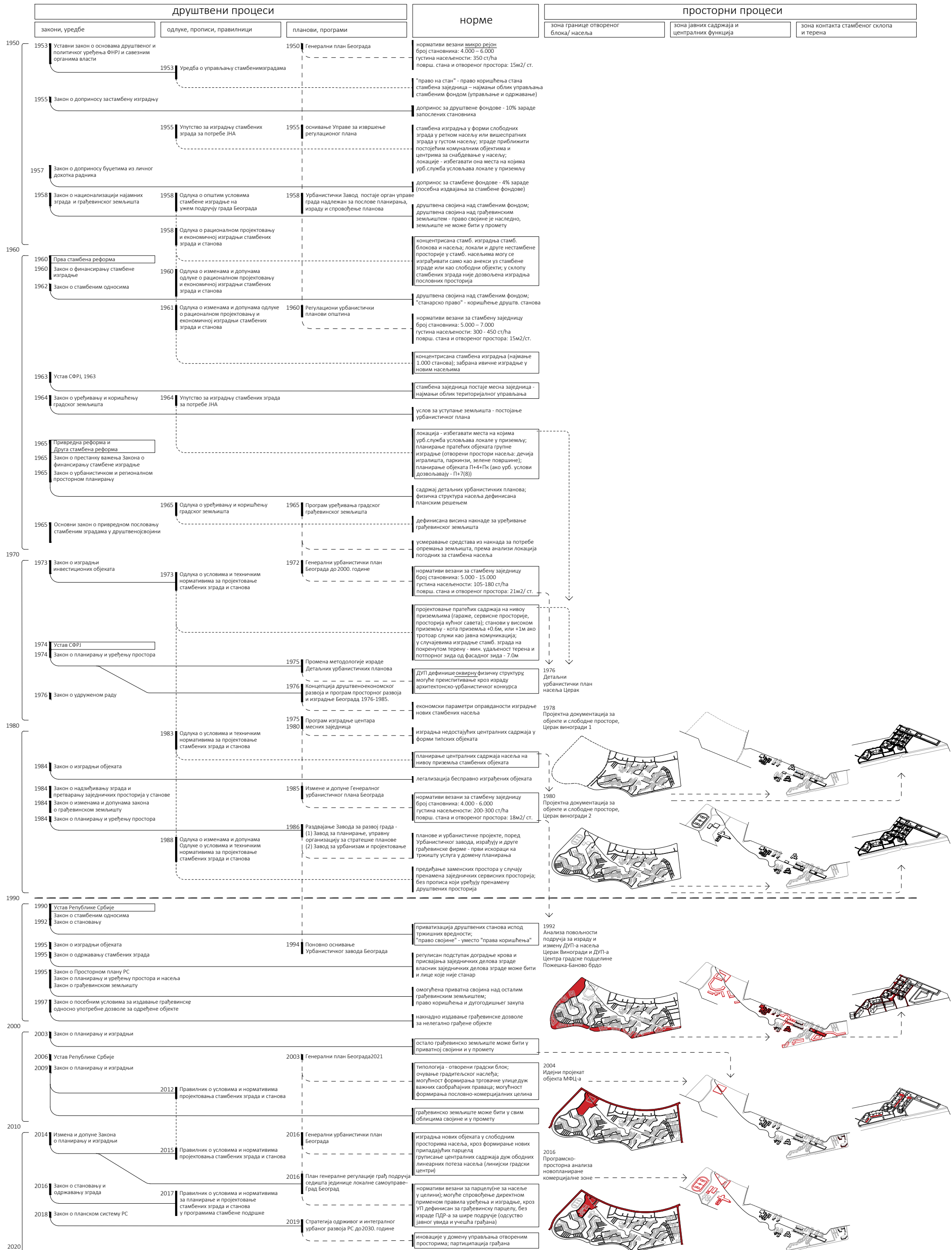
Анализа повољности подручја за изградњу ДУП-а
насеља Церак Виногради и ДУП-а Центра градске
подељине Покеша-Баново брдо

Идејни пројекат објекта
Мултифункционалног центра

Програмско-просторна анализа новопланиране
комерцијалне зоне
ПДР дела насеља Церак виногради

Стамбено насеље ЦЕРАК ВИНОГРАДИ

5. Дискусија резултата истраживања

Дат је приказ анализе три стамбена насеља, која су планирана и грађена током различитих фаза самоуправног социјализма и њима еквивалентног друштвено-економског развоја и система планирања. Упоредна анализа регулаторног и просторног оквира показује да је систем планирања директно подржавао правце друштвеног развоја, усмеравајући просторну дистрибуцију друштвено одређених економских ресурса. Циљ упоредне анализе трансформације регулаторног оквира, као илустрације друштвених процеса, и трансформације просторних структура стамбених насеља, био је приказивање разлика у погледу структурирања стамбених насеља, које су настале као резултат промена норми унутар система планирања – првенствено промена урбанистичких параметара и промене методологије израде детаљних урбанистичких планова. Урбанистички параметри су се мењали сходно општим стандардима и нормативима дефинисаним кроз Генералне урбанистичке планове, али значајан корак у промени планирања структуре стамбених насеља и препознавању улога отворених простора јесте напуштање праксе дефинисања физичке структуре стамбених насеља кроз детаљне планове. Плански дефинисана оквирна структура остављала је могућност ауторима архитектонско-урбанистичких решења да интерпретирају стандарде и нормативе дефинисане за отворене просторе, на начин који омогућава њихово додатно груписање и структурирање у складу са планираним наменама и садржајима у насељу. Овај искорак уочљив је у примера анализираних стамбеног насеља Церак виногради. Међутим, разлике у структурирању се постепено губе са даљом трансформацијом насеља, почевши од промена регулаторног оквира средином 1980-тих година све до данас. Хомогенизација, видљива кроз примену истих принципа трансформације и инструмената урбаног развоја карактеристичних за централну градску зону (израда урбанистичких пројеката за парцелу, на супрот сагледавању целине блока / насеља), постепено су утицали на образовање сличне појавности ових насеља, упркос њиховим иницијално различитим просторним структурама. Најизраженији модел трансформације уочава се у формирању трговачких улица у зони обода стамбеног насеља и контакта са прометним саобраћајницама.

Сагледавањем трансформације током дужег временског периода омогућава уочавање постепених промена, и указује на континуитет присутности промена у различитим деловима насеља, сходно промени регулаторног оквира. Међутим, сагледавање промена са дистанцом од 50 и више година од тренутка планирања и изградње посматраних насеља, омогућава и уочавање кључних промена регулаторног оквира које су утицале на моделе управљања стамбеним насељима и отвореним просторима унутар њих. Прегледом основних елемената система управљања током два временска периода у оквирима различитих друштвено-политичких уређења, који су уочени у анализама релација регулаторног и просторног оквира приказаним кроз студије случаја (Табела 5.1), у истраживању су препознате промене регулаторног, планског и институционалног оквира, које су довеле до промене перцепције улога отворених простора.

Током периода самоуправног социјализма, уочава се перципирање отворених простора као друштвеног стандарда и индикатора квалитета становања, како од стране управе државе / града, тако и од стране инвеститора, који су у том периоду били друштвена предузећа - индустријска предузећа, банке, управа, војска и који су поступали по директивама управе, као и од стране грађана, станара ових стамбених насеља. Перципирање отворених простора стамбених насеља као важног показатеља друштвеног стандарда, утицало је на начин планирања нових стамбених насеља и њихово структурирање, у којем су отворени простори имали важну улогу. Данас се, међутим, уочава промена односа према овим отвореним просторима, који за управу представљају трошак одржавања скупог наслеђеног система, за инвеститоре економски ресурс неизграђеног простора и „празне парцеле“, док грађани препознају вредност овог простора као оквира за друштвену интеракцију, рекреацију и боравак на отвореном у градском простору. Деловање група грађана кроз различите иницијативе за очување ових простора указује и на непоклапање перцепције коју у односу према овом простору имају градска управа и инвеститори, и тежњу ка трагању за новим видовима одговорнијег и одрживијег управљања овим целинама као друштвеним и еколошким ресурсом.

Табела 5.1 Преглед основних елемената система управљања отвореним просторима стамбених насеља, приказан кроз два периода (1) 1960-1980. године, током периода самоуправног социјализма и друштвено-усмерене стамбене изградње, (2) 2000-2020. године, период трансформације институционалног оквира и либерализације тржишта

1960	Буџет	Власништво	Институционални оквир	Плански оквир	Актери
	- формирани општински / градски фондови за становање; - финансијске мере; одвајање 4% укупне зараде свих запослених за стамбени фонд	- друштвена својина над земљиштем и стамбеним фондом	- управљање стамбеним фондом и отвореним просторима у надлежности градских јавних предузећа	- стандарди и нормативи дефинисани за територију стамбене (месне) заједнице - обавеза израде ДУП-ова за потребе изградње стамбених насеља	- стамбена (месна) заједница је и стамбена и управљачка јединица (део друштвеног система) - укључивање грађана у процесе одлучивања посредством месне заједнице
1980

1990

2000
	- укинути општински и градски фондови; финансирање изградње стамбених насеља препуштено приватном сектору - уређење и одржавање отворених простора стамбених насеља у надлежности ЈКП-ова на нивоу града (располагање малим буџетским средствима на годишњем нивоу; средства усмерена на хитне интервенције и техничка одржавања)	- приватна својина над стамбеним фондом (приватизација друштвених станова извршена почетком 1990-тих) - омогућена приватна својина над земљиштем (Устав 2006.)	- поред градских предузећа, у сектору одржавања стамбеног фонда појављује се и приватни сектор („професионални управник зграде“) - управљање отвореним просторима насеља у надлежности градских јавних комуналних предузећа, по основу својине над земљиштем	- без израде ПДР-а за стамбена насеља - директно спровођење ППР-а, кроз израду УП-ова; нема обавезне партиципације грађана и стручне јавности кроз рани јавни и јавни увид	- стамбена заједница није везана за територију насеља, већ зграде - могућност партиципирања грађана посредством удружења грађана (кроз иницијативе)
2020					

За управљањем, и посебно управљањем урбаним развојем, посеже се јер градови немају довољно средстава и капацитета да задовоље све потребе. У Београду, са посебним фокусом на стамбена насеља реализована током периода социјализма, недостатак буџетских средстава се уочава на пољу финансирања уређења и одржавања отворених простора стамбених насеља, над којима надлежност управљања и одржавања по основу јавне својине над земљиштем имају градска јавна комунална предузећа, која располажу малим финансијским средствима, програмски одређеним за текућа одржавања на годишњем нивоу. Услед недостатка финансија, трага се за другим моделима управљања овим просторима, који укључују управљање на више нивоа (ефективнију примену мрежа, партнерстава, програма и пројеката), укључивање актера из различитих сектора (јавни сектор, привреда, образовање, наука, цивилни сектор) партиципативни приступ управљању (кроз спровођење иницијатива локалних заједница уз укључивање локалних актера), и др.

Оквир за добро управљање отвореним јавним просторима јесте и јачање регулаторног оквира у циљу заштите јавног простора, с обзиром да су услед повећаног степена урбанизације, слаби законодавни оквири, заједно са лошим политикама урбаног развоја и слабом политичком вољом, постепено довели до узурпације земљишта у јавној својини, убирања користи од стране приватних инвеститора и стварања сукоба између локалних заједница и управе града око коришћења јавног простора. Јасне урбане политике, вођене инструментима урбанистичког планирања који препознају важност очувања стандарда и норматива отворених јавних простора, и подржане стратешким оквирима на националном и међународном нивоу, могу обезбедити унапређење квалитета и доступности јавних простора. Један од видова подршке за управљање отвореним просторима у Београду јесте европска регулатива која препознаје значај ове теме и као један од показатеља територијалног локалног развоја дефинише „новостворене или обновљене јавне просторе у урбаним подручјима“⁹⁷.

Стамбена насеља обухваћена овим истраживањем заузимају велику површину градског грађевинског земљишта у Београду (близу 1.000 ha), од чега више од 50% представљају отворени јавни простори, које на свакодневном нивоу користи око 250.000 становника самих насеља и ка којима гравитира много већи број становника ширег подручја. Велика површина отворених простора у јавној својини захтева одржавање и уређење и представља велико финансијско улагање од стране града, али са друге стране и велику еколошку и друштвену вредност за становнике насеља.

⁹⁷ Видети: European Commission (2021) Regulation (EU) 2021/1058 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2021 on the European Regional Development Fund and on the Cohesion Fund, Official Journal of the European Union, 36

6. Закључак

Циљ истраживања био је идентификовање, објашњење и систематизовање улога отворених простора у оквиру структуре стамбених насеља планираних и грађених у Београду, у периоду од 1960-тих до краја 1980-тих година. Структура је сагледана кроз својства међурелације и међузависности појединачних елемената и целине, где се свака промена унутар целине, настала под утицајем стално променљивих природних, друштвених и техничких услова, одражава на појединачне елементе. Променљивост друштвених услова, у овом раду приказана кроз промене регулаторног оквира планирања и изградње стамбених насеља, води ка „динамичној структурираности“ посматраних стамбених насеља, односно, њиховом сталном реструктурирању.

Истраживање је пошло од претпоставке да су *отворени простори интегрисани унутар стамбених насеља као међурелација елемената изграђене структуре*, и да се не могу планирати и развијати као засебан ентитет, с обзиром на природу концепта отвореног блока и улогу коју отворени простори имају у њему. Ова хипотеза је потврђена прегледом литературе која се бави анализом урбане структуре настале током периода социјализма, када су карактеристике социјалистичког друштвеног система, које се огледају у власништву и дистрибутивним механизмима, економији и инфраструктури, битно одредиле начин организације простора, употребе кључних просторних ресурса и дефинисање просторне структуре социјалистичког града. Једна од кључних карактеристика структуре социјалистичког града, поред укупне просторне артикулације, засноване на компактности и организацији комерцијалних функција, јесте и обим и организација отворених простора у градским насељима. Специфичност просторне структурне стамбених насеља из периода социјализма огледа се и у непостојању „наслеђене“ физичке структуре из претходног периода, осим наслеђене уличне матрице у случају појединих насеља. Изградња насеља на празним теренима, без наслеђене урбане форме – улица, парцела и објеката, на грађевинском земљишту у јавној својини, омогућила је да се у сагледају „нулте“ - полазне улоге отворених простора у стамбеним насељима и прати њихова даља трансформација кроз процес реструктурирања стамбених насеља, заснованог на промени власничке структуре над објектима и земљиштем, промени система планирања и еквивалентних техничких стандарда и норматива.

Основ за доказивање друге хипотезе - претпоставке да је *улога отворених простора у реструктурирању стамбених насеља променљива, успостављена на релацији кодификације и легитимизације друштвених и просторних процеса у култури грађења*, дефинисано је прегледом теоријског оквира из домена друштвене теорије, кроз успостављање и анализу релације између друштвених и просторних процеса, са фокусом на реafirмацију критичке просторне перспективе у савременој друштвеној теорији. Од значаја за овај рад јесте Кастелсово дефинисање просторне структуре града и урбаног, односно, успостављања релације између *значења урбаног, урбаних функција и урбане форме*, где *урбанистичко планирање* као друштвени процес представља договорено прилагођавање урбаних функција заједничком урбаном значењу, и крајњем формирању урбане форме као просторног материјалног израза друштвених процеса. Урбанистичко планирање у периоду самоуправног социјализма, које представља основ планирања структуре стамбених насеља и детерминисање отворених простора у њима, јесте резултат превођења друштвених норми у техничке стандарде и нормативе. Упориште за разумевање норми јесте Гиденсова теорија структурисања, која дефинише норме кроз структурна својства – правила и ресурсе, где правила представљају *процедуре и методологије*, а ресурси *материјалне залихе и организационе капацитете* које различити актери користе као формуле за деловање у друштвеним системима. У овом раду фокус је стављен на правила, методологије и процедуре дефинисане кроз регулаторни оквир, без разматрања ресурса који се односе на организационе капацитете и знања актера, било као појединаца или колектива. Како су правила и ресурси подложни променама, сталном креирању, мењању и комбиновању на различите начине, праћењем промена унутар регулаторног оквира планирања стамбених насеља и импликација које је дати оквир имао на

просторну структуру конкретних студија случаја, уочено је да је процес реструктуирања стамбених насеља сталан, односно, да се не везује само за кључне друштвене промене, попут тренутка напуштања социјалистичког друштвеног система. Праћењем морфогенезе стамбених насеља и упоредном анализом регулаторног оквира и програмских и просторних трансформација, уочавају се процеси реструктуирања присутни и током социјализма, који су претходили друштвеној и просторној пост-социјалистичкој трансформацији. У овом контексту важно је укључити фактор времена, односно, сагледавање, мапирање и анализу просторних промена током дужег временског периода, с обзиром да је за сагледавање промена урбане форме и просторне структуре градова потребан дужи временски период, насупротив променама у оквиру друштвене структуре.

Праћење морфогенезе одабраних студија случаја – насеља Шумице, Блок 30 и Церак виногради у Београду, представља основ за доказивање треће хипотезе, којом се тврди да је *улога отворених простора у реструктуирању насеља и промени културе грађења индикативна у три зоне: 1 - у зони контакта стамбеног склопа и терена; 2 - у зони јавних садржаја и централних функција у оквиру стамбеног склопа; 3 - у зони границе отвореног блока / насеља.*

Анализа студија случаја је показала да се улога отвореног простора у зони контакта стамбеног склопа и терена значајно мењала већ током периода планирања и изградње стамбених насеља 1960-1980. године. Пракса пројектовања нових стамбених насеља на слободним теренима била је вођена прописима који су заговарали избор локација на којима није планирано позиционирање комерцијалних и централних садржаја у приземљима објеката, већ у форми издвојеног анекса или засебног објекта у насељу. Са друге стране, у случају појединих насеља, избегавано је пројектовање и изградња станова у приземљу, с обзиром на одбојност коју су због ниског нивоа безбедности и угодности према таквим просторима имали будући станари. Стога су приземља објеката често била планирана само као улазне зоне и зоне сервисних и техничких просторија, без станова и пратећих садржаја. Поменути услови су све до средине 1970-тих година, условили свођење улоге отворених простора у контакту објекта и терена на приступ главном улазу у стамбене објекте и приступ сервисним просторијама. Средином 1970-тих година, усвајањем *Одлуке о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова* (1973), приступ пројектовању приземља стамбених објеката постепено се мења, кроз дозвољавање планирања комплементарних комерцијалних садржаја у приземљу, који су захтевали пројектовање додатних и ширих приступа, у форми платоа, па чак и мањих тргова. У истом периоду се уочава и унапређење праксе изградње и афирмације станова у приземљу стамбених објеката, што је видљиво у случају насеља Церак виногради, где је становима у приземљу дата додатна вредност у виду лођа и приватних башти, пројектованих као продужетак дневног боравка. Изградњом насеља Церак 2 начињен је додатни корак трансформације улоге отвореног простора у контакту објекта и терена, повезивањем планираних башти и пешачких улица, чиме је створен утисак формираних предбашти / дворишта. Осим планираних садржаја, средином 1980-тих година, а нешто интензивније током 1990-тих година, кроз усвајање *Закона о надзиђивању зграда и претварању заједничких просторија у станове* (1983), започет је нови процес трансформације приземља објеката, а са њима и промена улога отворених простора у непосредном контакту објеката и терена, која је тежила враћању на традиционалне улоге отвореног простора као улице.

Трансформација улога отворених простора у зони јавних садржаја и централних функција у оквиру стамбеног склопа, директно је повезана за (не)планирање комерцијалних садржаја у приземљима објеката. *Упутство за изградњу стамбених зграда за потребе ЈНА* (1955), као и прописи дефинисани кроз *Одлуку о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова* (1958), условили су планирање локала и других нестамбених просторија у стамбеним насељима, само изван зграда у форми анекса или слободног објекта, што је резултовало планирањем централних садржаја у оквиру *центра месних заједница* као засебних просторних целина. Центри месних заједница су били планирани не само као комерцијални, већ и управљачки и друштвени центри, што их је чинило центрима општег

карактера на локалном / насељском нивоу. Проблем непостајања јасних извора финансирања ових комерцијалних садржаја, директно везан за карактер социјалистичких градова и одсуство тржишта робе и услуга, резултовао је сталним планирањем, али одсуством изградње центара месних заједница. Средином 1970-тих година, усвајањем *Програма изградње центара месних заједница* у постојећим стамбеним насељима, планирана је и реализована изградња 37 типских центара месних заједница, који би били грађени у префабрикованом систему. Иако је програм центара дефинисан као типски, није постигнута потпуна униформност, јер је типска програмска и просторна структура прилагођавана топографији терена са једне стране, али и технологији грађења и систему префабрикације грађевинских предузећа која су у реализацији учествовала. Упркос прилагођавању типског пројекта екстерним условима, у сваком од центара задржана је улога отвореног простора у форми интерне пешачке улице, из које се приступало објектима центра, и ободне сервисне улице, које су омогућавале допремање и дистрибуцију. Модел изградње центара месних заједница као засебних целина, постепено је напуштен средином 1980-тих, кроз прописе који дозвољавају изградњу комерцијалних простора у приземљу објеката, али и промену архитектонско-урбанистичке парадигме где се од „инверзије традиционалног града“ и „раскида са улицом“ карактеристичном за стамбена насеља модерног периода, постепено дешава „повратак улици“, „тргу“, „суседству“. Кроз плански оквир почетком 2000-тих започето је планирање трговачких улица и линеарних потеза дуж важних саобраћајница на територији целог Београда, укључујући делове стамбених насеља из периода социјализма, чиме је условљена промена улоге отворених простора у зони јавних садржаја и централних функција, али трансформација отвореног простора у зони границе отвореног блока, односно, у зони контакта стамбеног склопа и ободних улица.

Усвајањем *Одлуке о изменама и допунама одлуке о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова* (1961), као приоритетан модел изградње иницирана је концентрисана стамбена изградња, у форми већих стамбених целина у блоковима отвореног типа. Паралелно са усвајањем ове одлуке, израђени су регулациони урбанистички планови општина који су дефинисали основне урбанистичке параметре и услове уређења и изградње нових стамбених насеља, којима је заговорано повлачење објеката од саобраћајне регулације, по принципу Ле Корбизјеовог „анти-уличног концепта“ модернистичког града. Повлачење стамбених склопова од уличне регулације условило је даљу реорганизацију структуре стамбених насеља, у погледу саобраћајне мреже, распореда и међусобног односа стамбених склопова и пратећих садржаја – рекреативних простора и центара месних заједница. Осим повлачења стамбених склопова ка унутрашњости блока, чиме је омогућен развој ободне зоне стамбеног блока као заштитног зеленог појаса, овај *раскид са улицом* је условио другачије промишљање груписања комерцијалних садржаја, трговине и услуга, који су у традиционалном граду имали своје место у приземљима стамбених зграда, омогућавајући активирање уличног фронта и партера објеката. Неретко су у оквиру ободне зоне и заштитног појаса планирани простори за стационарни саобраћај и пратећи садржаји попут рекреативних простора, намењених пасивној и активној рекреацији, који су учествовали у укупној планираној површини отвореног простора по становнику. Међутим, већ средином 1980-тих, са изменама и допунама генералног урбанистичког плана, предвиђено је погушћавање изграђеног урбаног ткива, чиме су дате смернице за могуће измене детаљних планова стамбених насеља, који су предвиђали нову изградњу у ободној зони насеља. Због одсуства инвестиција, до многих изградњи није дошло током 1990-тих година, али јесте након друштвених промена 2000-тих година, када истовремено долази до промена законског и планског оквира, који отвара могућности већих инвестиционих улагања и повећање интензитета изградње. Генералним планом Београда 2021 (2003) омогућена је трансформација зоне границе отвореног блока кроз изградњу линеарних потеза централних функција, чиме се иницијална улога отвореног простора као заштитног појаса у тој зони губи, и враћа концепт ивичне изградње карактеристичне за традиционалне, затворене градске блокове у централној зони града, где је улога отвореног простора првенствено везана за обезбеђивање пешачког приступа централним / комерцијалним садржајима у ободној зони блока. Важан утицај на мењање улоге отворених простора у овој

зони имале су *Измене и допуне Закона о планирању и изградњи* (2014) и усвајање *Плана генералне регулације* (2016), којима је омогућено спровођење плана кроз урбанистички пројекат без израде планова детаљне регулације за блок у целини, и уз могућу препарцелацију и уситњавање блокова увођењем нових саобраћајница, којима би се омогућио саобраћајни приступ новим изграђеним објектима. Ове одлуке су утицале да се кроз парцијалне пројекте, без сагледавања стамбеног насеља као целине, дешава даља фрагментација првобитне структуре стамбених насеља, где правила уређења и изградње условљавају обезбеђивање саобраћајног приступа за новоформиране парцеле, степен заузетости парцеле од 60-70%, што оставља око 30% за отворени простор, често пројектован као паркинг, и без било каквих смерница и правила којима би се уважила повезаност са постојећом структуром у погледу пешачких и колских приступа.

Иако је у раду приказана анализа улога отворених простора кроз анализу три засебне зоне, истраживањем је уочено да ове зоне нису стриктно одвојене и да се улоге унутар ових простора међусобно прожимају, због чега свака промена у једној зони нужно има импликације и у друге две, чиме је показано да отворени простори јесу структурално својство насеља као система, и представља међурелацију изграђених елемената просторне структуре стамбеног насеља, чиме је потврђена и заокружена прва хипотеза.

Тренутна пракса планирања и пројектовања нових склопова унутар посматраних насеља, приступа овим насељима на исти начин као и традиционалним, затвореним блоковима у централном градском језгру, кроз коришћење урбанистичког пројекта као основног инструмента планирања и кроз примену правила уређења и грађења дефинисаних за појединачну парцелу. Сагледавање улога отворених простора као релације између постојећих и новопланираних елемената стамбене структуре и планирање нових елемената структуре у складу са успостављеним релацијама, била би могућа кроз враћање институцији Плана детаљне регулације за подручје стамбеног насеља, који би посматрао структуру насеља као целину, или кроз измене правила уређења и изградње, који би поред математичке одреднице процентуалне заступљености отвореног простора, условљавали и усклађивање отворених простора у оквирима новог урбанистичког пројекта са постојећим отвореним просторима у насељу. Тренутна правила уређења насеља из посматраног периода дата су као генерална, без уочавања структурне специфичности сваког насеља и уз смештање у „епоху“ и исту типолошку одредницу „отвореног блока“. Истраживање структура стамбених насеља приказано у овом раду показало је да ова насеља нису планирана и грађена по истим принципима током целокупног периода социјализма, због чега би будуће дефинисање смерница уређења ових насеља / блокова захтевало специфичније сагледавање њихових структура.

Отворени простор у стамбеним насељима која су планирана и грађена у периоду 1960-1980. године, представља *отворени јавни простор*, којим управљају јавна предузећа по основу *јавне својине* над њим. У циљу обезбеђивања ефикаснијег управљања земљиштем и простором у јавној својини, град користи инструменте попут *ППР саобраћајница* (у случају централне зоне Новог Београда) којим обезбеђује основ за издвајање интерних блоковских/ насељских саобраћајница као засебних парцела, и тиме обезбеђује јасније дефинисање граница надлежности јавних предузећа. Примена оваквог приступа у свим насељима из овог периода, довела би до нарушавања њихове постојеће структуре и начина на који се простори унутар насеља користе, нарочито у случају насеља код којих је основна структура успостављена на сегрегацији колског и пешачког саобраћаја и јасним улогама отворених простора унутар насеља. Укључивање анализе улога отворених простора као релација успостављених између елемената физичке структуре насеља, омогућило би ревидирање оваквих регулатива и формирање просторног оквира, који препознаје специфичности тренутног коришћења простора од стране свих актера, као основа за специфичније дефинисање надлежности представника управе града.

Поред унапређења праксе планирања и пројектовања нових елемената у оквиру постојећих структура стамбених насеља, неопходан је и интегрални приступ у сагледавању мера за унапређење ових стамбених насеља као дела урбаног идентитета града и градитељског наслеђа 20. века. Доношењем одлука о проглашењу архитектонске и урбанистичке заштите појединих објеката и урбаних целина насеља Церак виногради и Централне зоне Новог Београда, јесу начињени појединачни искораци, али изостају институционална и финансијска подршка, који би омогућили спровођење механизма заштите, унапређења и обнове ових стамбених насеља. Препознавање значаја овог градитељског наслеђа и његово промовисање у сврхе едукације, развоја нових и иновативних приступа урбаним питањима, развоја туризма и др. може обезбедити основ за умрежавање на међународном нивоу, развој партнерстава базираних на сарадњи јавног, приватног, цивилног сектора и академије, и обезбеђивање различитих извора финансирања који би омогућили спровођење активности обнове, унапређења квалитета и даљег одржавања отворених простора унутар посматраних стамбених структура.

Списак графичких прилога и табела

Графички прилози

1. **Слика 1.1** Приказ структуре студије случаја; аутор: Ј. Бугарски
2. **Слика 2.1** Линеарни процес урбанизације; репродуковано према: Henri Lefebvre, *The Urban Revolution* (Minneapolis : University of Minnesota Press, 2003), 15
3. **Слика 2.2** Однос појмова структура – систем - структурисање; репродуковано према Antony Giddens, *Central Problems in Social Theory* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1979), 66
4. **Слика 2.3** Приказ елемената и димензија друштвене праксе; репродуковано према Antony Giddens, *Central Problems in Social Theory* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1979), 82
5. **Слика 2.4** Приказ концептуалног оквира истраживања; репродуковано према: Bridget Franklin, *Housing transformations : shaping the space of 21st century living* (London: Routledge, 2006), 27
6. **Слика 2.5** Модел развоја источно европског социјалистичког града; цртеж: Ј. Бугарски, репродуковано према: R.A. French and Ian F.E. Hamilton, *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy* (Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley & Sons Ltd, 1979), 228.
7. **Слика 2.6** Однос између контекстуалних структура, планирања и политике, и процеса урбаних промена - концептуални оквир; репродуковано према Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić and Peter Marcuse, *The Urban Mosaic of Post-socialist Europe* (Heidelberg: Physica Verlag Springer, 2006), 5
8. **Слика 2.7** Приказ нивоа транзиција и вишеструких трансформација, репродуковано према: Luděk Sýkora and Stefan Bouzarovski, *Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition*, *Urban studies*, 49 (1) (2012), 46
9. **Слика 2.8** Приказ власничке структуре над стамбеним фондом у пост-социјалистичкој Европи; репродуковано из: Sasha Tsenkova, *The housing policy nexus and people's responses to housing challenges in post-communist cities*, *Urbani Izziv* 25(2) (2014), 93
10. **Слика 2.9** Изглед Новог Београда данас. Дисперзно распоређени комерцијални објекти; репродуковано из Igor Marić, Ana Niković i Božidar Manić, *Transformation of the New Belgrade urban tissue: Filling the space instead of interpolation*, *Spatium*, 22 (2010), 51
11. **Слика 3.1** Ле Корбизје, (а) Савремени град за три милиона становника, 1922; (б) Озарени град, Стамбена четврт, 1930; репродуковано из Robert Fišman, *Le Korbizjeove urbanističke ideje*, у Miloš. R. Perović (ur.), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova, Knjiga 2/A: kristalizacija modernizma* (Beograd: Draslar partner, 2005), 325, 337
12. **Слика 3.2** Валтер Гропијус, (а) Упоредни приказ старог и новог метода грађења урбаних блокова, (б) Дијаграм који приказује развој правоугаоног градилишта са паралелним нивовима стамбених блокова различите висине; репродуковано из Милош Р. Перовић, *Антологија теорија архитектуре 20. века* (Београд: Грађевинска књига, 2009), 268-269
13. **Слика 3.3** Етапни план 1968-1971, планирано уређивање земљишта за стамбену изградњу, репродуковано из *Урбанизам Београда*, 2 (1969), 13
14. **Слика 3.4** Стамбена изградња – Динамика израде детаљних урбанистичких планова, репродуковано из *Урбанизам Београда* 42 (1977), 6

15. **Слика 3.5** ППР система зелених површина, Приказ подручја града која су дефицитарна са зеленим површинама у функцији рекреације на 10-мин пешачкој дистанци, репродуковано из Anica Teofilović, *Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda, Urbanizam Beograda*, 1-2 (2019), 10
16. **Слика 3.6** Приказ увида у регулаторни оквир планирања, пројектовања и изградње стамбених насеља на територији Београда; уочавање карактеристика и релација између процеса планирања друштвеног и просторног развоја, током различитих временских периода; аутор: Ј. Бугарски
17. **Слика 3.7** Приказ стамбених зона предвиђених кроз ГУП 1950 (8.150ha) и ГУП 1972 (18.500 ha); репродуковано из Rajko Korica, *Uticaj urbanističkog planiranja na izgradnju i razvoj naselja na području Beograda u posleratnom periodu*, у Р. Badovinac, N. Lazarević Bajec, M. Ralević, *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1999), 138, 140
18. **Слика 3.8** Могућности будућег становања у Београду, у оквиру концепција и подручја новог Генералног урбанистичког плана; репродуковано из Vladimir Bjelikov, *Dileme oko savremenog i budućeg stanovanja, Arhitektura Urbanizam* (1975), 15
19. **Слика 3.9** Приказ просторне дистрибуције стамбених насеља, изграђених у периоду 1960-1980. године, на територији Београда; аутор: Ј. Бугарски
20. **Слика 3.10** Хронолошки приказ периода изградње стамбених насеља, чија је изградња започета у периоду 1960-1980 на територији Београда; аутор: Ј. Бугарски
21. **Слика 3.11** Просторно мапирање динамике изградње на подручју Београда, у односу на три дефинисана периода; аутор: Ј. Бугарски
22. **Слика 3.12** Школска шема стамбене заједнице или микрорејона; репродуковано према Vladimir Bjelikov, *Način stanovanja u Beogradu, Urbanizam Beograda* 42 (1977), 12
23. **Слика 3.13** Приказ основних показатеља стандарда становања; приказ добијен систематизацијом урбанистичких параметара дефинисаних за 31 стамбених насеља; аутор: Ј. Бугарски
24. **Слика 3.14** Приказ класификације физичких структура; репродуковано из Mihailo Medvedev, *Modularni sistemi u integralnom projektovanju fizičkih struktura, Bilten Centra za stanovanje, 19* (1977), 34
25. **Слика 3.15** Илустрација промене структуре стамбеног блока и површине отвореног простора у функцији промене густине насељености; репродуковано према Vladeta Đorđević, *Slobodni prostor mesne zajednice kao element prostornog planiranja, Urbanizam Beograda*, 41 (1977), 18-25
26. **Слика 3.16** Графички приказ доживљаја отворених простора стамбених насеља Браће Јерковић, Блок 28 и Јулино брдо; репродуковано из Slobodan Lazić, *Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja, Arhitektura Urbanizam*, 74-77 (1975), 96-97
27. **Слика 4.1** Присвајања или ограђивања дела отвореног заједничког/ јавног простора стамбених насеља од стране власника станова у приземљу, пример стамбеног насеља „Шумице“; аутор фотографија: Ј. Бугарски
28. **Слика 4.2** Приказ релације : урбане потребе - урбани облици; репродуковано из Petar Badovinac, *Centralne urbane funkcije – centri* (Beograd: Arhitektonski fakultet – Univerzitet u Beogradu, 1997), 11
29. **Слика 4.3** Изградња центара месних заједница у новим насељима, картографски приказ просторне дистрибуције нових центара; репродуковано из Vera Paunović, *Izgradnja centara mesnih zajednica, Arhitektura Urbanizam*, 85 (1980), 12

30. **Слика 4.4** Организација типског објекта ЦМЗ; репродуковано из Dimitrije Mladenović, *Centri mesnih zajednica - agore našeg vremena*, у М. Bajlon (ur.), *Prilog poslediplomskog kursa Stanovanje naučnom skupu - "Mesna zajednica"* (Београд: Архитектонски факултет, 1978)
31. **Слика 4.5** Ситуациони план насеља Шумице; репродуковано из: Anonim., *Nova stambena naselja, Urbanizam Beograda*, 30 (1975), 44.
32. **Слика 4.6** Регулациони план општине Вождовац (1961) – графички приказ намена површина; репродуковано из Урбанистички завод Београда, *70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 2: Планови (Београд: Урбанистички завод Београда, 2018)*, 21
33. **Слика 4.7** Структура стамбених склопова А, В, С, насеље Шумице; репродуковано према Досомото, *Атлас типологије: Становање - стамбена насеља, блокови, групације, целине* (Београд: Друштво архитеката Београда - Досомото Србија, 2020), 15-16
34. **Слика 4.8** План централне зоне Новог Београда, 1960.; репродуковано из Љ. Благојевић, *Оспорени модернизам Новог Београда* (2005), 182.
35. **Слика 4.9** Регулациони план Новог Београда, 1962; репродуковано из R. Vujnović *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda* (1997), 125
36. **Слика 4.10** Приказ структуре стамбеног Блока 30 (ДУП 1967); репродуковано према графичким прилозима из архивске грађе Урбанистичког завода
37. **Слика 4.11** Приказ структуре стамбеног блока 30 (УП 1975); репродуковано према *Архитектура Урбанизам*, 74-77 (1975), 118
38. **Слика 4.12** Хронолошки приказ развоја уличне мреже и изградње објеката комерцијалне намене у Блоку 30, од 2001. до 2021. године; Google Earth
39. **Слика 4.13** Приказ обухвата плана; репродуковано из *Плана генералне регулације блоковских саобраћајница са паркинг просторима на територији града Београда – I ФАЗА*
40. **Слика 4.14** Приказ методологије пројектовања насеља Церак виногради. репродуковано из Ивана Весковић, *ЦЕРАК ВИНОГРАДИ - Церак 1 и 2*, (Београд : Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2015), 127
41. **Слика 4.15** Приказ просторне дистрибуције центра месне заједнице, центара суседства и уличних кућних савета; аутор Ј. Бугарски
42. **Слика 4.16** Приказ стамбених ламера А, Б и Ц; репродуковано према IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1978), 26-27
43. **Слика 4.17** Приказ стамбене пешачке улице, репродуковано према IAUS, *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1978), 24
44. **Слика 4.18** Простор терасе / баште као продужетак стана, приватна архива М. Марушић
45. **Слика 4.19** Илустративно решење физичке структуре; репродуковано из *Детаљног урбанистичког плана насеља "Церак"* (1976), архивска грађа Урбанистичког завода Београда
46. **Слика 4.20** Приказ позиције баштенских колонија планираних на територији насеља Церак виногради (а), и парцелације баштенских колонија у насељу Церака 2 (б) ; *WEB изложба Удружења грађана "Културни Церак"*, преузето са [Kino Bašta 52_Web izložba.pdf - Google диск](#), 19.09.2023., 15:33
47. **Слика 4.21** Прве програмске скице Центра градске подцелине Пожешка-Баново брдо, приватни архив арх. М. Марушић

48. **Слика 4.22** Приказ позиције планиране комерцијалне зоне; аутор Ј. Бугарски, репродуковано према Д. и М. Марушић, *Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду*, (Београд: ИАУС, 2016), 16
49. **Слика 4.23** Парцелација, регулација и нивелација, основа и пресек комерцијалне зоне (а) и Скица стамбене зоне (б) репродуковано из Д. и М. Марушић, *Програмско-просторне анализе новопланиране комерцијалне зоне – северозападно суседство насеља Церак Виногради у Београду* (Београд: ИАУС, 2016), 5, 10
50. **Слика 4.24** Графички прилози: а) план намена површина, б) регулациони- нивелационо план, в) спровођење, *извод из Плана детаљне регулације дела насеља Церак виногради, градска општина Чукарица* (Урбанистички завод, 2021); г) композиционо решење, репродуковано из Марија Лалошевић, *Plan detaljne regulacije dela naselja Cerak vinogradi, gradska opština Čukarica* (Urbanistički zavod Beograda, 2021), стр. 121
51. **Слика 4.25** (а) Продајни базар "Це маркет", одржан 19. маја 2023. године, аутор фотографије: архива Удружења „Културни Церак“; (б) пример успешне реконструкције отвореног простора насеља (б), аутор фотографије: Ј. Бугарски

Табеле

1. **Табела 2.1** Упоредна анализа карактеристика градова европских социјалистичких земаља и капиталистичких градова развијеног света; *репродуковано из Мина Петровић, Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja* (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2009); 62-63
2. **Табела 3.1** Структура трошкова уређивања земљишта; репродуковано из Ратко Вујновић, *Динамика изградње града* (1997), 278
3. **Табела 3.2** Приказ хронолошке промене структуре актера, процеса планирања, уређења земљишта и пројектовања стамбених структура и њиховог утицаја на улоге отворене просторе
4. **Табела 3.3** Компаративни приказ урбанистичких параметара дефинисаних генералним и регулационим плановима
5. **Табела 4.1** Упоредни приказ података о планирању и изградњи одабраних студија случаја
6. **Табела 4.2** Заступљеност и просечне величине станова; репродуковано из JUGINUS, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu* (Београд: JUGINUS, 1970), 139
7. **Табела 4.3** Структура слободних површина у стамбеним блоковима у насељу "Шумице", , према Детаљном урбанистичком плану стамбеног насеља; репродуковано из *Архитектура Урбанизам* 41-42 (1966), 57
8. **Табела 4.4** Преглед промена параметара у урбанистичким плановима за Блок 30
9. **Табела 5.1** Преглед основних елемената система управљања отвореним просторима стамбених насеља; препознавање промена унутар регулаторног, планског и институционалног оквира, које су довеле до кључних промена перципирања улога отворених простора.

Литература

Архивски извори

ИАБ – Историјски архив Београда

ИАБа (1962) Стамбена заједница број 5 у Београду, општина Вождовац (Стамбено рекреативни комплекс „Шумице“); главни пројекти стамбених зграда – елаборати (досијеи 499/1 - 514/1)

АУЗБ – Архивска грађа Урбанистичког завода Београда

АУЗБ а (1967) Детаљни урбанистички план – Блок бр. 30 Нови Београд; 571/67

АУЗБ б (1976) Детаљни урбанистички план стамбеног насеља Церак; 5184/76

IAUS – Институт за архитектуру и урбанизам Србије

IAUSa (1987) Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu

IAUSb (2019) Развојна стратегија реконструкције, ревитализације и модела управљања у насељу Церак виногради (Церак 1 и 2), 2019

Документи, закони и прописи

(1946) Закон о обавезној оправци оштећених, рашчишћавању порушених и довршењу започетих стамбених зграда, *Сл. гласник Србије*, 30. март 1946.

(1953) Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, *Сл. лист ФНРЈ*, 1953

(1953) Уредба о управљању стамбеним зградама, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 52/53

(1955) Закон о доприносу за стамбену изградњу, *Сл. лист ФНРЈ*, 57/55

(1955) Упутство за изградњу стамбених зграда за потребе ЈНА, Државни секретаријат за послове народне одбране, Грађевинска управа ЈНА

(1957) Закон о доприносу буџетима из личног дохотка радника, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 52/57

(1958) Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 52/58

(1958) Одлука о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова, *Сл. гласник НРС*, 21/58

(1959) Закон о финансирању стамбене изградње, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 47/59

(1960) Наредба о привременим техничким прописима о пројектовању и грађењу у стамбеној изградњи по систему модуларне координације, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 4/60

(1960) Одлука о изменама и допунама одлуке о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова, *Београдске новине – службени део*, бр. 5/60

(1961) Одлука о изменама и допунама одлуке о рационалном пројектовању и економичној изградњи стамбених зграда и станова, *Београдске новине – службени део*, бр. 3/61

(1962) Закон о стамбеним односима, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 47/59, 17/62

(1963) Устав СФРЈ, *Сл. гласник СРС*, бр. 14/63

(1964) Закон о уређивању и коришћењу градског земљишта, *Сл. гласник СРС*, бр. 12/64

(1964) Упутство за изградњу стамбених зграда за потребе ЈНА, Државни секретаријат за послове народне одбране, Грађевинска управа ЈНА, *Сл. војни лист*, бр. 5/60

(1965) Закон о престанку важења Закона о финансирању стамбене изградње, *Сл. лист СФРЈ*, 34/65

- (1965) Основни закон о привредном пословању (газдовању) стамбеним зградама у друштв. својини, *Сл. лист СФРЈ, бр. 35/65*
- (1965) Закон о урбанистичком и регионалном просторном планирању, *Сл. гласник СРС, бр. 30/65*
- (1965) Одлука о уређивању и коришћењу градског земљишта, *Сл. лист града Београда, бр. 21/64, 16/65, 28/65*
- (1965) Програм уређивања градског грађевинског земљишта, *Сл. лист града Београда, бр. 15/65*
- (1968) Програм уређивања градског земљишта и план етапног урбанистичког развоја, изградње и реконструкције Београда, за период 1968-1971
- (1973) Закон о изградњи инвестиционих објеката, *Сл. гласник СРС, бр. 25/73*
- (1973) Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Сл. лист града Београда, 12/73*
- (1974) Устав СФРЈ, *Сл. гласник СРС, бр. 8/74*
- (1974) Закон о планирању и уређењу простора, *Сл. гласник СР Србије, бр. 19/74*
- (1976) Закон о удруженом раду, *Сл. гласник СФРЈ, бр. 53/76*
- (1983) Одлука о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Сл. лист града Београда, 32/83*
- (1984) Закон о изградњи објеката, *Сл. гласник СРС, бр. 10/84*
- (1984) Закон о изменама и допунама закона о грађевинском земљишту, *Сл. гласник СРС, бр. 38/84*
- (1984) Закон о надзиђивању зграда и претварању заједничких просторија у станове, *Сл. гласник СРС, бр. 44/84*
- (1985) Закон о планирању и уређењу простора, *Сл. гласник СРС, бр. 27/85*
- (1988) Одлука о изменама Одлуке о условима и техничким нормативима за пројектовање стамбених зграда и станова, *Сл. лист града Београда, 5/88*
- (1990) Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС, бр. 1/90*
- (1990) Закон о стамбеним односима, *Сл. гласник СРС, бр. 12/90, 47/90 - испр. и 55/90, и Сл. гласник РС, бр. 3/90 - испр. и 7/90 – испр.*
- (1992) Закон о становању, *Сл. гласник РС, бр. 50/92, 76/92, 84/92*
- (1995) Закон о изградњи објеката, *Сл. гласник РС, бр. 44/95*
- (1995) Закон о одржавању стамбених зграда, *Сл. гласник РС, бр. 44/95*
- (1995) Закон о Просторном плану Републике Србије, *Сл. гласник РС, бр. 13/95*
- (1995) Закон о планирању и уређењу простора и насеља, *Сл. гласник РС, бр. 44/95*
- (1995) Закон о грађевинском земљишту, *Сл. гласник РС, бр. 44/95*
- (1997) Закон о посебним условима за издавање грађевинске, односно употребне дозволе за одређене објекте, *Сл. гласник РС, бр. 16/97*
- (2003) Закон о планирању и изградњи, *Сл. гласник РС, 47/03*
- (2006) Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС, бр. 98/06*
- (2009) Закон о планирању и изградњи, *Сл. гласник РС, бр. 72/09*
- (2012) Правилник о условима и нормативима пројектовања стамбених зграда и станова, *Сл. гласник РС, бр. 58/12*
- (2014) Закон о планирању и изградњи, *Сл. гласник РС, бр. 132/14, 145/14*
- (2015) Правилник о изменама и допунама правилника о условима и нормативима пројектовања стамбених зграда и станова, *Сл. гласник РС, бр. 74/15*
- (2016) Закон о становању и одржавању зграда, *Сл. гласник РС, бр. 104/16*
- (2018) Закон о планском систему Републике Србије, *Сл. гласник РС, бр. 30/18*

Урбанистички планови

- (1950) Генерални план Београда, Београд: Урбанистички завод ИОНО
- (1962) Регулациони план за подручје општине Нови Београд, Београд: Урбанистички завод Београда
- (1972) Генерални урбанистички план Београда до 2000. године. Београд: Урбанистички завод Београда
- (1985) Измене и допуне генералног урбанистичког плана Београда до 2000. године. Београд: Завод за планирање развоја града Београда
- (2003) Генерални план Београда 2021, *Сл. лист града Београда бр. 27/03*
- (2016) Генерални урбанистички план Београда, *Сл. лист града Београд, бр. 11/16*
- (2016) План генералне регулације грађевинског подручја седишта јединице локалне самоуправе - град Београд (целине I – XIX), *Сл. лист града Београда, бр. 20/16*
- (2019) План генералне регулације система зелених површина Београда, *Сл. лист града Београда, бр. 110/19*

Библиографија

- Aleksander, K. (2009). Generativni kodovi. Način izgradnje dostoljubivog, lepog, podnošljivog susedstva. In *Teorija arhitekture i urbanizma* (pp. 345-365). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Aleksić, B. (1975). Konkursni stan. *Arhitektura Urbanizam*, 43-44.
- Aleksić, B. (1984). Konkursi - doprinos organizaciji i fizionomiji stana. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 123-132.
- Alexander, C. (1977). *A Pattern Language*. New York: United States: Oxford University Press.
- Alfirević, Đ., & Simonović Alfirević, S. (2015). Urban Housing Experiments in Yugoslavia 1948-1970. *Spatium*, 34, 1-9.
- Alfirević, Đ., & Simonović Alfirević, S. (2018). 'Socijalistički stan' u Jugoslaviji: obrazac ili tendencija? *Spatium*, 40, 8-17.
- Allweil, Y. (2010). Beyond the spatial turn: Architectural history at the intersection of the social sciences and built form. *Spaces of History / Histories of Space: Emerging Approaches to the Study of the Built Environment, A Conference at the University of California, Berkeley, April 30 & May 1, 2010*. Retrieved Decembre 9, 2023, from <https://escholarship.org/uc/item/9rt7c05f>
- Appleyard, D., & Jacobs, A. (1987). Toward An Urban Design Manifesto. *Journal of the American Planning Association*, 53(1), 112-120.
- Backović, V. (2020). *Grad, arhitektura, društvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Badovinac, P. (1992). Urbane potrebe. In P. Badovinac, M. Bajić-Brković, V. Bjelikov, Z. Nikezić, M. Vujošević, V. Vujošević, & M. Bajić Brković (Ed.), *Planiranje i prostorni razvoj*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Badovinac, P. (1997). *Centralne urbane funkcije - centri*. Beograd: Arhitektonski fakultet - Univerzitet u Beogradu.
- Bajlon, M. (1975). Stan u Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 74-77, 23-42.

- Bajlon, M. (1984). Stambena izgradnja u Beogradu. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 133-146.
- Bajlon, M., Zloković, M., & Milenković, B. (1961). Uputstva za projektovanje stanova u modularnoj koordinaciji. *Dokumentacija za građevinarstvo i arhitekturu (IV)*, 1-33.
- Bakić, L. (2012). *Anatomija B&B arhitekture*. Beograd: Publikum.
- Barca, F. (2009). *AN AGENDA FOR A REFORMED COHESION POLICY. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Ministry of Economy and Finance of Italy.
- Basan, M., Kofman, V., & Žoa, D. (2005). Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike. In S. Vujović, & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (str. 229-238). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bjeličić, S. (1963). Stambena zajednica – osnovna planska urbanistička jedinica grada. *Arhitektura Urbanizam*, 14, 43-44.
- Bjelikov, V. (1962). Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja. *Arhitektura Urbanizam*, 17, 38.
- Bjelikov, V. (1977). Način stanovanja u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 42, 11-17.
- Blagojević, L. (2005). *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd, Srbija: Zavod za udžbenike; Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu; Zavod za zaštitu spomenika.
- Bobić, Đ. (2012, 02 06). *Traganje za gradom*. Beograd: Orion art. Retrieved from Traganje za gradom.
- Bobić, Đ. (2023, 02 06). *Za umereni grad*. Retrieved from Traganje za gradom: <https://djordjebobic.com/2018/01/27/6382/>
- Bodnar, J. (2001). *Fin de Millénaire Budapest – Metamorphoses of urban life*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bodnar, J., & Molnar, V. (2010). Reconfiguring Private and Public: State, Capital and New Housing Developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 47 (4), 789-812.
- Bogdanović, B. (1986). Reč predsednika ocenjivačkog suda. *Arhitektura Urbanizam, posebno izdanje*, 3-4.
- Brenner, N. (2000). The Urban Question: Reflections on Henri Lefebvre, Urban Theory and the Politics of scale. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (2), 361-378.
- Brenner, N. (2004). *New State Spaces: Urban governance and rescaling of statehood*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Buckley, R. M., & Tsenkova, S. (2003). Housing Reforms and Market Performance. In S. Tsenkova, & S. Lowe (Eds.), *Housing Change in East and Central Europe: Integration or Fragmentation?* (pp. 3-21). London: Routledge.
- Burgers, J. (2000). Urban landscapes on public space in the post-industrial city. *Journal of Housing and the Built Environment*, 15, 145–164.
- Carević, G. (1966). Regulacioni urbanistički plan za gradsko područje opštine Voždovac u Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 41-42, 36-38.
- Carmona, M. (2015). Re-theorising contemporary public space: a new narrative and a new normative. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 8 (4), 373-405.

- Castells, M. (2003a). The Process of Urban Change. In A. R. Cuthbert (Ed.), *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design* (pp. 23-27). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Castells, M. (2003b). The New Historical Relationship Between Space and Society. In A. R. Cuthbert (Ed.), *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design* (pp. 59-68). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Castex, J., Depaule, J.-C., & Panerai, P. (1989). *Urbane forme*. (M. Mihajlović-Ristivojević, & G. Bosnić, Trans.) Beograd: Građevinska knjiga.
- Centar za stanovanje IMS. (1978). *Fototeka stanova - Centralna zona Novog Beograda I*. Beograd: Centar za stanovanje IMS. Retrieved August 11, 2023, from <http://www.docomomo-serbia.org/biblioteka/>
- Ceraj, J., & Galjer, I. (2011). Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957–1960. godine. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35.
- CIAM IV. (2009). Zaključci sa četvrtog kongresa CIAM-a o funkcionalnom gradu (1933). In M. R. Perović (Ed.), *Antologija teorija arhitekture XX veka* (pp. 284-289). Beograd: Građevinska knjiga.
- CIAM VI. (2009). Reafirmacija ciljeva CIAM-a : CIAM VI (1947). In M. R. Perović (Ed.), *Antologija teorija arhitekture XX veka* (pp. 290-292). Beograd: Građevinska knjiga.
- Čolić, N., & Nedović-Budić, Z. (2021). Public Interest as a Basis for Planning Standards in Urban Development: State-Socialist and Post-socialist Cases in Serbia. *Journal of Planning Education and Research*, 1-15.
- Čolić, R. (2015). Integrated Urban Development Strategy as an Instrument for Supporting Urban Governance. *Serbian Architectural Journal*, 7(3), 317-342.
- Conzen, M. R. (2005). *Thinking about Urban Form: Papers on Urban Morphology, 1932-1998*. (M. P. Conzen, Ed.) Oxford: Peter Lang Publishing.
- Da Cruz, N. F., Rode, P., & McQuarrie, M. (2019). New urban governance: A review of current themes and future priorities. *Journal of Urban Affairs*, 41(1), 1-19.
- Damjanović, D., & Gligorijević, Ž. (Eds.). (2010). *Socijalno stanovanje - Prikaz stambenih politika Srbije i odabranih zemalja Evrope*. Beograd: Palgo Centar.
- Damljanović Conley, T. (2021). Belgrade school of housing 1960-1980: Complexity of ideas. In J. Ivanović Vojvodić, D. Jovović Prodanović, & R. Sarić (Eds.), *16th Belgrade International Week of Architecture* (pp. 87-97). Belgrade: Društvo arhitekata Beograda, Kulturni centar Beograda.
- DiGaetano, A., & Strom, E. (2003). Comparative Urban Governance: An Integrated Approach. *Urban Affairs Review*(38), 356-395.
- Djokić, V. (2007). Morfološka istraživanja u urbanizmu. *Arhitektura i urbanizam*, 20-21, 61-72.
- Djokić, V. (2009). *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Djordjević, A. (1963). O nekim problemima planiranja i finansiranja kompleksne izgradnje stambenih naselja. *Arhitektura - Urbanizam*, 14, 44-45.
- Dobrivojević, I. (2012). Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955. *Istorija 20. veka*, 2, 115-130.
- Dobrivojević, I. (2016). Od krize do krize: Životni standard u Jugoslaviji 1955–1965. *Contributions to Contemporary History*, 56(1), 145-160.

- Docomomo. (2020). *Атлас типологије - Становање: Стамбена насеља, блокови, групације, целине, 1945-1990*. Београд: Друштво архитеката Београда, Docomomo Србија.
- Docomomo. (2022, May 2). *Docomomo Serbia*. Retrieved from www.docomomo-serbia.org: <http://www.docomomo-serbia.org/>
- Docomomo Srbija. (2015). *Минимални документациони досије - Насеље Церак виногради*. Београд: Docomomo Srbija.
- Ђорђевић, А. (1960). Urbanističko rešenje centralnog dela Novog Beograda. *Arhitektura Urbanizam*, 2, 3-12.
- Ђорђевић, А. (1963). Problem rekonstrukcije centralnih delova Beograda. *Arhitektura - Urbanizam*, 21, 46-50.
- Ђорђевић, А. (1984). Urbanističko planiranje Beograda u periodu brzog rasta. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 27-38.
- Ђорђевић, D., & Dabović, T. (2010). Ideologije i praksa planiranja Beograda 1867-1972 - period uspona. *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*(58), 153-174.
- Ђорђевић, V. (1977). Slobodni prostor mesne zajednice kao element prostornog planiranja. *Urbanizam Beograda*, 41, 15-28.
- Dženks, Č. (2007). *Nova paradigma u arhitekturi*. (M. Milosavljević, Trans.) Beograd: Orion art.
- Elander, I., & Blanc, M. (2000). Partnership and democracy: a happy couple in urban governance? In H. T. Andersen, & R. van Kempen (Eds.), *Governing European Cities. Volume III: Social Fragmentation and Governance* (pp. 93-124). Aldeshot: Ashagate.
- Estrin, S. (1991). Yugoslavia: The Case of Self-Managing Market Socialism. *Journal of Economic Perspectives*, 5(4), 187-194.
- Fišman, R. (2005). Le Korbizjeove urbanističke ideje. In M. R. Perović (Ed.), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova, Knjiga 2/A: kristalizacija modernizma* (pp. 318-348). Beograd: Draslar partner.
- Franklin, B. (2006). *Housing transformations : shaping the space of 21st century living*. London: Routledge.
- Frempton, K. (2004). *Moderna arhitektura: kritička istorija*. Beograd: Orion art.
- French, R., & Hamilton, R. I. (Eds.). (1979). *Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: JOHN WILEY & SONS Ltd.
- Gams, A. (1990). *Društvena norma: pojava - nastanak i značaj*. Beograd: Savremena administracija.
- García-Pérez, S., Oliveira, V., Monclús, J., & Díez Medina, C. (2020). UR-Hesp: A methodological approach for a diagnosis on the quality of open spaces in mass housing estates. *Cities*, 103. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102657>
- Generalni urbanistički plan Beograda*. (1972). Beograd: Arhitektura Urbanizam.
- Giddens, A. (1979). *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism: Power, property and the state, vol. 1*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.

- Giesecking, J. J., Mangold, W., Katz, C., Low, S., & Saegert, S. (2014). *The People, Place, and Space Reader*. New York: Routledge.
- Glavički, M. (1981). Beogradski horizonti. *Urbanizam Beograda*, 63-65, 11-12.
- Graovac, A., Djokić, J., Teofilović, A., & Teofilović, V. (2021). The Role and Scope of the General Urban Plan in Contemporary Planning in Belgrade. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 7-15.
- Gropijus, V. (2009). Niske zgrade, stambeni blokovi srednje visine bez liftova ili visoki stambeni blokovi? In M. R. Perović, *Antologija teorije arhitekture XX veka* (pp. 262-272). Beograd: Građevinska knjiga.
- Groys, B. (2023, Avgust 15). *Privatization or the Artificial Paradises of PostCommunism*. Retrieved from Atlas of transformation: <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/p/privatization/privatization-or-the-artificial-paradises-of-postcommunism-boris-groys.html>
- Hajer, M. A., & Wagenaar, H. (Eds.). (2003). *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamilton, F. E., Dimitrovska Andrews, K., & Pichler-Milanović, N. (Eds.). (2005). *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. New York: United Nations University Press.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2005). Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu. In S. Vujović, & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (Vol. 71, pp. 208–217). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harvey, D. (2005). The Political Economy of Public Space. In S. Low, & N. Smith (Eds.), *The Politics of Public Space* (pp. 17-34). New York, London: Routledge.
- Harvey, D. (2013). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hayden, D. (1981). *The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs For American Homes, Neighborhoods, and Cities*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hayden, D. (1997). *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Healey, P. (2006). Transforming Governance: Challenges of Institutional Adaptation and a New Politics of Space. *European Planning Studies*, 14(3), 299-334.
- Hillier, B., & Hanson, J. (1984). *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirt, S., & Kovachev, A. (2006). The changing spatial structure of post-socialist Sofia. In S. Tsenkova, & Z. Nedović-Budić (Eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (pp. 113–130). New York: Physica Heidelberg.
- Hydén, G. (2011). Making the State Responsive: Rethinking Governance Theory and Practice. In G. Hydén, & J. Samuel (Eds.), *Making the State Responsive: Experience with Democratic Governance Assessments*. United Nations Development Programme.
- IAUS. (1968). *Blok 30 - Katalog stanova*. Beograd: Direkcija za izgradnju Novog Beograda; Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. Retrieved Avgust 11, 2023, from <https://www.arhivamodernizma.com/blok-30-novi-beograd/>

- IAUS. (2014). Urbanističko planiranje i projektovanje. In B. Manić, & J. M. Petrić (Eds.), *Jubilej 65 godina Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije 1954-2014* (pp. 120-173). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- IAUSa. (1978). *Prikaz modela izgradnje i konkursnog urbanističko arhitektonskog rešenja naselja Cerak vinogradi u Beogradu*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Jacobs, J. (1992). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.
- Jessop, B. (1994). The transition to post-Fordism and the Schumpeterian workfare state. In R. Burrows, & B. Loader, *Towards a post-Fordist welfare state?* (pp. 13-37). London; New York: Routledge.
- Jessop, B. (1998a). The narrative of enterprise and the enterprise of narrative: Place marketing and the entrepreneurial city. In T. Hall, & P. Hubbard (Eds.), *The Entrepreneurial City: Geographies of Politics, Regime and Representation* (pp. 77-100). Chichester: John Wiley & Sons.
- Jessop, B. (1998b). The rise of governance and the risks of failure: the case of economic development. *International Social Science Journal*, 155, 29–45.
- Jessop, B. (2000). The Dynamics of Partnership and Governance Failure. In G. Stoker (Ed.), *The New Politics of British Local Governance* (pp. 11-32). Basingstoke: Macmillan.
- Jessop, B. (2016). Territory, Politics, Governance and Multispatial Metagovernance. *Territory, Politics, Governance*, 8-32.
- Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26, 389-401.
- Jovanović, J. (2017). Mass Heritage of New Belgrade: Housing Laboratory and So Much More. *Periodica Polytechnica Architecture*, 48(2), 106-112.
- Jovanović, J. (2018). Designing the Growth: Planners of Belgrade Housing. *MoMoWo - Women's Creativity since the Modern Movement (1918-2018): Toward a New Perception and Reception*, (pp. 884-890).
- Jovanović, J. (2018, April 22). *Novi Beograd / O jednom konkursu, 30 godina kasnije*. Retrieved from korzportal.com: <https://korzoportal.com/novi-beograd-o-jednom-konkursu-30-godina-kasnije/>
- Jovanović, J. (2019, maj 9-30). Arhitekta Aleksandar Stjepanović. Infrastruktura društva: stanovanje i prateće funkcije, objekti dečije zaštite, školstva i visokog obrazovanja. In *14th Belgrade International Architecture Week - Catalog* (pp. 35-58). Beograd: Društvo arhitekata Beograda - Kulturni centar Beograd.
- Jovanović, J., Grbić, J., & Petrović, D. (2012). Prefabricated Construction in Former Yugoslavia. Visual and Aesthetic Features and Technology of Prefabrication. In S. Herold, & B. Stefanovska (Eds.), *45+ Post-War Modern Architecture in Europe* (pp. 175-187). Berlin: Universitätsverlag der Technischen Universität Berlin.
- Jovanović, P., & Stupar, A. (2021). The emerging community planning in the super-blocks of New Belgrade. *URBAN DESIGN International*.
- Jovanović, S. (1975). Stambena izgradnja u razvoju Beograda. *Urbanizam Beograda*, 30, 6-8.
- JUGINUS. (1970). *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*. Beograd: Jugoslevenski institut za urbanizam i stanovanje.

- Kadijević, A. (2021). Beogradski arhitekti i stanovanje 1945–1990. In J. Ivanović Vojvodić, D. Jovović Prodanović, & R. Sarić (Eds.), *16th Belgrade International Week of Architecture* (pp. 89-106). Belgrade: Društvo arhitekata Beograda, Kulturni centar Beograda.
- Karamata, K. (1969). Osnovne koncepcije planiranja slobodnih površina. *Urbanizam Beograda*, 4, 26-29.
- Karamata, K. (1975). Stambena izgradnja u urbanističkom planiranju Beograda. *Urbanizam Beograda*, 30, 9-11.
- Kara-Pešić, Ž. (1977). Standardi i gradski prostori. *Bilten Centra za stanovanje IMS*(18), 5-10.
- Kara-Pešić, Ž., & Petovar, K. (1975). *Neposredna okolina stambenih zgrada*. Beograd: Centar za stanovanje.
- Kastels, M. (2005). Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija. In S. Vujović, & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (pp. 181-195). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kastels, M. (2009). Nova istorijska veza između prostora i društva. In P. Bojanić, & V. Đokić (Eds.), *Teorija arhitekture i urbanizma* (pp. 366-375). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet.
- Keković, A. (1979). Stambeni blok 30 u Novom Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 82, 5-7.
- Korica, R. (1999). Uticaj urbanističkog planiranja na izgradnju i razvoj naselja na području Beograda u posleratnom periodu. In P. Badovinac, N. Lazarević Bajec, & M. Ralević (Eds.), *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti* (pp. 135-157). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Kropf, K. (2001). Conceptions of change in the built environment. *Urban Morphology*, 5(1), 29-42.
- Kropf, K. (2009). Aspects of urban form. *Urban Morphology*, 13, 105-120.
- Kropf, K. (2017). *The Handbook Of Urban Morphology*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- Krstić, B. (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-tih*. Beograd: B. Krstić.
- Krstić, I. (2018). Stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji. In V. Knežević, & M. Miletić (Eds.), *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma* (pp. 265-268). Beograd: Centar CZKD - Centar za kulturnu dekontaminaciju.
- Kucina, I. (2016). Commoning of the Uncommonness: Developing Urban Commons in Post Socialist City. *Trasformazione*, 52, 106-116.
- Kulić, V. (2012). Architecture and Ideology in Socialist Yugoslavia. In V. Kulić, & M. Mrduljaš (Eds.), *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism* (pp. 36-63). Zagreb: UHA/CCA.
- Kulić, V., & Mrduljaš, M. (2012). *Modernism In-Between: The Mediatorary Architectures of Socialist Yugoslavia*. Berlin: Jovis Verlag GmbH.
- Kušić, A., & Blagojević, L. (2013). Patterns of everyday spatiality: Belgrade in the 1980s and its post-socialist outcome. *Cesky Lid*, 100, 281-302.
- Lazić, S. (1975). Kako stanovnici doživljavaju otvorene prostore stambenih naselja. *Arhitektura Urbanizam*, 74-77, 94-97.
- Le Corbusier. (1974). *Način razmišljanja o urbanizmu*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Le Galès, P. (1998). Regulations and governance in European cities. *International journal of urban and regional research*, 482-506.

- Le Korbizje. (2009). Savremeni grad za tri miliona stanovnika (odlomak). In M. R. Perović (Ed.), *Antologija teorija arhitekture XX veka* (pp. 196-205). Beograd: Građevinska knjiga.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: UK : Blackwell Publishing.
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution*. (R. Bononno, Trans.) Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009). *State, Space, World*. (N. Brenner, S. Elden, Eds., G. Moore, N. Brenner, & S. Elden, Trans.) Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefevr, A. (2005). Grad i urbano. In S. Vujović, & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (S. Vujović, Trans., pp. 165-170). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lojanica, V., Ristić, J., & Međo, V. (2011). Multi-family housing architecture in Belgrade: Models and development. *Proceedings from the International Conference on Architecture and Design INTERCAD* (pp. 5-13). Vienna: Technical University.
- Low, S., & Smith, N. (Eds.). (2006). *The Politics of Public Space*. London: Routledge.
- Macura, V. (1981). *Za umereni grad*. Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja - Beograd projekt.
- Maksimović, B. (1969). *Funkcionalne vrednosti slobodnih prostora*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Manić, B., Petrić, J., & Milijić, S. (Eds.). (2014). *Jubilej 65 godina Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije 1954-2014*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Marić, I., Niković, A., & Manić, B. (2010). Transformation of the New Belgrade urban tissue: Filling the space instead of interpolation. *SPATIUM*, 22, 47-56.
- Marić, I., Niković, A., & Manić, B. (2010). Transformation of the New Belgrade urban tissue: Filling the space instead of Interpolation. *SPATIUM*, 22, 47-56.
- Marić, M. (2018). Property is a verb: On social Ownership in Yugoslavia. *ARCH+*, 70-75.
- Martinković, K. (1975). Opšte karakteristike građenja novih naselja. *Urbanizam Beograda*, 30, 15-16.
- Martinović, U. (1975). Stambeno naselje blok 30 u Novom Beogradu. *Arhitektura Urbanizam*, 74-77, 115-118.
- Maruna, M., Čolić, R., & Milovanović Rodić, D. (2018). Nov regulatorni okvir kao podsticaj i ograničenje za upravljanje urbanim razvojem u Srbiji. In J.-C. Bolay, T. Maričić, & S. Zeković (Eds.), *Podrška procesu urbanog razvoja* (pp. 77-103). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Marušić, D. (1978). Centar susedstva naselja "Cerak vinogradi". In M. Bajlon (Ed.), *Prilog poslediplomskog kursa Stanovanje naučnom skupu - "Mesna zajednica"* (pp. 89-94). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Mecanov, D. (2019). Urbanističko nasleđe - Blok 28 na Novom Beogradu. *Nasleđe*, 20, 89-111.
- Medvedev, M. (1977). Modularni sistemi u integralnom projektovanju fizičkih struktura. *Bilten Centra za stanovanje IMS*, 19, 33-37.
- Mendelson, A. (1966). Uloga i značaj regulacionih planova u izradi generalnog plana Beograda. *Arhitektura - Urbanizam*, 41-42, 35-36.
- Mendelson, A. (1971). Stambeno – rekreativni kompleks „Šumice“. *Urbanizam Beograda*, 13-14, 19-24.
- Mendelson, A. (1975). Nova stambena naselja kao oblik razvoja Beograda. *Urbanizam Beograda*, 30, 17-20.

- Milašinović Marić, D. (2011). Razvojni tokovi u srpskoj arhitekturi od 1945. do 1961. godine. *Arhitektura i urbanizam*, 33, 3-15.
- Milašinović Marić, D. (2017). *Poletne pedesete u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Orion Art.
- Milić, V. (2006). *Urbanistički aspekti socijalnog stanovanja*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milojević, M., Maruna, M., & Djordjević, A. (2019). Transition of Collective Land in Modernistic Residential Settings in New Belgrade, Serbia. *Land*, 8(11). doi:<https://doi.org/10.3390/land8110174>
- Mladenović, D. (1978). Centri mesnih zajednica - agore našeg vremena. In M. Bajlon (Ed.), *Prilog poslediplomskog kursa Stanovanje naučnom skupu - "Mesna zajednica"* (pp. 101-117). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- MoMA. (2022, May 2). *MoMA*. Retrieved from [www.moma.org: https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931?locale=en](https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931?locale=en)
- Moudon, A. V. (1997). Urban Morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1(1), 3-10.
- Moulaert, F., Martinelli, F., Gonzalez, S., & Swyngedouw, E. (2007). Introduction: Social innovation and Governance in European cities: Urban Development between Path Dependency and Radical Innovation. *European Urban and Regional Studies*, 14, 195-209.
- Musić, G. (2012). Od „svačije-ničije“ do nečije, samo čije? Društvena svojina i javno dobro u srpskoj tranziciji. *U borbi za javno dobro: analize strategije i perspektive* (pp. 61-78). Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Nikezić, Z. (1991). *Teorijske pretpostavke istraživanja prostorno fizičkih aspekata ljudskih potreba u urbanoj sredini, doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nikezić, Z. (1993). Ljudske potrebe u urbanoj sredini. In M. Bajić-Brković (Ed.), *Procesi urbanizacije: principi, postavke i problemi na primeru Srbije* (pp. 77-108). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Nikezić, Z. (2007). *Građena sredina i arhitektura*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Nikezić, Z., & Djokić, V. (1999). O problemima upravljanja urbanim razvojem u uslovima političke konkurencije i konfrotacije. In P. Badovinac, N. Lazarević Bajec, & M. Ralević (Eds.), *Realizacija urbanističkih planova: problemi, metodi, mogućnosti* (pp. 3-19). Beograd: Arhitektonski fakultet.
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oliveira, V. (2016). *Urban Morphology: An Introduction to the Study of the Physical Form of Cities*. Springer, Cham.
- Paunović, V. (1980). Izgradnja centara mesnih zajednica u novim naseljima. *Arhitektura-Urbanizam*, 85, 12.
- Perović, M. R. (2005). *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova. Knjiga 2/A, Kristalizacija modernizma. Veliki majstori*. Beograd: Draslar partner.
- Petovar, K. (2003). *Naši gradovi između države i građanina: Urbana sociologija*. Beograd: Geografski fakultet, Arhitektonski fakultet, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

- Petovar, K. (2005). Urbanizacija bez urbanosti - bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociologija sela*, 43(3), 725-749.
- Petovar, K. (2010, January 28). Grad bez građana – tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. *Republika*, 484-485. Retrieved from www.republika.co.rs: <http://www.republika.co.rs/484-485/20.html>
- Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, M. (2008). Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: percepcija stručnjaka na Novom Beogradu. *Sociologija*, 55-78.
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, M. (2012). Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem u Srbiji. *Sociologija*, 1(54), 87-104.
- Petrović, M. (2014). *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, Ž. (1985). Gradovi i zelenilo. *Arhitektura - Urbanizam*(96), 27.
- Petrović, Ž. (1985). Gradovi i zelenilo. *Arhitektura urbanizam*(96), 27.
- Popović, B. (1975). Aktuelna stambena politika Jugoslavije. *Urbanizam Beograda*, 30, 12-13.
- Radosavljević, M. (1980). Projektovanje i izgradnja centara mesnih zajednica u Beogradu. *Arhitektura-Urbanizam*, 85, 13-19.
- Rajinac, P. (1984). Usmeravanje investicione izgradnje grada. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 159-162.
- Rossi, A. (1999). *Arhitektura grada*. Karlovac: Naklada Društva arhitekata građevinare i geodeta Karlovac.
- Rowe, C., & Koetter, F. (1988). *Grad kolaž*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Samuels, I. (2005). Review article: Conzen's last bolt: reflections on Thinking about urban form. *Urban Morphology*, 9(2), 136-144.
- Samuels, I. (2016). "Toward an Urban Design Manifesto" Revisited. *Focus*, 13(1), 3-13.
- Sanders, P. (2005). Neprostorna urbana sociologija? In S. Vujović, & M. Petrović (Eds.), *Urbana sociologija* (Z. Todorović, Trans., pp. 171-180). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Scheer, B. (2016). The epistemology of urban morphology. *Urban Morphology*, 20(1), 5-17.
- Sekulić, D. (2012). *Glottz Nicht so Romantisch! On Extralegal Space in Belgrade*. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- Sekulić, D. (2012). Lepši i stariji Novi Beograd. *U borbi za javno dobro: analize, strategije i perspektive* (pp. 105-118). Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Sekulić, D. (2022). The ambiguities of informality. *Archis*. Retrieved Avgust 13, 2023, from <https://archis.org/volume/the-ambiguities-of-informality/>
- Simić, I., Stupar, A., & Djokić, V. (2017). Building the Green Infrastructure of Belgrade: The Importance of Community Greening. *Sustainability*, 9(7). doi:10.3390/su9071183
- Skupština grada Beograda. (1972). *Generalni urbanistički plan Beograda*. Beograd: Službeni list grada Beograda, br. 3/1972.

- Skupština grada Beograda. (2003). *Generalni plan Beograda 2021*. Beograd: Službeni list grada Beograda, br. 27/2003.
- Skupština grada Beograda. (2016a). *Generalni urbanistički plan Beograda*. Beograd: Službeni list grada Beograda, br. 11/2016.
- Skupština grada Beograda. (2016b). *Plan generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – Grad Beograd (celine I–XIX)*. Beograd: Službeni list grada Beograda, br. 20/16.
- Sodža, E. (2013). *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, Fakultet za medije i komunikacije.
- Šoe, F. (1978). *Urbanizam: utopija i stvarnost*. (T. Maksimović-Binno, Trans.) Beograd: Građevinska knjiga.
- SOIUR. (2018). *Стратегија одрживог и интегралног урбаног развоја Републике Србије до 2030. године*. Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, уз подршку Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
- Soja, E. (2009). Taking space personally. In B. Warf, & S. Arias (Eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* (pp. 11-35). London: Routledge.
- Sorkin, M. (1992). *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. Farrar: Straus and Giroux.
- Stanilov, K. (2007a). Taking stock of post-socialist urban development: A recapitulation. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp. 3-17). Springer.
- Stanilov, K. (2007b). Democracy, markets, and public space in the transitional societies of Central and Eastern Europe. In K. Stanilov (Ed.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (pp. 73-99). Springer.
- Stojanović, B. (1975). Za analitički osvrt na dosadašnju stambenu izgradnju. *Urbanizam Beograda*, 30, 22-62.
- Stojanović, B., & Martinović, U. (1978). *Beograd 1945-1975 – Urbanizam Arhitektura*. Beograd: NIRO Tehnička knjiga.
- Stojkov, B. (1977). Aktivnosti Zavoda u oblasti stambene izgradnje Beograda. *Urbanizam Beograda*, 42, 5-10.
- Stojković, R. (2001). Analiza pravne regulative u oblasti nadgradnje stambenih i javnih zgrada. *Materijali i konstrukcije*, 44(1-2), 8-11.
- Stupar, A., Jovanović, P., & Ivanović Vojvodić, J. (2020). Strengthening the Social Sustainability of Super-Blocks: Belgrade's Emerging Urban Hubs. *Sustainability*, 12(3). doi:<https://doi.org/10.3390/su12030903>
- Supek, R. (1974). *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*. Zagreb: Naprijed.
- Sýkora, L. (1999). Changes in the Internal Spatial Structure of Post-communist Prague. *GeoJournal*, 49(1), 79-89.
- Sýkora, L., & Bouzarovski, S. (2012). Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies*, 49(1), 43-60.
- Tasan-Kok, T. (2004). *Budapest, Istanbul, and Warsaw: Institutional and Spatial Change*. Delft: Eburon.

- Tasan-Kok, T., & Vranken, J. (2011). *Handbook for Multilevel Urban Governance in Europe. Analysing Participatory Instruments for an Integrated Urban Development*. The Hague: European Urban Knowledge Network.
- Tegenthof, V. (2005). Od anonimnosti do pune arhitektonske zrelosti: Misov prodor ka modernizmu. In M. R. Perović (Ed.), *Istorija moderne arhitekture: antologija tekstova, Knjiga 2/A: kristalizacija modernizma* (pp. 437-476). Beograd: Draslar partner.
- Teofilović, A. (2019). Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda. *Urbanizam Beograda, 1-2*, 6-19.
- Timotijević, J. (2018). Zašto kažem društvena promena, a mislim na prostor? Prostor kao akter i resurs političkih promena. In I. Čukić (Ed.), *Ka drugačijem gradu 2* (pp. 58-64). Beograd: Mikro art.
- Tomić, V. (1980). Humanizacija života u gradu. *Urbanizam Beograda, 59-60*, 25-26.
- Tomić, V. (1981). Obnavljanje grada kroz deobu i razgranavanja na organske celine. *Urbanizam Beograda, 63-65*, 19-22.
- Trkulja, S., Čolić, R., & Maksin, M. (Eds.). (2018). *Sustainable and Integrated Urban Development Strategy of the Republic of Serbia until 2030*. Ministry of Construction, Transport and Infrastructure, supported by Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
- Tsenkova, S. (2009). *Housing policy reforms in post socialist Europe: lost in transition*. Heidelberg: Physica-Verlag.
- Tsenkova, S. (2014). The housing policy nexus and people's responses to housing challenges in post-communist cities. *Urbani Izziv, 25(2)*, 90-106.
- Tsenkova, S., & Nedović-Budić, Z. (2006). The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. In S. Tsenkova, & Z. Nedović-Budić (Eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (pp. 3-20). Heidelberg: Physica Verlag Springer.
- Tsenkova, S., & Polanska, D. (2014). Between state and market: Housing policy and housing transformation in post-socialist cities. *GeoJournal, 79(4)*, 401-405.
- Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z., & Marcuse, P. (2006). The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. In S. Tsenkova, & Z. Nedović-Budić (Eds.), *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy* (pp. 3-20). Heidelberg: Physica Verlag Springer.
- Turner, J. H. (1986). Review: The Theory of Structuration. Reviewed Work: The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. by Anthony Giddens. *American Journal of Sociology, 91(4)*, 969-977.
- UN-Habitat. (2015). *HABITAT III ISSUE PAPERS. 11 - Public spaces*. New York: UN-Habitat.
- UN-Habitat. (2018). *Discussion Paper: Developing Public Space and Land Values in Cities and Neighbourhoods*. UN-Habitat.
- UN-Habitat. (2021). *The Sustainable Development Goals Report*. UN-Habitat.
- Urbanistički zavod Beograda. (2019). *Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda*. Beograd: Službeni list. Retrieved October 10, 2023, from <https://www.urbel.com/planovi/1547/>
- Urbanistički zavod IONO. (1950). *Generalni urbanistički plan Beograda 1950*. Beograd: Urbanistički zavod.
- Veljković, V. (1981). Planiranje stambeno-komunalne izgradnje. *Urbanizam Beograda, 63-65*, 94-98.

- Vesković, I. (2022, November 20). *Dokumentacioni dosijeji - Naselje Cerak vinogradi*. Retrieved from Docomomo Serbia: <http://www.docomomo-serbia.org/dokumentacioni-dosijeji/>
- Vlada Republike Srbije. (2016). *Zakon o stanovanju i održavanju stambenih zgrada*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 104/2016 i 9/2020.
- Vlada Republike Srbije. (2019). *Odluka o utvrđivanju naselja Cerak – vinogradi (Cerak 1 i Cerak 2) u Beogradu za prostornu kulturno-istorijsku celinu*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 4/2019.
- Vlada Republike Srbije. (2021). *Odluka o utvrđivanju centralne zone Novog Beograda za prostorno kulturno-istorijsku celinu (blokovi 21, 22, 23, 24, 25 26, 28, 29 i 30)*. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 6/2021.
- Vučetić, R. (2019). *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vujnović, R. (1975). Prognoze i tendencije u stambenoj izgradnji u narednom desetogodišnjem periodu. *Arhitektura Urbanizam*, 74-77, 9-10.
- Vujnović, R. (1984). Dinamika izgradnje grada - osvrt na beogradsko četrdesetogodišnje iskustvo. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 39-44.
- Vujnović, R. (1997). *Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda*. Beograd: Časopis "Izgradnja", Savez građevinskih inženjera i tehničara Srbije.
- Vujošević, M., Zeković, S., & Maričić, T. (2012). Post-socialist transition in Serbia and its unsustainable path. *European Planning Studies*, 20(10), 1707-1727.
- Vujović, K. (1984). Neka obeležja posleratne stambene izgradnje u Beogradu. *40 godina izgradnje Beograda - specijalno izdanje časopisa IZGRADNJA povodom obeležavanja 40 godina od oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu (1944-1984)*, 117-122.
- Vujović, S. (1985). *Živeti na Čukarici: sociološko istraživanje Banovog brda i Žarkova*. Beograd: ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vujović, S., & Petrović, M. (2005). O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji. U S. Vujović, & M. Petrović (ur.), *Urbana sociologija* (str. 13-65). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Warf, B., & Arias, S. (2008). Introduction: the reinsertion of space in the humanities and social sciences. In B. Warf, & S. Arias (Eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives* (str. 1-10). London: Routledge.
- WHO. (2012). *Health Indicators of sustainable cities in the Context of the Rio+20 UN Conference on Sustainable Development*.
- Zavod za planiranje razvoja grada. (1978). Detaljni urbanistički plan Bloka 19a na Novom Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 49, 9-57.
- Zavod za planiranje razvoja grada Beograda. (1985). *Izmene i dopune generalnog urbanističkog plana Beograda do 2000. godine*. Beograd.
- Zeković, S., & Vujošević, M. (2018). Uticaj kontekstualnih faktora na politiku građevinskog zemljišta i urbanog razvoja u Srbiji. In J.-C. Bolay, T. Maričić, & S. Zeković (Eds.), *Podrška procesu urbanog razvoja* (pp. 28-56). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

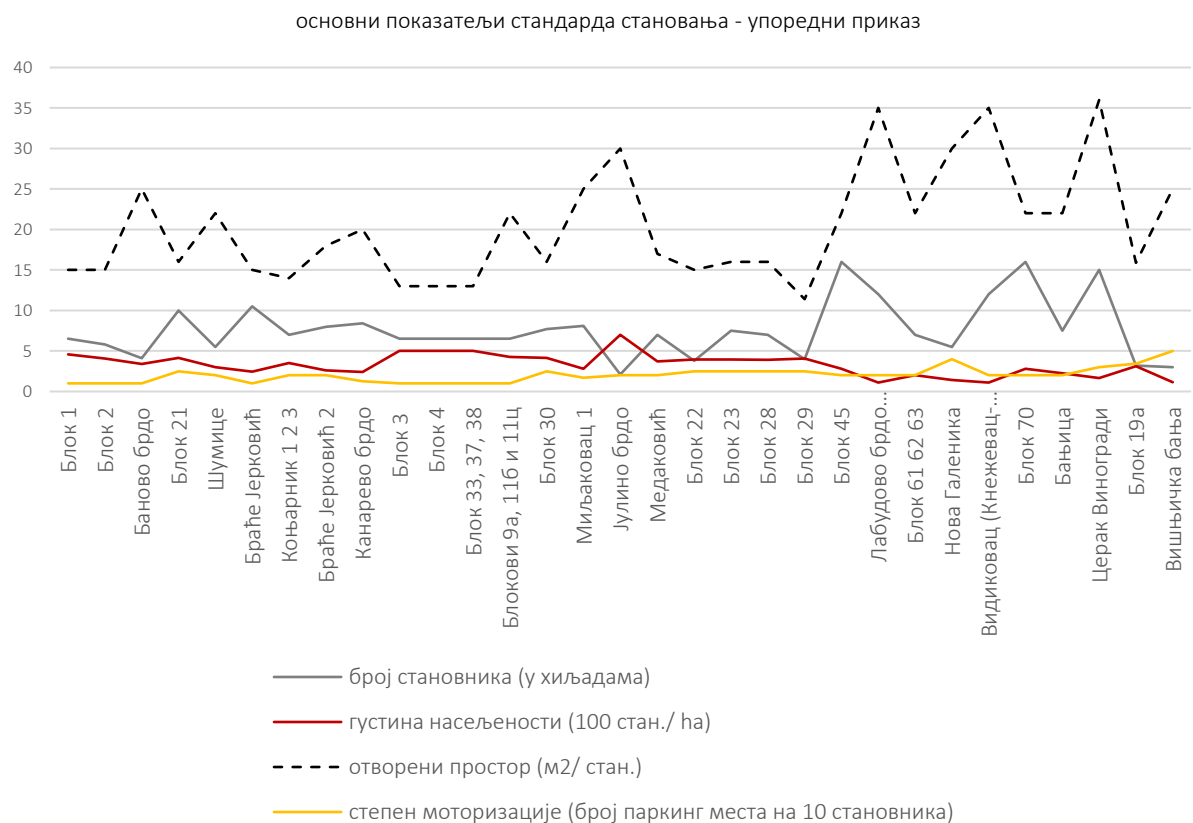
- Zloković, M. (1958). Uticaj modularne koordinacije na estetsku komponentu u arhitekturi. *Savetovanje o modularnoj koordinaciji u građevinarstvu* (pp. 1-16). Beograd: Savezni zavod za produktivnost rada.
- Zukin, S. (1975). *Beyond Marx and Tito: theory and practice in Yugoslav socialism*. London, New York: Cambridge University Press.
- Весковић, И. (2015). Церак виногради - Церак 1 и 2. *Архитектура и урбанизам после Другог светског рата - заштита као процес или модел* (стр. 118-139). Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Весковић, И., & Јовановић, Ј. (2018). Изградња блокова 21, 22, 23 централне зоне Новог Београда и њихов значај у оквиру културног наслеђа Београда. *Наслеђе*, 19, 35-51.
- Јевтовић, Д., Чолић, Р., & Церхе, И. (Eds.). (2013). *Стратегија интегралног урбаног развоја централне градске зоне Крагујевца*. Дирекција за урбанизам Крагујевац.
- Јефтовић, А. (2022, Јун 6). *Насеље Кнежевац-Кијево – Лабудово брдо – Тип А*. Retrieved June 6, 2022, from Do.co.mo.mo. Србија: <http://www.docomomo-serbia.org/atlas/naselje-knezevac-kijevo-labudovo-brdo-tip-a/>
- Јовановић, Ј. (2018). Трагом документа: Урбанистичке лабораторије Милутина Главичког. In *70 година Урбанистичког завода Београда - Есеји* (pp. 103-108). Београд: Урбанистички завод.
- Кушић, А. (2014). *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: Период југословенског касног социјализма (1965-1991. година), докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Мартиновић, М. (2020). *Југословенско самоуправљање у архитектури центара месних заједница у Београду од 1950. до 1978., докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Марушић, Д., & Марушић, М. (2016). *Програмско-просторна анализа Комерцијалне зоне*. Београд: Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда.
- Мацура, В., Ференчак, М., Гвозић, М., & Томић, В. (2021). Генерални урбанистички план Београда 2021. и његове ревизије: континуирано планирање Београда. *Годишњак града Београда, Књ. LXVI–LXVII, 2019–2020*, 89-150.
- Мецанов, Д. (2008). Типологија облика стамбене архитектуре педесетих година XX века. *Nasledje*, 9, 129-153.
- Мецанов, Д. (2015). *Просторна организација стамбених зграда грађених у Београду од 1947. до 1980. године у префабрикованим индустријализованим системима, докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Милојевић, М. (2013). *План суседства - Норме просторне и друштвене дистанцираности, докторска дисертација*. Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Мокрањац, А. (2021). *Улога тип-морфологије у новим концептима стамбених урбанитета Београда последње трећине XX века, докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Никовић, А. (2013). *Морфологија градског блока – анализа могућности примене у пројектовању и планирању; докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Солујић, З. (2018). Планирање и просторни развој комерцијалних делатности и градских центара у Београду после другог светског рата. In *70 година Урбанистичког завода Београда. Књига 4 - Есеји* (стр. 39-45). Београд: Урбанистички завод Београда.

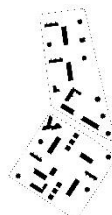
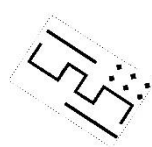
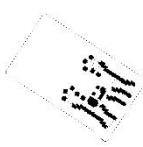

- Тимотијевић, М. (2012). *Модернизација балканског града (1944 - 1989): Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*. Чачак: Народни музеј Чачак.
- Урбанистички завод Београда. (2010). *Студија јавних простора*. Београд: Урбанистички завод Београда.
- Урбанистички завод Београда. (2018а). *70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 2: Планови*. Београд: Урбанистички завод Београда.
- Урбанистички завод Београда. (2018б). *70 година Урбанистичког завода Београда - Књига 3: Личности*. Београд: Урбанистички завод Београда.
- Урбанистички завод Београда. (2022). *Елаборат за рани јавни увид - ППР блоковских саобраћајница са паркинг просторијама на територији града Београда - 1. фаза*. Београд: Урбанистички завод Београда.
- Цагић Милошевић, В., & Крстић, В. (2019). *Регулатива као компонента пројектантског процеса у београдској стамбеној архитектури*. Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет.
- Цагић Милошевић, В., & Међо, В. (2014). *Закони за архитектуру и урбанизам у Србији од 1945. до 2012. године*. Београд: Архитектонски факултет.

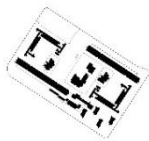
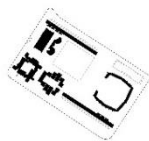

Анекс

ТАБЕЛА Упоредни приказ урбанистичких параметара, добијен кроз изводе из ДУП-ова и УП-ова за стамбена насеља у Београду, планирана и грађена у периоду од 1960. до 1980. године.

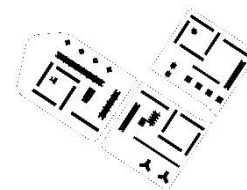
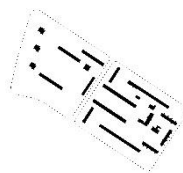
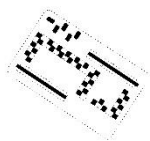
	стамбена насеља	година почетка изградње	број становника	густина насељености (ст. / ха)	отворени простор (м ² / ст.)	степен моторизације
1	Блок 1	1960	6.500	460	15	1:10
2	Блок 2	1960	5.800	405	15	1:10
3	Баново брдо	1961	4.100	340	25	1:10
4	Блок 21	1962	10.000	416	16	1:4
5	Браће Јерковић	1963	10.500	245	15	1:10
6	Шумице	1963	5.500	300	22	1:5
7	Коњарник 1, 2, 3	1963	7.000	350	14	1:5
8	Браће Јерковић 2	1965	8.000	260	18	1:5
9	Канарево брдо	1965	8.400	240	20	1:5
10	Блок 3	1966	6.500	500	13	1:10
11	Блок 4	1966	6.500	500	13	1:10
12	Блокови 33, 37, 38	1966	6.400	500	13	1:10
13	Блокови 9а, (11б), 11ц	1966	6.500 (4.400)	425 (363)	22	1:10
14	Миљаковац 1	1967	8.100	280	25	1:6
15	Јулино брдо	1967	2.100	700	30	1:5
16	Медаковић	1968	7.000	370	17	1:5
17	Блок 22	1969	3.800	395	15	1:4
18	Блок 23	1969	7.500	395	16	1:4
19	Блок 28	1969	7.000	360	16	1:4
20	Блок 29	1969	4.000	405	11.4	1:4
21	Блок 45	1969	16.000	280	22	1:5
22	Лабудово брдо	1972	12.000	110	35	1:5
23	Блок 61 62 63	1973	7.000	200	22	1:5
24	Блок 70	1973	16.000	280	22	1:5
25	Видиковац	1972	12.000	110	35	1:5
26	Блок 30	1975	7.700	414	16	1:4
27	Нова Галеника	1976	5.500	140	30	1:1.25
28	Бањица	1978	7.500	225	22	1:5
19	Церак Виногради	1978	15.000	165	36	1:3
30	Блок 19а	1978	3.200	312	15.9	1:3.44
31	Вишњичка бања	1979	3.000	115	25	1:2

насеље	Блок 1 и 2 (Експериментални рејон, Н.Београд)	Блок 21 (II стамбени рејон)	Блок 22 (II стамбени рејон)
период изградње	1959-1963	1962-1966	1969-1976
аутори плана	Урбанистички пројекат 1958-1959 Бранко Петричић	План Централне зоне Н. Београда 1960; Ленарчић, Главички, Митић, Миленковић	ДУП 1969 М.Главички, Ј. Мишковић
конкурс	-	1958- 1959 (конкурс за идејно решење централне зоне Н. Београда)	1968 (општи југословенски конкурс)
аутори арх. решења	ГП „Рад“ – пројектни биро	Игњатовић, Ђорђевић; Кабиљо; Ленарчић, Митић, Петровић, Чанак	Александар Стјепановић, Божидар Јанковић, Бранислав Караџић
инвеститор	Дирекција за изградњу Новог Београда	Југословенска народна армија	Савезни секретаријат за одбрану (ЈНА) и Градско стамбено предузеће
извођач	КМГ „Трудбеник“, ГП „Рад“ ГП „Комграп“	ГП „Напред“, ГП „Комграп“	ГП „Напред“
површина месне заједнице	16 ha (Блок 1) 16 ha (Блок 2)	24 ha	10 ha
број становника	6.552 (Блок 1) 5.873 (Блок 2)	10.000 становника	4.000 становника
број станова	1.830 станова (Блок 1) 1.808 станова (Блок 2)	3.320 станова	1.0508 станова
густина насељености	460 ст. / ha (Блок 1) 405 ст. / ha (Блок 2)	416 ст. / ha (брutto) 540 ст. / ha (нето)	395 ст. / ha
паркинг простор	степен моторизације 1:10	степен моторизације 1:4	степен моторизације 1:4
м ² отвореног простора	15 м ² / ст. слободних површина	16 м ² / ст. слободних површина (према плану II месне заједнице)	15 м ² / ст. слободних површина
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Положај објеката је дефинисан тако да сваки објекат добије припадајућу слободну површину исте величине, које су груписане у унутрашњу централну површину која је намењена спортским, дечијим игралиштима и пратећим објектима - Слободне површине насеља су обједињене у јединствени парковски простор, а зеленило сконцентрисано у већим групацијама	- Од слободних површина дечије игралиште површине 48.820 м ² , спортски терени површине 9.500 м ² , праћеће зеленило и пешачке стазе укупне површине 38.145 м ²	- При дефинисању саобраћајног решења, интерне саобраћајнице су вођене периферно, са погодним приступима стамбеним зградама и гаражама, док су пешачке стазе и рекреативне површине предвиђене унутар блока, изнад простора гаража.
тренутно стање отворених простора		<i>Docomoto</i> - Објекти и јавне површине су данас у лошем стању, без већих радова на реконструкцији и реновирању од тренутка уселења. По ободу блока је током 1990-тих и 2000-тих изграђен низ стамбених и пословних објеката различитих спратности, који су изграђени на месту планираном за центар снабдевања	<i>Docomoto</i> - Данас су објекти и јавне површине у јако лошем стању, услед лошег одржавања и дотрајалости елемената. Блок има веома активну локалну заједницу, која сопственим трудом и средствима одржава заједничке јавне просторе у оквиру блока
			
			
извор; референце	Благојевић, Љ. (2007) <i>Нови Београд</i> : <i>Оспорени модернизам</i> , Урбанизам Београда 2, 30 <i>Docomoto</i>	Благојевић, Љ. (2007) <i>Нови Београд</i> : <i>Оспорени модернизам</i> , Архитектура урбанизам 2, 41-42, 74-77; <i>Docomoto</i>	Урбанизам Београда 2, 25, 30; Архитектура урбанизам 2, 41-42, 74-77, 80-81; <i>Docomoto</i>

насеље	Блок 23 (II стамбени рејон)	Блок 28 (II стамбени рејон)	Блок 29 (II стамбени рејон)
период изградње	1969-1976	1969-1979	1969-1974
аутори плана	ДУП 1969 М.Главички, Ј. Мишковић	ДУП 1965 М. Главички, Б. Јовин	ДУП 1966 М. Главички, Љ. Мијушковић
конкурс	1968 (општи југословенски конкурс)	1967 (општи југословенски конкурс)	1969 (општи југословенски конкурс)
аутори арх. решења	Александар Стјепановић, Божидар Јанковић, Бранислав Карадић	Илија Арнаутовић	Милосав Митић, Михаило Чанак
инвеститор	Савезни секретаријат за одбрану (ЈНА) и Градско стамбено предузеће	ЛИНГРАП	ГП „Рад“ (изградња станова за тржиште)
извођач	ГП „Напред“; ГП „Ратко Митровић“	ЛИНГРАП: ГП Бетон, ГП „Хидроградња“, ГП „Прогрес“	ГП „Рад“
површина месне заједнице	19 ha	19.42 ha	9.86 ha
број становника	7.500 становника	7.000 становника	4.000 становника
број станова	2.100 станова	1.700 станова	1.129 станова
густина насељености	395 ст. / ha	360 ст. / ha	405 ст. / ha
паркинг простор	степен моторизације 1:4	степен моторизације 1:4	степен моторизације 1:4
м ² отвореног простора	16 m ² / ст. слободних површина	16 m ² / ст. слободних површина	11.4 m ² / ст. слободних површина
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Унутрашњост блока је ослобођена од моторног саобраћаја, а поједине пешачке стазе су предвиђене да се користе и за возила хитне помоћи, ватрогасне службе и сл. - Планом је предвиђено остварење активних површина за игру деце, миран одмор и спорт	- Планиране су слободне рекреативне површине 93.700m ² и затворене рекреативне површине 23.600m ² - Хортикултурално и пејзажно уређење дечијег игралишта, у унутрашњем дворишту зграде у форми „потковице“	- Интерне саобраћајнице су вођене периферно, са погодним приступом улазима у објекте и гаражама. - У приземљима се, поред пасажа, просторија за кућне савете и простора за боравак деце, предвиђају и станови. - Гараже су планиране у сутерену
тренутно стање отворених простора	<i>Docomoto</i> - Данас су објекти и јавне површине у јако лошем стању, услед лошег одржавања и дотрајалости елемената. Блок има веома активну локалну заједницу, која сопственим трудом и средствима одржава заједничке јавне просторе у оквиру блока	<i>Docomoto</i> - Објекти и јавне површине су данас у лошем стању, без већих радова на реконструкцији и реновирању од тренутка усељења. У приземљу хоризонталног блока 5 су добијени локали потпуним затварањем продора кроз објекат и доградњом према унутрашњости блока. По ободу блока је током 1990-тих и 2000-тих изграђен низ стамбено-пословних објеката на месту планираном за самачки хотел	<i>Docomoto</i> - Јавне површине се слабо одржавају, а у северозападном делу блока су изграђени киосци и привремени услужни објекти на јавној површини.
			
			
извор; референце	Урбанизам Београда 2, 25, 30; Архитектура урбанизам 2, 41-42, 74-77, 80-81; <i>Docomoto</i>	Урбанизам Београда 30 Архитектура урбанизам 41-42, 74-77; <i>Docomoto</i>	Урбанизам Београда 25; Архитектура урбанизам 41-42, 74-77; <i>Docomoto</i>

насеље	Блок 30 (II стамбени рејон)	Блок 3 и 4 (III стамбени рејон)	Блок 33, 37, 38 (III стамбени рејон)
период изградње	1973–1979	1966-1970	1966-1970
аутори плана / пројекта	ДУП 1963 У. Мартиновић, Љ. Мијушковић	ДУП 1963 М. Главички, В. Пауновић	ДУП 1963 - На основу рада С. Максимовић, Ј. Мишковић
конкурс	-	-	1961 (на основу два другонаграђена решења приступило се изради ДУП)
аутори арх. решења	Б. Стојков, Д. и М. Марушић, Н. Мартиновић, У. Мартиновић		Р. Гибарац, Р. Суботић, Д. Мијушковић, М. Митровић
инвеститор	Дирекција за изградњу Новог Београда; ИНПРОС и ЈИНГРАП	Дирекција за изградњу Новог Београда	Дирекција за изградњу Новог Београда
извођач	ИНПРОС и ЈИНГРАП; „Дом“, „7.Јули“, „Хидротехника“, „Бетон“, „Неимар“	-	ГП „Рад“, ГП „Трудбеник“, ГП „Ратко Митровић“
површина месне заједнице	19,88 ha	13 ha – Блок 3 12 ha – Блок 4	13.5 ha (површина једне месне заједнице)
број становника	6.000 (првобитно решење) 7.700 становника (измене плана)	6.500 становника по блоку (укупно 13.000 за оба блока)	6.500 становника по блоку (укупно 19.500)
број станова	1.270 (првобитно решење) 2.470 станова (измене плана)	1.900 станова по блоку (укупно 3.800 за оба блока)	1.900 станова по блоку (укупно 5.700 станова)
густина насељености	414 ст. / ha	500 ст. / ha (брutto)	500 ст. / ha (брutto)
паркинг простор	степен моторизације 1:4	степен моторизације 1:10	степен моторизације 1:10
м ² отвореног простора	16 м ² / ст. слободних површина (према плану II месне заједнице)	13 м ² / ст. зелених површина (према плану III месне заједнице)	13 м ² / ст. зелених површина (према плану III месне заједнице)
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Сегрегација колског и пешачког саобраћаја, кроз дефинисање различитих нивоа кретања. У сутерену су смештени гаражни простори и паркинзи, из којих се путем степеништа, приступа стамбеним јединицама. - При обради слободних површина диференцирани су делови за одмор, игру и спорт.	- Слободне површине су озелењене и уређене за игру деце, спорт и миран одмор.	- Слободне површине су озелењене и уређене за игру деце, спорт и миран одмор. - Интерне колске саобраћајнице вођене су по периферији блока како би се избегло преклапање колског и пешачког кретања. - У приземљима осмоспратних објеката није предвиђена изградња станова, већ се овај простор оставља за потребе паркирања аутомобила.
тренутно стање отворених простора	<i>Docomoto</i> - Објекти и јавне површине, пасареле и платои су данас у лошем стању, без већих радова на реконструкцији и реновирању од тренутка усељења. По ободу блока је током 1990-тих и 2000-тих изграђен низ стамбено-пословних објеката на месту планираном за самачки хотел и центар месне заједнице.		

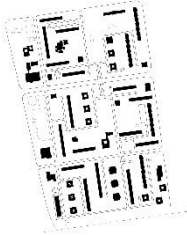
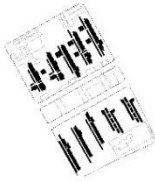
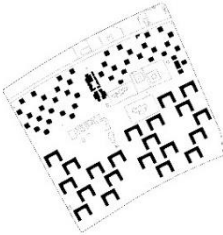

извор;
референце

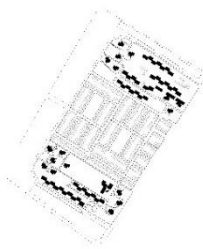
[Katalog-stanova-blok-30.pdf \(arhivamodernizma.com\)](#)
Урбанизам Београда 30;
Архитектура урбанизам 41-42, 82;
Docomoto

Урбанизам Београда 25, 30

Урбанизам Београда 25
Архитектура урбанизам 13s, 41-42

насеље	Блок 9а, 11б, 11ц (IV стамбени рејон)	Блокови 61, 62, 63, 64 (V стамбени рејон)	Блок 45 и 70 (VI стамбени рејон)
период изградње	1965-1975	1973-1979	1969-1975 (изградња Блока 70 започета 1973)
аутори плана / пројекта		ДУП 1965 Јосип Свобода	ДУП 1966 - М. Главички (према раду И. Тепеш и В. Гредел)
конкурс	-	1971 (интерни београдски конкурс)	1965 (општи југословенски конкурс)
аутори арх. решења		Дарко и Миленија Марушић; Милан Миодраговић	Р. Шекерински, Б. и С. Алексић, М. Чанак, Г. Поповић
инвеститор	Дирекција за изградњу Новог Београда	Савезни секретаријат за одбрану (ЈНА)	Дирекција за изградњу Новог Београда; ИНПРОС
извођач	КОМГРАП	ГП „Рад“	КМГ Трудбеник, ГП „Напред“; ГП „Ратко Митровић“, КОМГРАП
површина месне заједнице	15.27 ha – Блок 9а 12.16 ha – Блок 11б 15.40 ha – Блок 11ц	115 ha	56 ha
број становника	6.500 становника – Блокови 9а и 11ц 4.400 становника – Блок 11б	40.000 становника (укупно на целом подручју)	15.700 становника по блоку (Укупно око 32.000 становника)
број станова	Укупно 3.700 станова	6.200	по 8.000 станова (16.000 станова у оба блока)
густина насељености	425 ст. / ha – Блокови 9а и 11ц 363 ст. / ha – Блок 11б		280 ст. / ha
паркинг простор			степен моторизације 1:5
м ² отвореног простора	22 m ² / ст. слободних површина (према Регулационом плану општине Нови Београд)		22 m ² / ст. слободне површине
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора		- Парк – централна зелена површина која раздваја северне и јужне делове блокова даје додатни квалитет функцији становања на Новом Београду. Овакав квалитет и предност се веома ретко среће у градским зонама са већим индексима изграђености.	- Месна заједница је подељена на 4 микро рејона, позиционирањем пешачког шеталишта у центру насеља, и груписањем пратећих садржаја месне заједнице око шеталишта. - Пешачког кретања је одвојено од колског- возилима се прилази до стамбених објеката са главних саобраћајница у виду грана. - Појас уз обалу функционално третиран као шеталиште ширег значаја.
тренутно стање отворених простора		<i>Docomoto</i> - Средишња зона замишљена као зелени појас у складу са принципима модернизма, и стамб. зградама окруженим зеленилом, озбиљно је угрожена. Зелени појас изгубио је своју првобитну намену – рекреацију и јавни простор за грађане. На њему су изграђени нови објекти: стамбене зграде, самопослуге, трговачки објекти.	
			
			
извор; референце	Регулациони план општине Нови Београд (1962)	Архитектура Урбанизам 74-77 Љовић и простор 274 Docomoto	Урбанизам Београда 3, 25

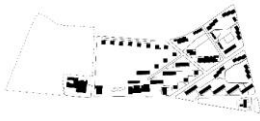
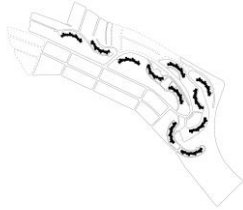

насеље	Блок 19а	Насеље Нова Галеника
период изградње	1978-1981	1964 (зона А); 1976-1978 (зона Б, Ц)
аутори плана	ДУП 1973-1974 Весна Матичевић	Јосип Свобода
конкурс	1975 (позивни конкурс)	1975 (позивни конкурс)
аутори арх. пројекта	Милан Лојаница, Предраг Цагић, Боривоје Јовановић, Радисав Марић	Љиљана и Драгољуб Бакић (Енергопројект)
инвеститор	Савезни секретаријат за одбрану (ЈНА)	Београдска заједница становања
извођач	ГП „Ратко Митровић“	ГП „7. Јули“, ГП „Неимар“
површина месне заједнице	10.7 ha	40 ha (укупна површина)
број становника	3.200 становника	Зона Б и Ц – 3043+2734 становника
број станова	1.000 станова	Зона Б и Ц - 862+778 станова
густина насељености	312 ст. / ha	Зона А - 105-140 ст. / ha. Зона Б и Ц - 155-180 ст. / ha
паркинг простор	1:3.44	степен моторизације 1:2.6
м ² отвореног простора	15.9 м ² / ст. слободне површине	30 м ² / ст. укупне слободне зелене површине
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	<ul style="list-style-type: none"> - Објекти су постављени дијагонално у односу на ивице које га окружују, на основу ефекта микроклиме, и правца ветрова. - Увлачењем објеката у унутрашњост блока, у односу на аутопут, тежило се смањењу ефекта саобраћајне буке, и повећању стамбеног комфора - У приземљима је остварено око 3.500 м² пословног простора и простора намењеног јавним садржајима. 	<ul style="list-style-type: none"> - Два стамбена блока (Б и Ц) које чине објекти спратности од П+7 до П+10, са дугим хоризонталама које чине смакнута објекти спратности П+3 и П+5 - Смањивањем ламела су обликоване нише у слободном простору као „серија аутентичних микроамбијената“
тренутно стање отворених простора	<i>Dosotomo</i> - Данашње стање новобеоградског блока 19а је резултат занемарености и запуштености које траје дуже време.	<i>Dosotomo</i> - Приметно је лоше одржавање јавних површина.

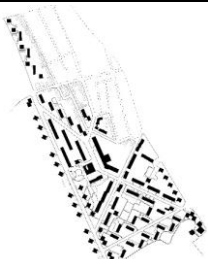
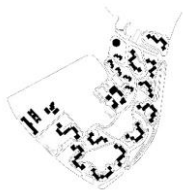
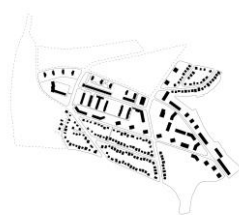

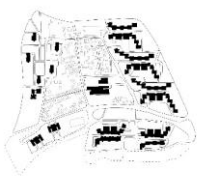
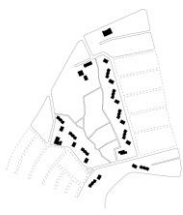

извор;
референце

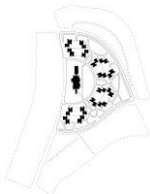
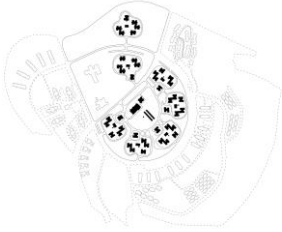
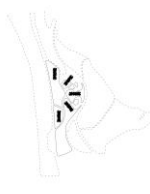

Архитектура Урбанизам 78-79
Урбанизам Београда 34-35, 49;
Dosotomo

Bakić, L.J. (2012) *Anatomija B&B arhitekture*
Урбанизам Београда 27;
Архитектура урбанизам 82
Dosotomo

насеље	Шумице	Коњарник 1, 2, 3	Насеље северно од Медаковиће ул.
период изградње	1963-1968	1967-1978	1968-1975
конкурс	-	-	-
аутори плана	ДУП 1962 А. Менделсон, Г. Царевић	ДУП 1965 М. Зарић, М. Јанковић-Јакшић	ДУП 1968, допуна 1972 Андреја Менделсон, Вера Митић
аутори арх. пројекта	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)
инвеститор	Дирекција за изградњу и реконструкцију града и ИНПРОС	Дирекција за изградњу и реконструкцију града и ИНПРОС	
извођач	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)
површина месне заједнице	22.86 ha	23 ha (укупно 69 ha)	
број становника	5.500 становника	20.000 становника (3 месне заједнице са по 7.000 стан.)	
број станова	1.500 станова		1.500(ДУП 1968) + 800 (допуна 1972)
густина насељености	300 ст. / ha	300-350 ст. / ha	377 ст. / ha (брuto)
паркинг простор	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:4,5
м ² отвореног простора	22 м ² / ст. рекреативне површине	14 м ² / ст. слободне површине	16 м ² / ст. слободне површине
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	<p>- Да би се деца осигурала безбедна игра унутар блока, зграде су постављене по ободу блокова у слободном распореду, са повлачењем од главних саобраћајница.</p> <p>- Унутрашњост појединих блокова организовано је диференцирана за спортске терене, дечија игралишта и зелене површине, које према улицама одвајају зграде.</p>	<p>- Пратећи објекти (центар месне заједнице, школе, вртићи) лоцирани су у зеленилу са посебним пешачким платоима или затвореним парцелама.</p> <p>- Целокупна расположива слободна површина стамбене територије, намењена је свакодневной рекреацији деце и одраслих, и чини је систем пешачких стаза на које се ослањају мања или већа комбинована дечија игралишта, места за одмор одраслих и спортски терени размештени у слободном зеленилу.</p>	<p>- Према детаљном урбанистичком плану слободне површине чиниће: блоковско зеленило око колективних стамбених зграда, баште и вртви индивидуалних зграда, зеленило дечије установе, зеленило дела центра и административног објекта.</p> <p>- Диспозицијом објеката формиране су веће интерне површине блоковског зеленила са стазама за шетњу, местима одмора и просторима за игру деце и спорт.</p> <p>- Дечија игралишта су планирана изнад подземних гаража.</p>
тренутно стање отворених простора	<i>Dosomoto</i> - У данашњем контексту објекти вишепородичног становања су остали у релативно изворном стању док је низ кућа у Умчарској улици који припада једнопородичном становању био предмет уочљивијих измена	<i>Dosomoto</i> - Поједини делови су угрожени ободном изградњом стамбених и пословних објеката, како сталног тако и привременог карактера	
			
			
извор; референце	ЈУГИНУС, <i>Просторне и социолошке карактеристике и вредности нових стамбених насеља у Београду</i> ; Архитектура урбанизам 41-42; Урбанизам Београда 13-14, 30; <i>Dosomoto</i>	Архитектура урбанизам 41-42; Урбанизам Београда 6, 30; <i>Dosomoto</i>	Урбанизам Београда 5, 26

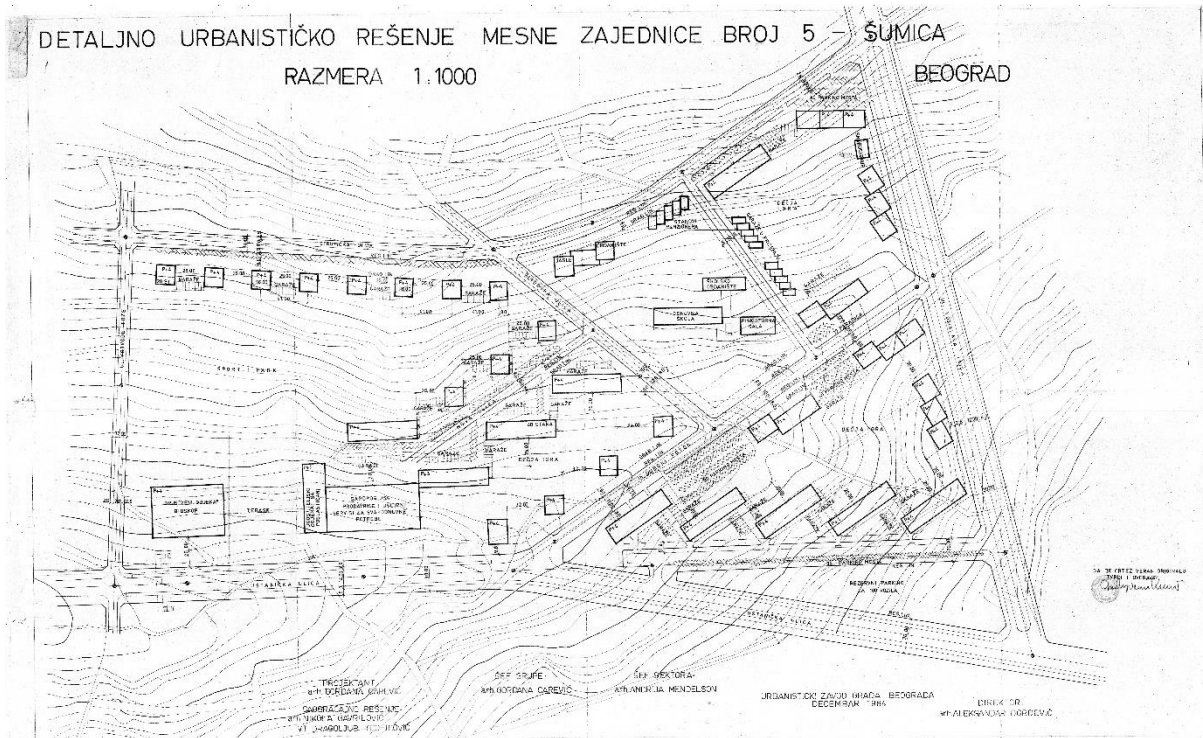
насеље	Браће Јерковић	Браће Јерковић 2	Канарево брдо
период изградње	1963-1967	1965-1974	1965-1969
аутори плана	ДУП 1962 А. Менделсон	Менделсон, Југовић, Вукотић	ДУП 1963 Јован Лукић, Мирјана Поткоњак
конкурс	-	-	-
аутори арх. пројекта	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	КМГ „Трудбеник“ – пројектни биро	ГП „Комграп“ – пројектни биро
инвеститор	Дирекција за изградњу и реконструкцију града	Дирекција за изградњу и реконструкцију града	Дирекција за изградњу и реконструкцију града
извођач	ИНПРОС (извођач и аутор техничке документације за стамбене зграде)	КМГ „Трудбеник“	ГП „Комграп“
површина месне заједнице	43 ha		35 ha
број становника	5.000 становника	8.000 становника	8.400 становника
број станова	1.300 станова	2.500 станова	350 породичних кућа за 1.400 стан. и 1.480 станова
густина насељености	245 ст. / ha	260 ст. / ha (брutto); 470 ст. / ha (нето)	240 ст. / ha (брutto); и насељеној зони 400 ст. / ha
паркинг простор	степен моторизације 1:10	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:8
м ² отвореног простора	16-18 м ² / ст. слободне површине	16-18 м ² / ст. слободне површине	20 м ² / ст. слободне зелене површине
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- При пројектовању дечијих игралишта, између већ изграђених стамбених и других објеката, првенствено је решавано питање простора за игру предшколске деце са нормативом 0.1м ² / ст. за децу до 3 године, 0.6м ² / ст. за децу 4-6 година, и 1.5м ² / ст. (где је то било могуће) за децу 7-14 година.	- Слободне површине су планиране као: блоковско зеленило, зеленило површина јавних објеката, спортско-рекреативног центра, школе, установа за дечји боравак и као заштитно, односно саобраћајно зеленило дуж ободних саобраћајница и на паркинг простору. Слободни простори треба да омогуће простор за шетњу, миран, угодан боравак и забаву одраслих, игру деце, услове за бављење физичком културом.	- Центар насеља је просторно решен као трг, који је са северне стране отворен, одакле се пружају погледи на Дедиње и Кошутњак. - Већи терени за све врсте спортова, укључујући и фудбалско игралиште, предвиђени су у непосредној близини насеља у 'Манастирској шуми'
тренутно стање отворених простора			
			
			
извор; референце	ЈУГИНУС, <i>Просторне и социолошке карактеристике и вредности нових стамбених насеља у Београду</i> ; <i>Архитектура урбанизам 74-77</i>	Урбанизам Београда 21 Фототека станова 1982 – Београдска насеља Досотто	Урбанизам Београда 3, 30

насеље	Миљаковац 1	Бањца	Баново брдо
период изградње	1967-1969	1978-1980	1961-1965
аутори плана	Мирјана Поткоњак	ДУП 1970 А. Менделсон, М. Лукић	Б. Аћимовић
конкурс	-	1971 (општи београдски анонимни)	-
аутори арх. пројекта	ГП „Комграп“ – пројектни биро	А. Стјепановић, Б. Караџић, С. Дрињаковић	„Ваљево-пројект“, „Нови Београд“
инвеститор	Дирекција за изградњу и реконструкцију града	Грађевинско одељење за изградњу станова ССНО	Дирекција за изградњу и реконструкцију града
извођач	ГП „Комграп“	ГП „Напред“ КМГ „Трудбеник“	ГП „Нови Београд“, „Неимар“
површина месне заједнице	33 ha	29 ha XIV месна заједница 38.5 ha XV месна заједница	12 ha
број становника	8.100 становника	15.000 (ДУП 1970) 16.675 (према конкурсном решењу)	4.100 становника
број станова		3.500 колект. + 500 инд. (ДУП 1970) 4.630 (према конкурсном решењу)	1.120 станова
густина насељености	280 ст. / ha	440 ст. / ha (нето, према ДУП) 460-500 ст. / ha (према конкурс)	340 ст. / ha
паркинг простор	степен моторизације 1:6 (гараже)	степен моторизације 1:5	80 паркинг места
м ² отвореног простора	25 м ² / ст. слободне површине	22 м ² / ст. слободне површ. (ДУП) 12.5-18 м ² / ст. (према конкурсном решењу)	
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Стамбени објекти прате новопројектоване улице, са извесним повлачењем, формирајући слободне површине за игру деце и одмор одраслих. - Спортски терени лоцирани су на слободним теренима уз Манастирску шуму.	- Слободне површине у стамбеном делу искоришћене су делом за дечија игралишта и за спорт, а делом за одмор одраслих. Уз главне саобраћајнице пружа се гушћи појас зеленила.	
тренутно стање отворених простора			
			
			
извор; референце	Урбанизам Београда 6	Урбанизам Београда 10, 31; Архитектура урбанизам 74-77, 82; Docomoto	Vujnoviћ, R. (1997). Dinamika izgradnje grada - Jedna etapa u izgradnji i rekonstrukciji Beograda. Stojanoviћ, B., Martinoviћ, U. (1978) Beograd 1945-1975. Urbanizam i arhitektura

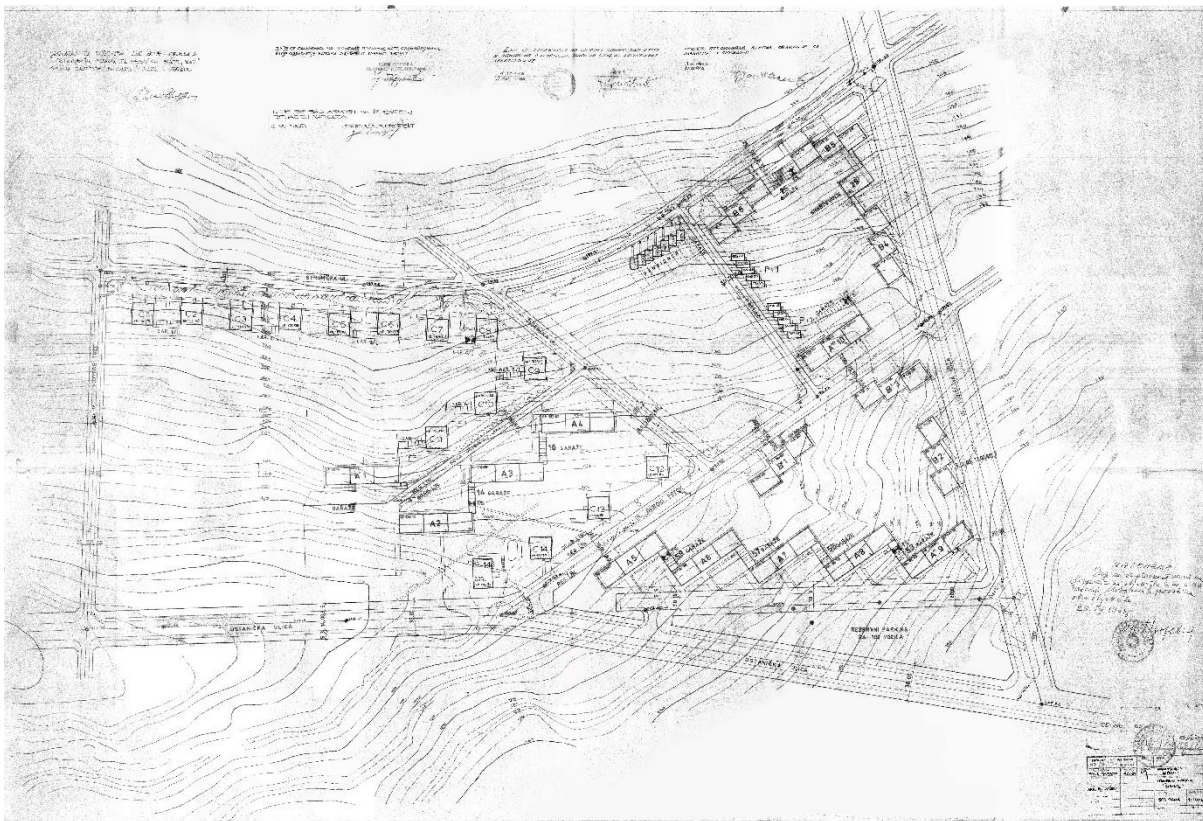
насеље	Лабудово брдо – тип А (насеље Кнежевац - Кијево)	Видиковац - тип А (насеље Кнежевац - Кијево)	Ибарска капија – тип Б (насеље Кнежевац - Кијево)
период изградње	1972-1976	1974-1974	1973-1973
аутори плана	регулациони план 1962, ДУП 1969 Јован Лукић	регулациони план 1962, ДУП 1969 Јован Лукић	регулациони план 1962, ДУП 1969 Јован Лукић
конкурс	1970	1970	1970
аутори арх. пројекта	Александар Ђокић, Михаило Чанак	Александар Ђокић, Михаило Чанак	Александар Ђокић, Михаило Чанак
инвеститор	Завод за рационализацију градње, Београд; Општина Чукарица	Завод за рационализацију градње, Београд; Општина Чукарица	Завод за рационализацију градње, Београд; Општина Чукарица
извођач	ГП „Велеград“, „Прогрес“, „Комграп“, „Златибор“, „Градитељ“	„Велеград“, „Прогрес“, „Комграп“, „Златибор“, „Градитељ“	
површина месне заједнице			
број становника			
број станова			
густина насељености	280-450 ст. / ha (према конкурс. решењу)	280-450 ст. / ha (према конкурс. решењу)	280-450 ст. / ha (према конкурс. решењу)
паркинг простор	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:5	степен моторизације 1:5
м ² отвореног простора	35 м ² / ст. слободне површине (према ДУП целог насеља)	35 м ² / ст. слободне површине (према ДУП целог насеља)	35 м ² / ст. слободне површине (према ДУП целог насеља)
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	- Пешачки тргови, позиционирани између стамбених објеката, били су намењени за игру деце и рекреацију одраслих. Тргови су решавани кроз више етажа - највиши ниво је уређен комбинацијом поплочаних и зелених површина, снабдевен клупама и коцкама за седење; испод те етаже позиционирани су пратећи јавни садржаји. Најнижа етажа намењена је за подземну гаражу, у циљу одвајања колског саобраћаја.	- Према конкурсном решењу, унутар групација стамбених објеката планирани су интерни пешачки тргови (као и код решења дела насеља Лабудово брдо)	- Према конкурсном решењу, стамбену групацију означену као тип Б требало је да чине три објекта која би се налазила у јужном делу комплекса, спратности П+4. Ова групација је накнадно позиционирана у централном делу насеља Кнежевац-Кијево, уз Ибарски пут, изграђено је пет објеката овога типа, а њихова висина износи П+20.
тренутно стање отворених простора	<i>Docomoto</i> - Према конкурсном решењу, висина стамбених објеката требало је да износи П+3/4. Каснијим изменама висина објеката је удвостручена, што је допринело да пешачки тргови изгубе на интимности. Одржавање изложбе „Повратак тргу“ - информисање и укључивање станара у изградњу насеља - иновација у дотадашњем планирању.	<i>Docomoto</i> - Приликом реализације овог дела насеља укинута су пешачки тргови, тако да је простор око објеката остао необрађен и у зеленилу. Укидањем подземних гаража и великим повећањем спратности, карактер читавог насеља је додатно измењен.	<i>Docomoto</i> - Оригинални ликовни израз ових објеката је у највећој мери очуван и они су поштеђени накнадних интервенција у виду дивљих надградњи.
			
			
извор; референце	https://www.arhivamodernizma.com/n/aselje-kijevo-knezevac/ Архитектура урбанизам 66, 74-77 Docomoto	https://www.arhivamodernizma.com/n/aselje-kijevo-knezevac/ Архитектура урбанизам 66, 74-77 Docomoto	https://www.arhivamodernizma.com/n/aselje-kijevo-knezevac/ Архитектура урбанизам 66, 74-77 Docomoto

насеље	Јулино брдо	Церак Виногради (Церак 1 и 2)	Вишњичка бања
период изградње	1967-1970	1978-1988	1978-1988
аутори плана	ДУП 1966 Јован Лукић, Мирјана Поткоњак	ДУП 1976 Д. Кадовић, К. Костић, Р. Шулејић	ДУП 1977 Милица Јакшић
конкурс	1966 (општи београдски конкурс)	1977 (лицитациони позивни конкурс)	-
аутори арх. пројекта	Милан Лојаница, Боривоје Јовановић, Предраг Цагић	Миленија и Дарко Марушић, Недељко Боровница	Љиљана и Драгољуб Бакић (Енергопројект)
инвеститор	Стамбена изградња „Бетоњерка“	Заједница становања ЈНА и Београдска заједница становања	Београдска заједница становања
извођач	Удружење грађевинских предузећа ИМОС, Љубљана	ГП „Напред“	Енергопројект
површина месне заједнице	3 ха (9 ха са зонама заштитног зеленила)	72.20 ха	50 ха (према ДУП-у 108.26 ха)
број становника	2.100 становника	15.000 становника	5.000 становника
број станова	670 станова	3.650 станова	1.600 станова (индивидуално и колективно)
густина насељености	700 ст. / ха	165 ст. / ха	115 ст. / ха (према ДУП-у)
паркинг простор	бр. паркинг места - око 250; степен моторизације 1:8 (оквирно)	степен моторизације 1:3	степен моторизације 1:2
м ² отвореног простора	око 30 м ² / ст. слободне зелене површине (у коначном прорачуну фигурише заштитно зеленило)	36 м ² / ст. слободне површине	
карактеристике стамбеног склопа и отворених простора	<ul style="list-style-type: none"> - Слободан унутрашњи простор између стамбених објеката моделован је сплетом пешачких комуникација, платоа за задржавање и терена за игру деце и одмор одраслих. - Партер је решен као рељефно покренут терен, у форми шкарпи, каскада, степеништа, платоа. - Слободне неизграђене површине и стрме падине око насеља предвиђене су за озелењавање (парк шума), као и за изградњу основне школе, јасли и обданишта. 	<ul style="list-style-type: none"> - Архитектонско-урбанистичко решење базирано је на реафирмацији традиционалних урбаних облика - повратак улице као основног урбаног облика у насељу. - Примена метода хијерархијске структуре просторно-социолошких нивоа насеља огледа се у рашчлањавању и спреси 3 нивоа: стамбена пешачка улица – суседство - и насеље 	<ul style="list-style-type: none"> - Праћење нивелете природног пада терена, денivelација између стамбених ламела најчешће је износила целу спратну висину, услед чега је креирана динамична структура стамбеног склопа - Стамбене структуре колективних објеката организоване су у мањим групацијама са идејом формирања „комшилука“ и уз припадајуће унутрашње „двориште“
тренутно стање отворених простора		<i>Dosototo</i> - Насеље је заштићено културно добро од јануара 2019. године. Начелно, насеље је у добром стању, иако су материјали почели да пропадају на објектима и јавним површинама услед старења и слабог одржавања.	
			
			
извор; референце	Урбанизам Београда 5; Архитектура урбанизам 55, 74-77 <i>Dosototo</i>	Архитектура урбанизам 74-77; ИАУС (1985) <i>Приказ модела изградње и конкурсног архитектонског решења насеља Церак Виногради</i>	https://www.arhivamodernizma.com/vi-snjicka-banja/ Вакић, ЛЈ. (2012) <i>Anatomija B&B arhitekture</i> Урбанизам Београда 11, 54

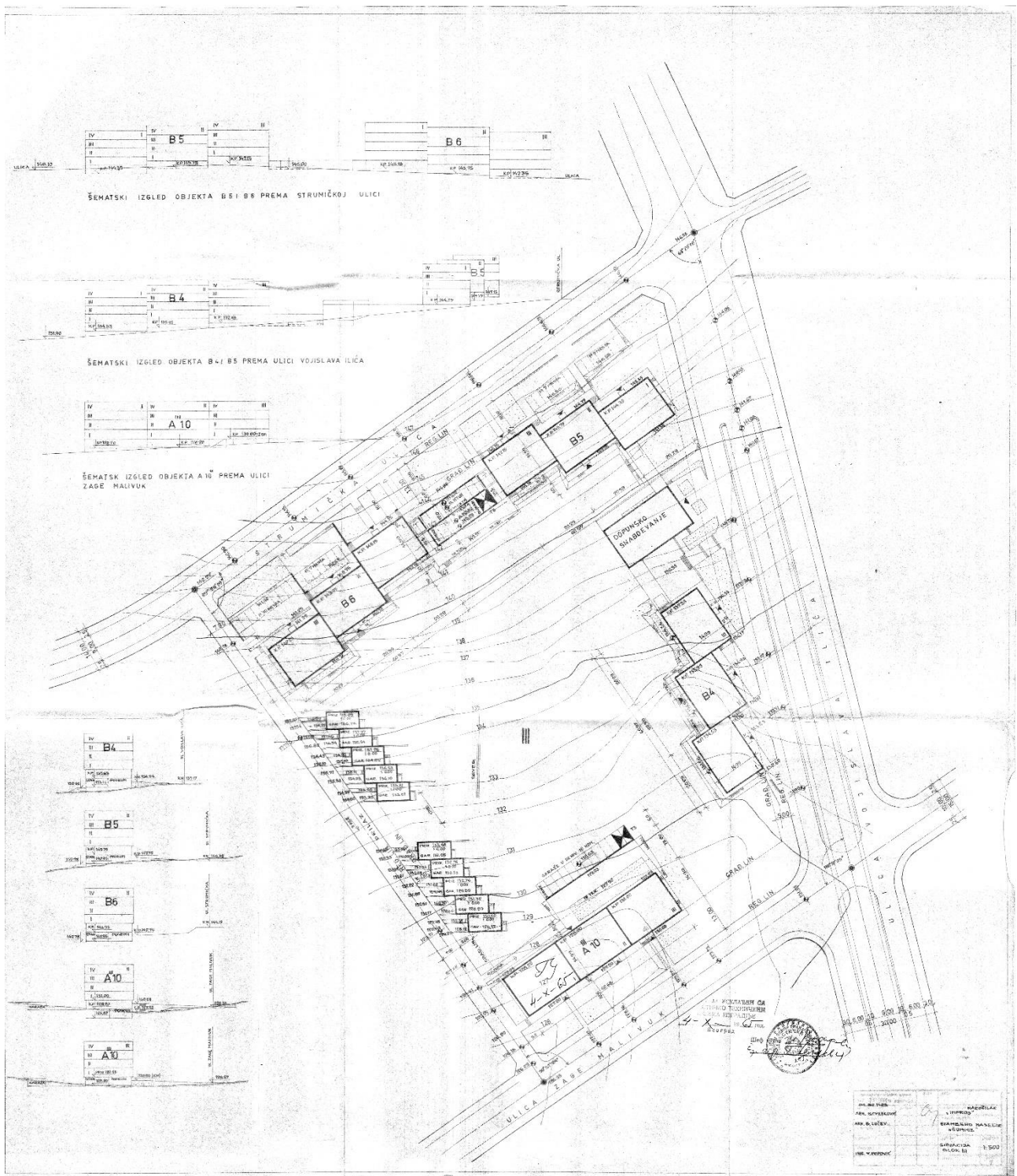
Стамбено насеље Шумице – архивска документација

Детаљно урбанистичко решење месне заједнице број 5 - "Шумица", 1962;
репородуковано из пројектне документације, Историјски архив Београда

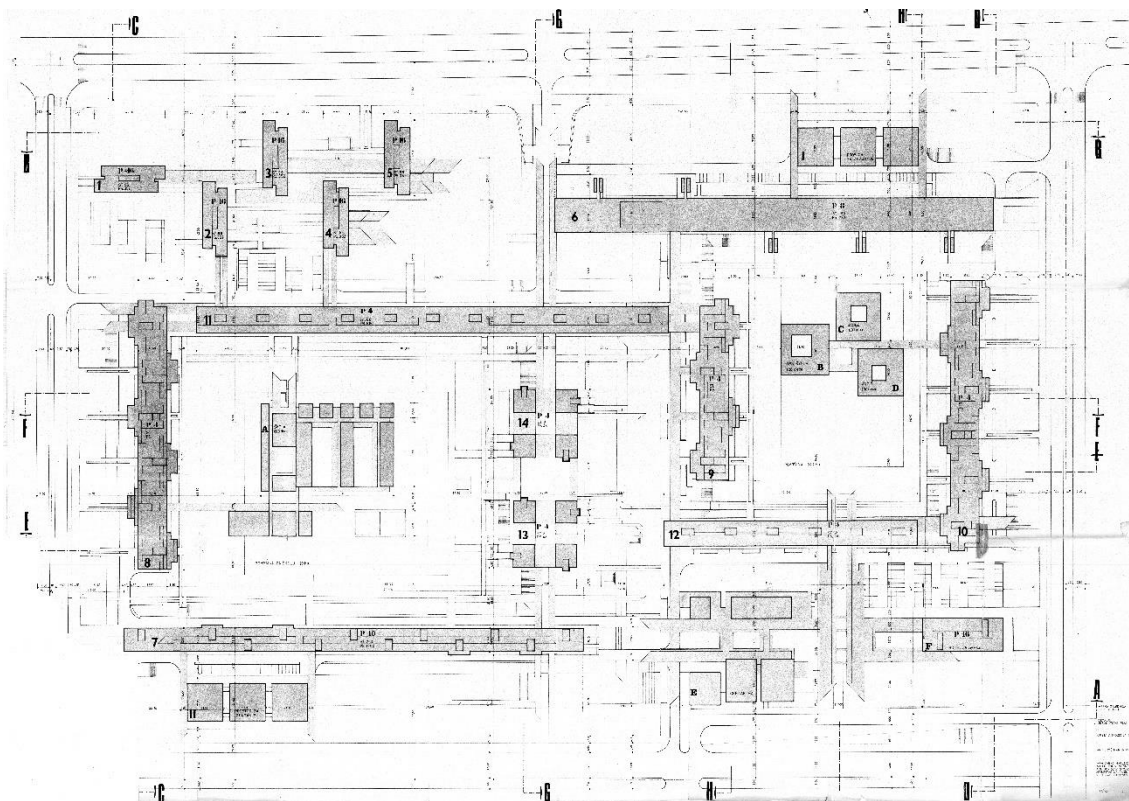

Измене Детаљног урбанистичког решења месне заједнице број 5 - "Шумица", 1965;
репородуковано из пројектне документације, Историјски архив Београда

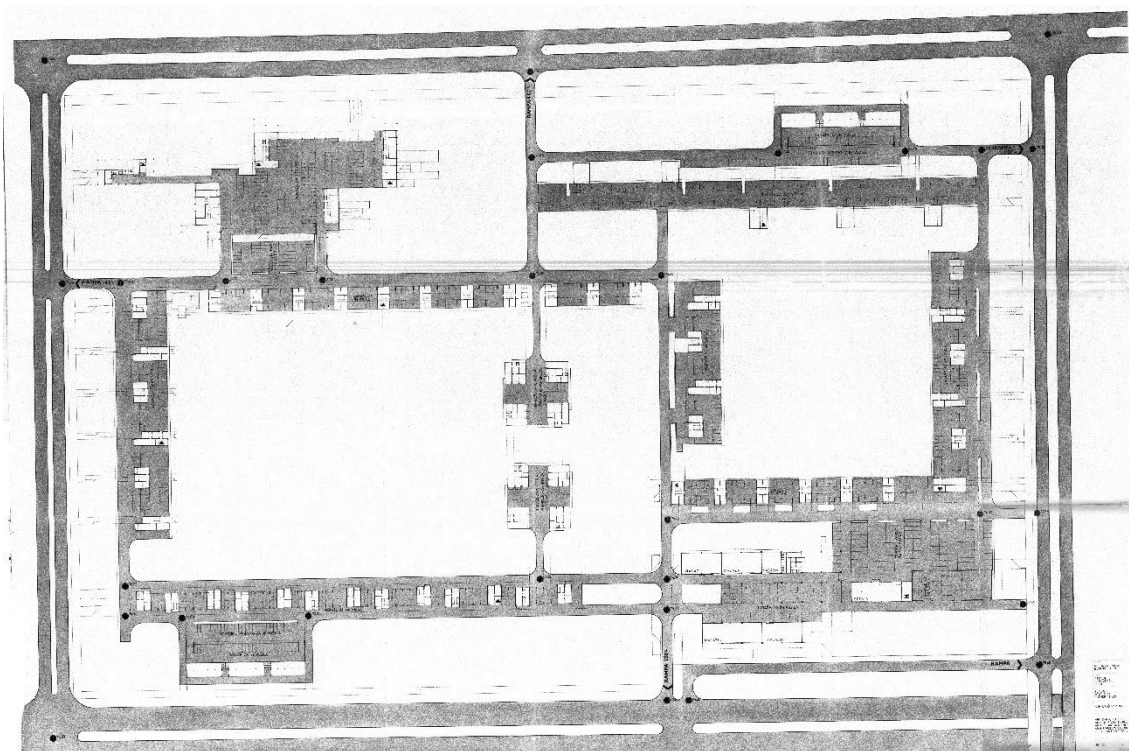

Стамбено насеље "Шумице" - Ситуација блок III, 1965;
 репородуковано из пројектне документације, Историјски архив Београда

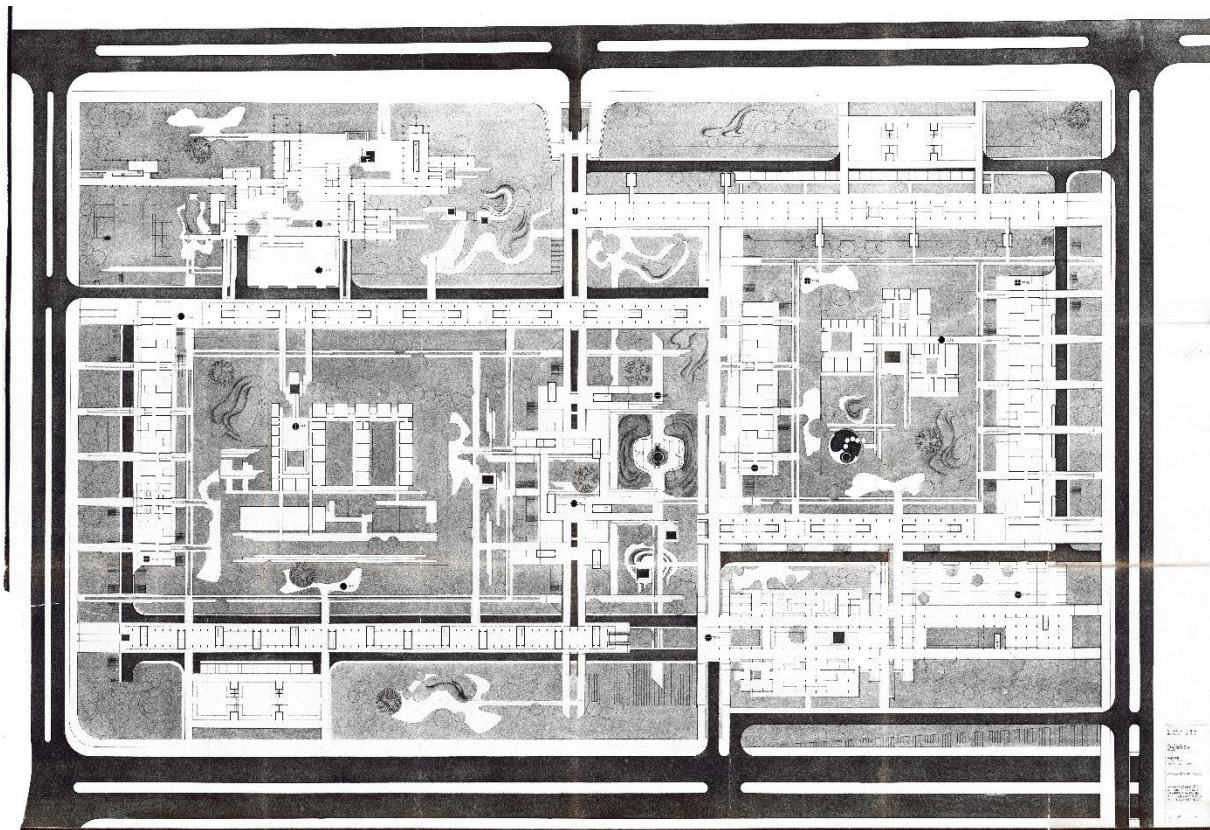
Стамбено насеље Блок 30 – архивска документација

Месна заједница Блок 30; Детаљни урбанистички план - општа диспозиција, 1967;
репродуковано из Детаљног урбанистичког плана месне заједнице у Блоку 30, архивска документација
Урбанистичког завода Београда

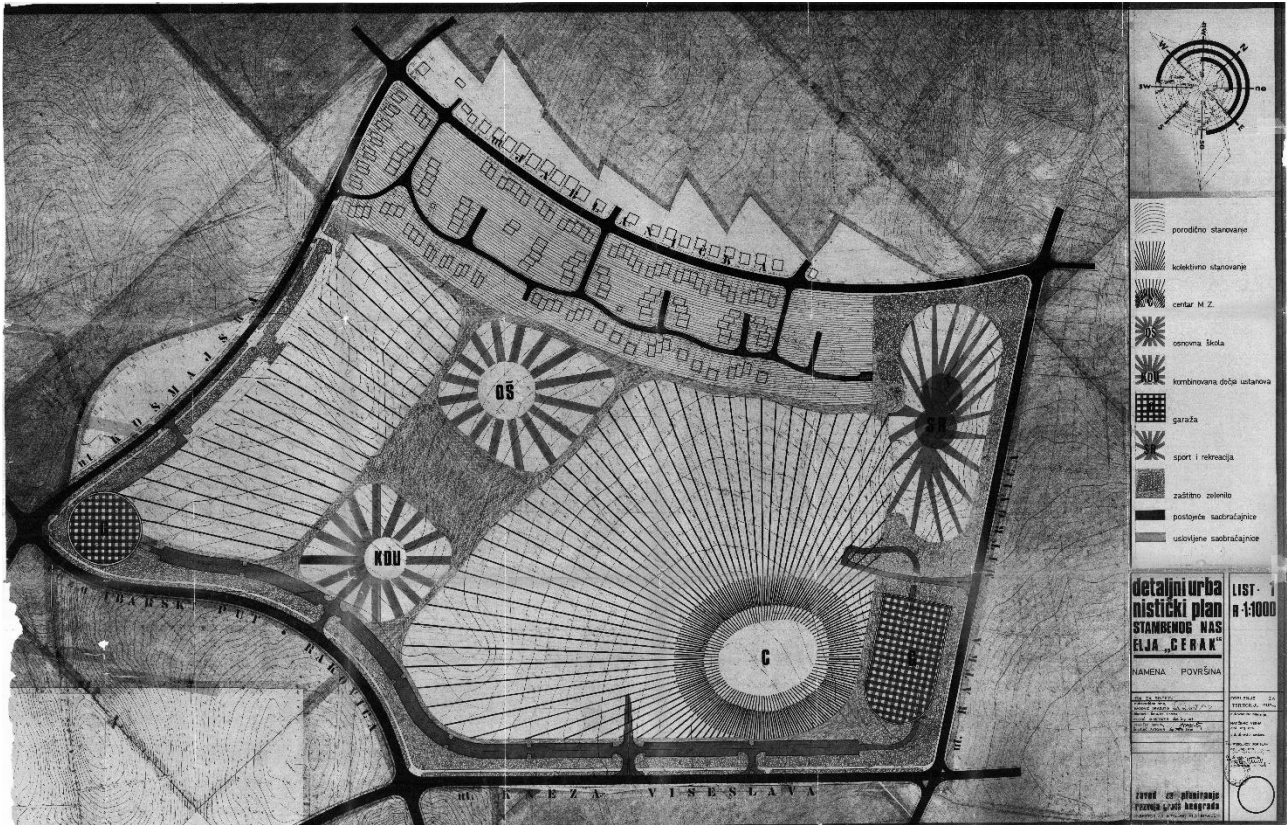

Месна заједница Блок 30; Детаљни урбанистички план – сутерен, кота 74.00, 1967;
репродуковано из Детаљног урбанистичког плана месне заједнице у Блоку 30, архивска документација
Урбанистичког завода Београда

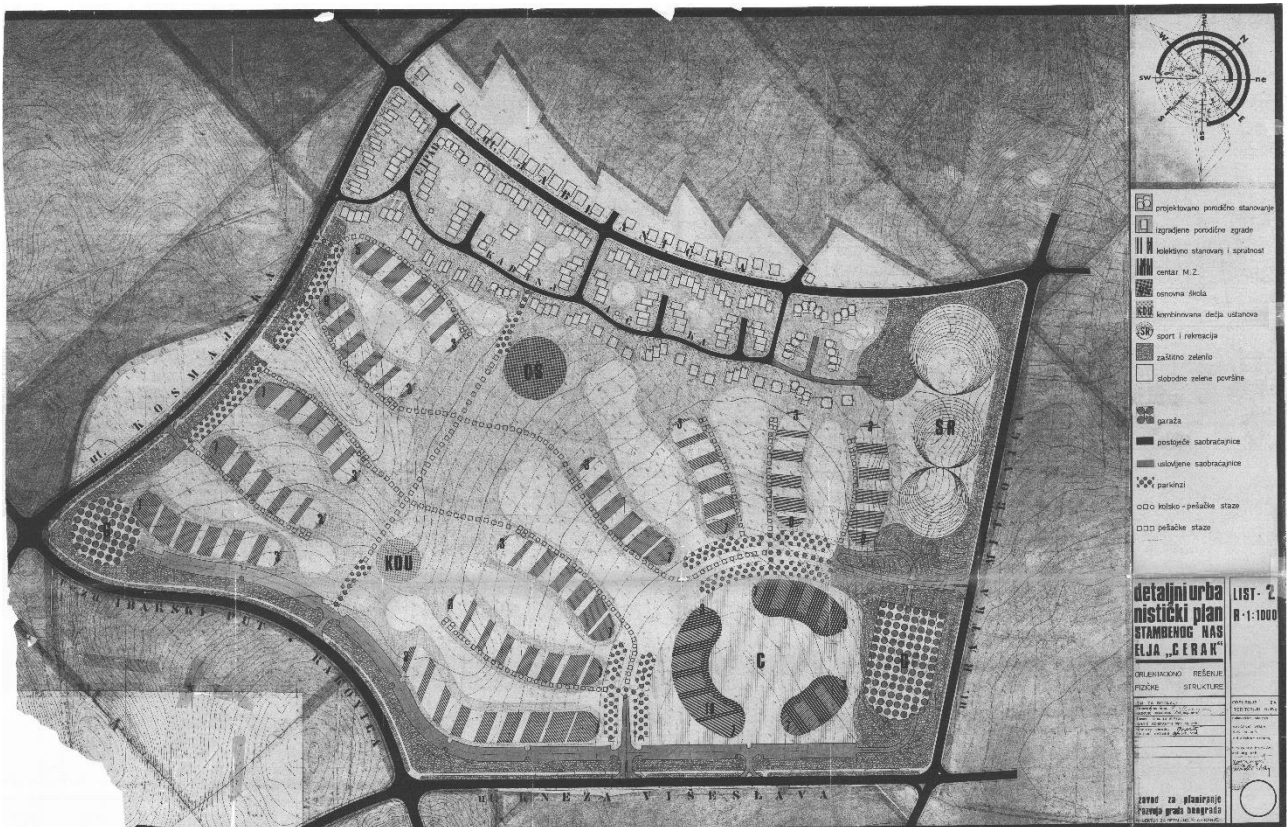

Месна заједница Блок 30; Детаљни урбанистички план – партер, кота 77.00, 1967;
репродуковано из Детаљног урбанистичког плана месне заједнице у Блоку 30, архивска документација
Урбанистичког завода Београда

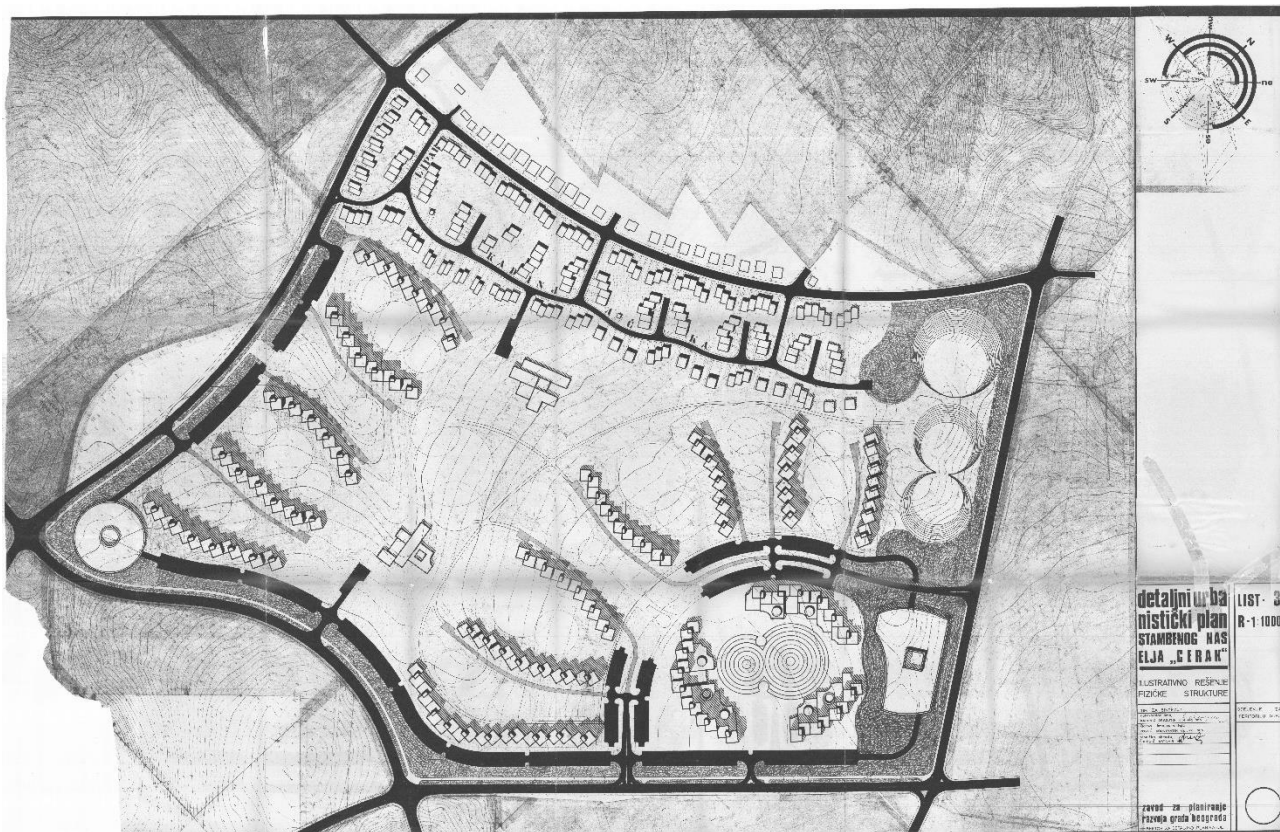
Стамбено насеље Церак виногради – архивска документација

Детаљни урбанистички план насеља "Церак"- намена површина, 1976;
 репродуковано из Детаљног урбанистичког плана насеља "Церак", архивска документација Урбанистичког завода Београда

Детаљни урбанистички план насеља "Церак"- оријентационо решење физичке структуре, 1976;
 репродуковано из Детаљног урбанистичког плана насеља "Церак", архивска документација Урбанистичког завода Београда

Детаљни урбанистички план насеља "Церак"- илустративно решење физичке структуре, 1976;
репродуковано из Детаљног урбанистичког плана насеља "Церак", архивска документација Урбанистичког завода Београда

Биографија

Јована Бугарски рођена је 1990. године у Београду. Након завршене основне школе и Гимназије у Обреновцу, 2009. године уписује Архитектонски факултет Универзитета у Београду, где завршава Основне академске студије (2012) са просечном оценом 9.72, и Мастер академске студије (2014) са просечном оценом 9.91. Докторске академске студије на истом факултету уписује 2015. године.

Од уписа на докторске студије, активно се бави научно-истраживачким радом, а од 2018. године ангажована је на научно-истраживачком пројекту ТР (36035) *Друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене – међусобни утицаји* (Подпројекат 3) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Србије. Од 2020. године учествује у раду истраживачке Лабораторије за одрживи развој (ЛАБ13), при Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Учествовала је и презентовала свој рад на више међународних и националних научних скупова, и публиковала своје радове у конференцијским зборницима и часописима међународног и националног значаја.

Запослена је као асистент на Архитектонском факултету од 2018. године, где учествује у реализацији наставе на великом броју обавезних и изборних предмета Департмана за Урбанизам, на програмима основних, интегрисаних и мастер академских студија архитектуре. Ангажована је у низу ваннаставних активности факултета, организовању националних и међународних радионица, припреми изложби и публикација.

Током и након студија учествовала је у бројним радионицама и изложбама, на националном и међународном нивоу, и као део ауторских тимова добитник је неколико признања за рад на пољу архитектуре и урбанизма.

Изјаве

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Јована Бугарски

Број индекса: 2015 /Д2

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

УЛОГЕ ОТВОРЕНИХ ПРОСТОРА У РЕСТРУКТУИРАЊУ НАСЕЉА
ПЛАНИРАНИХ И ГРАЂЕНИХ У БЕОГРАДУ У ПЕРИОДУ 1960-1980. ГОДИНЕ,

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јована Бугарски

Број индекса: 2015/ Д2

Студијски програм: Докторске академске студије / Архитектура и урбанизам

Наслов рада: УЛОГЕ ОТВОРЕНИХ ПРОСТОРА У РЕСТРУКТУИРАЊУ НАСЕЉА
ПЛАНИРАНИХ И ГРАЂЕНИХ У БЕОГРАДУ У ПЕРИОДУ 1960-1980. ГОДИНЕ

Ментор: др Владан Токић, редовни професор
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

УЛОГЕ ОТВОРЕНИХ ПРОСТОРА У РЕСТРУКТУИРАЊУ НАСЕЉА ПЛАНИРАНИХ И ГРАЂЕНИХ У БЕОГРАДУ У ПЕРИОДУ 1960-1980. ГОДИНЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.